

Петькун С.М.

# **ЕТИКА Й ЕСТЕТИКА**

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК**

для студентів  
бакалаврської підготовки

КИЇВ – 2006

**ЕТИКА Й ЕСТЕТИКА (навчальний посібник) для студентів  
бакалаврської підготовки**

Укладач: Петькун Світлана Михайлівна

**КИЇВ, ЕКОМЕН**

**2006**

Запропонований навчальний посібник розроблено відповідно до навчальної програми з дисципліни „Етика та естетика”.

У данному навчальному посібнику є зміст навчальної програми з дисципліни. Підібрані питання та завдання, які вимагають обґрунтованої відповіді та власного бачення тієї чи іншої проблеми. Також подано короткий термінологічний словник з курсу дисципліни „Етика та естетика”.

## ЗМІСТ

Передмова.....	5
Навчальна програма.....	6
<b>I Модуль.....</b>	<b>8</b>
Тема 1. Предмет етики. Особливості функціонування моралі.....	8
1. Етика – наука про мораль і моральність.....	8
2. Взаємозв’язок етики з іншими науками, що вивчають мораль.....	11
3. Сутність, специфіка та функції моралі.....	13
4. Мораль та інші форми суспільного життя (мораль та економіка; мораль та політика; мораль та релігія; мораль та мистецтво; співвідношення права та моралі.....	22
Тема 2. Основні етичні вчення.....	38
1. Основні етичні вчення в історії релігій.....	38
2. Етичні уявлення у філософії.....	43
3. Західна етична думка ХХ століття.....	49
4. Українська етична думка у ХХ – ХХІ ст.....	51
Тема 3. Моральна свідомість.....	57
1. Структура моральної свідомості.....	57
2. Добро й зло як провідні поняття моральної свідомості й категорії етики.....	61
3. Справедливість і обов’язок.....	61
4. Сенс життя, щастя.....	63
5. Совість, гідність і честь.....	69
Тема 4. Основні етичні проблеми сучасності.....	72
1. Пріоритет особистості в ХХІ столітті й нові проблеми.....	72
2. Розвиток науки й техніки в ХХ столітті „гарячі місця морального фронту”.....	75

Тема 5. Національна етика. Сімейна етика. Релігійна етика.	
Біоетика.....	79
1. Національна етика. Сімейна етика.....	79
2. Релігійна етика. Біоетика.....	85
<b>II Модуль.....</b>	<b>92</b>
Тема 1. Визначення та сутність поняття „естетика”. Основні естетичні категорії.....	92
1. Предмет і структура естетики.....	92
2. Функції естетики.....	94
3. Естетичне як основна категорія естетики.....	94
4. Система категорій і понять естетики.....	95
Тема 2. Історія естетичної думки. Основні естетичні концепції XIX – XX ст.....	98
1. Генеза естетичної думки від античності до Нового часу.....	98
2. Погляди просвітителів на проблеми естетики.....	100
3. Провідні концепції представників німецької класичної естетики.....	101
4. Основні естетичні концепції XIX – XX століть.....	103
Тема 3. Мистецтво як соціальний феномен.....	105
1. Генеза й соціальна сутність мистецтва.....	105
2. Основні соціальні функції мистецтва.....	109
3. Зміст та форма в художньому мистецтві. Їх взаємодія.....	111
4. Система та класифікація видів мистецтва.....	117
Тема 4. Мистецтво XX століття в контексті європейської естетики. Основні положення постмодерністської естетики.....	119
1. Мистецтво XX століття, його сутність і нові якості. Модифікація реалізму.....	119
2. Мистецтво модернізму – пошук нових художніх методів. ....	120

3. Аналіз основних напрямлень модернізму: кубізм, абстракціонізм, експресіонізм, сюрреалізм та ін.....	121
4. Постмодернізм: поглиблення естетичних експериментів у ХХ столітті.....	127
Питання та завдання для перевірки знань.....	130
Рекомендована література.....	146
Короткий термінологічний словник.....	148

## Передмова

Надзвичайна актуальність моральної проблематики, яка характерна для сьогодення, обумовлює інтерес до всіх аспектів її етичного дослідження. Девальвація моральних цінностей як очевидний сьогодні сумний результат розвитку нашого суспільства визначає необхідність відновити призупинені культурні традиції, реалізувати пріоритет загальнолюдського, що в деякій мірі залежить від нашої здатності розібратися в специфіці історичного становлення моралі і етичної рефлексії. Ця здатність (або, в крайньому разі, прагнення до її набуття) повинна бути притаманна будь-якій розвинутій особистості, через це вища освіта без вивчення морального досвіду людства буде неповною.

**Мета дисципліни “Етика і естетика”** – це формування системи знань з історії та сучасних концепцій етики і естетики як важливого показника освіченості фахівця.

**Завдання:** вивчення теорії етичної та естетичної форм суспільної свідомості. Набуття навичок етичного, естетичного, загальнокультурного аналізу суспільного і культурного життя.

Етика і естетика не замінюють живої людини в її індивідуальних моральних зусиллях і не знімають з особистості відповідальності за рішення, які приймаються. Даний курс може допомогти тільки тому, хто потребує допомоги. Предмети стають дієвими в тій мірі, в якій вони отримують продовження у моральній активності тих, хто має з ними справу, вивчає їх.

У процесі викладання етики та естетики здійснюється перехід свідомості з буденного рівня на науковий, який відкриває загально-етичні і моральні засади формування духовного світу особистості,

розширює та поглиблює її культурне світобачення, відкриває світ найвищих цінностей.



## **Навчальна програма**

### **Тема 1. Предмет етики. Особливості функціонування моралі**

Етика – наука про мораль і моральність. Предмет етики. Структура моралі та її основні елементи. Природа та сутність моралі. Специфіка та основні функції моралі. Мораль та інші форми духовного буття людини (право, мистецтво, релігія, політика, економіка). Взаємодія етики з іншими науками. Особливість функціонування моралі у суспільстві.

### **Тема 2. Основні етичні вчення**

Мораль античної філософії. Основні етичні вчення в історії релігій. Етичні погляди в епоху середньовіччя. Етика Нового часу. Натуралістичні основи моралі. Етичні уявлення у філософії. Розвиток етики у ХХ столітті. Активність „принципу благоговіння перед життям” А. Швейцера.

### **Тема 3. Етичні категорії**

Категорії моральної свідомості (обов’язок, совість, честь і гідність). Добро і зло як провідні поняття моральної свідомості й категорії етики. Сенс життя та щастя. Світоглядні й моральні аспекти життя і щастя. Справедливість і відповідальність.

### **Тема 4. Головні етичні проблеми сучасності**

Пріоритет особистості у ХХІ столітті та нові проблеми. Розвиток науки й техніки у ХХ столітті: „гарячі моменти морального фронту”. Моральний прогрес: ілюзія чи реальність. Етичний сенс екологічних проблем. Турбота про здоров’я й виживання – моральний імператив сучасності.

## **Тема 5. Національна етика. Сімейна етика. Релігійна етика. Біоетика**

Національна етика. Сімейна етика. Релігійна етика. Біоетика. Національний фактор в історії моральності. Національне і загальнолюдське. Шлюб, сім'я у формуванні моральної культури особистості. Специфіка християнських етичних принципів. Проблема морального змісту нетрадиційних релігійних напрямків. Моральні основи шлюбно-сімейних стосунків.

## **Тема 6. Визначення і сутність поняття „естетика”. Головні етичні категорії**

Предмет і структура естетики. Структура естетичного знання. Функції естетики. Естетичне як головна категорія естетики. Система категорій і понять естетики. Роль естетики у суспільстві.

## **Тема 7. Історія естетичної думки. Основні естетичні концепції XIX – XX століть**

Генеza естетичної думки: від античності до Нового часу. Погляди просвітителів на проблеми естетики. Провідні концепції представників німецької класичної естетики. Естетика Романтизму. Основні концепції XIX – XX століть. Розвиток естетичної теорії в Росії і Україні.

## **Тема 8. Мистецтво як соціальний феномен**

Поняття мистецтва, його специфіка. Предмет мистецтва. Генеza і соціальна сутність мистецтва. Основні соціальні функції мистецтва. Зміст і форма в художньому мистецтві. Їх взаємодія. Художній метод, стиль, напрямок. Принципи класифікації видів мистецтва. Фактори, які впливають на художній розвиток суспільства.

## **Тема 9. Мистецтво ХХ століття в контексті європейської естетики. Основні положення постмодерністської естетики**

Мистецтво ХХ століття, його сутність і нові якості. Модифікація реалізму. Мистецтво модернізму – пошук нових художніх методів. Аналіз основних напрямлень модернізму: кубізм, абстракціонізм, експресіонізм, сюрреалізм та ін. Постмодернізм: поглиблення естетичних експериментів у ХХ столітті

# I МОДУЛЬ

## ТЕМА 1. Предмет етики. Особливості функціонування моралі

### План

1. Етика – наука про мораль і моральність.
2. Взаємозв'язок етики з іншими науками, що вивчають мораль.
3. Сутність, специфіка та функції моралі
  - природа та сутність моралі;
  - специфіка моралі;
  - основні функції моралі.
4. Мораль та інші форми суспільного життя :
  - мораль та економіка;
  - мораль і політика;
  - мораль і релігія;
  - мораль і мистецтво;
  - співвідношення права й моралі

### 1. Етика – наука про мораль і моральність

Походження терміну „етика” і зв'язки з іншими словами тієї самої чи інших мов, сягає глибокої давнини. Слово „етика” виникло з давньогрецького „ethos”, яке в різні часи мало різне значення. Спочатку воно означало місцезнаходження, спільне житло, потім – звичай, темперамент, характер, стиль мислення, а також усталену природу якогось явища. Пізніше видатний мислитель античності Аристотель (384 – 322 рр. до н.е. ) узявши за основу значення етосу як характеру, темпераменту, утворив прикметник “ethicos” – „етичний” для позначення особливої групи людських чеснот – мудрості, мужності, помірності, справедливості тощо – відрізняючи їх від добродійностей

розуму. Науку про етичні чесноти (особистісні якості), достоїнства характеру людини Аристотель назвав „ethice” (етика). Так в IV ст. до н. е. етична наука дістала свою назву, яку носить і сьогодні.

За аналогією, у латинській мові від терміну „mos” (“ moris”) – крій одягу й моди, звичай і порядок, вдача й характер людини – давньоримський філософ Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.) утворив прикметник „moralis” -- „моральний”, тобто такий, що стосується характеру, норову, звичаю. Від нього пізніше увійшов у вжиток термін „moralitas” -- „мораль” як наука про людські характери. Ці поняття виникли не в стихії народної свідомості, а були створені філософами для позначення певної сфери дослідження.

Спочатку значення термінів „етика” й „мораль” в основному збігалися. Пізніше, у ході історико-культурного розвитку, зокрема розвитку науки й суспільної свідомості, мораль стали розуміти як реальні явища ( звичаї суспільства, усталені норми поведінки, оціночні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику почали розглядати як науку, що вивчає мораль. Хоча в повсякденному слововживанні цієї різниці в значенні не завжди дотримуються.

Поняття „мораль” й „моральність” часто ототожнюються, і для цього є достатньо підстав. У сучасній літературі за ними закріплюється, наслідуючи німецького філософа Гегеля, розуміння моралі як форми суспільної свідомості, сукупності усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки, а моральності—як втілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках між нею та іншими людьми.

Отже, історія термінів дозволяє зробити висновок, що *етика – це наука про мораль (моральність)*. Що ж являє собою мораль як соціальне явище і яку предметну сферу моралі вивчає етика?

Відомо, що жодна людська спільнота не могла існувати й розвиватися без узгодження різноманітних суперечливих (часто протилежних) інтересів людей, дотримання певних взаємних обов'язків,

правил поведінки, які поступово стали звичними, загальноприйнятими, перетворювались на звичаї, традиції, стійкі норми моральної поведінки. Отже, суспільство в процесі історичного розвитку виробило особливий соціальний інструмент для регулювання й спрямування поведінки кожної людини, щоб вона не тільки не руйнувала, а навіть зміцнювала суспільний організм. Цим інструментом (соціальним інструментом) суспільної самоорганізації і є мораль.

Мораль існує у двох формах: особистісні моральні якості (милосердя, відповідальність, скромність, чесність тощо) і сукупність норм суспільної поведінки й оціночних уявлень (наприклад, „не вкради”, „не вбий” тощо й „справедливо”, „порядно”, „доброзичливо” тощо).

Моральні якості характеризують особистість з точки зору її здатності до спілкування з собі подібними й співіснування з ними. Вони виступають як риси характеру й виявляються у взаємовідносинах з іншими людьми.

Моральні норми та оціночні уявлення виражають інтереси тих чи інших соціальних груп, суспільства в цілому й стають основою поведінки людей. Це знаменник розмаїття індивідуальних дій, один із способів зведення індивідуального до соціального. Вони визначають тип поведінки, необхідний конкретно-історичному суспільству або його більшості.

Отже, моральні якості (особистісні властивості), з одного боку, і норми та оціночні уявлення, з іншого, реалізуються в стосунках між індивідами й виражають суспільні зв'язки між ними. У першому випадку цей зв'язок виступає в суб'єктивно-особистісній формі, а в іншому – як об'єктивований, надіндивідуальний зв'язок. Це дозволяє говорити про мораль як соціальні стосунки.

Моральне життя людини розпадається на дві рівні сфери – суцього й належного. Сфера суцього виражається в реально існуючих нормах, дійсних цінних значеннях реальних форм суспільних зв'язків

між людьми. Сфера належного містить нормативні настанови моральної свідомості. Отож, мораль не зводиться лише до моральної свідомості. Вона є також ціннісним змістом, який полягає в існуючих суспільних відносинах, у практичній взаємодії людей. Узагальнюючи поведінку людей (практику), мораль виробляє певні вимоги, веління (імперативи) „як має бути”, які підтримуються громадською думкою та (або) власною совістю людини (переконаннями). Тому мораль, перш за все, виступає як система вимог, норм і правил поведінки людини, що історично склалися й дотримання яких має добровільний характер.

Мораль є таким імперативним способом, за яким визначається ставлення людини до дійсності, який регулює людську поведінку з позиції принципового протиставлення добра й зла. Прагнення й здатність моралі оцінювати вчинки людини, дії соціальних суб'єктів з позиції добра й зла, справедливості підкреслюють її оцінювальний характер.

Мораль виступає як особлива форма ставлення людини до дійсності, до конкретних людей, соціальних груп, до представників світу природи й цінностей культури.

Отже, мораль зосереджена на людині й виявляє себе в ній як суспільний першопочаток. Вона об'єднує людей, включених у різні види діяльності й стосунків. Найвищий сенс, призначення моралі виражається в забезпеченні цілісності й гармонійності міжлюдських стосунків, наступності історичного розвитку суспільства. Мораль не зводиться ні до релігії, ні до права, ні до будь-яких інших форм духовно-практичного життя, а має свою специфіку й відіграє свою роль у житті людини й суспільства, виражає ступінь їх людяності і є предметом вивчення етики.

Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, сутності, місця й значення в розвитку людини й суспільства. У ній осмислюються, узагальнюються систематизуються етичні доктрини, які прагнуть пояснити природу, закономірності розвитку, функції

моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації й регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості.

Етика як наука виникла й розвивалася в межах філософії й розглядалася як практична філософія або моральна філософія. Вона базується на двох засадах: фактах реального морального життя (вчинках індивідів і діяльності соціальних груп) та філософському світогляді. Світогляд не може бути нейтральним, він завжди ціннісно орієнтований. Тому можна стверджувати, що скільки історичних типів світогляду, філософських напрямів, стільки й етичних шкіл, систем.

Структура етики як науки, чи структура етичного знання, включає шість змістовних блоків. 1. *Емпірична або описова етика*, яка описує, констатує та аналізує норми, звичаї, моральні чесноти представників різних народів і народностей, соціальних груп і прошарків, різних спільнот, які й складають моральні стосунки в суспільстві на різних етапах його розвитку. 2. *Загальна теорія моралі або філософські проблеми етики*, де мова йде про походження моралі, її сутність, структуру, специфіку, співвідношення моральної необхідності, свободи і відповідальності, моральні аспекти сенсу життя тощо. 3. *Нормативна етика* як зведення вимог, приписів суспільства і стереотипів поведінки особистості, її моральних якостей, які відповідають суспільним моральним нормам. 4. *Теорія морального виховання або педагогічна етика*, яка забезпечує засвоєння індивідами встановлених моральних зразків поведінки. 5. *Професійна етика*, яка покликана описати й обґрунтувати особливості моралі різних професійних груп, виходячи зі специфіки їхньої діяльності. 6. *Історія етичної думки*, яка демонструє, як утворюється коло етичних проблем, як змінювались способи постановки проблем, підходи до їх вирішення, як поглиблювалось розуміння природи моралі, її призначення і функції в житті суспільства, а також закономірностей її розвитку і функціонування.



Етика як наука має свій понятійно-категорійний апарат. Такі поняття як „норов”, „вчинок”, „моральна норма”, „моральний принцип”, „моральний ідеал”, „оцінка” тощо вживаються й змістовно розкриваються переважно в етиці. До етичних категорій належать „добро” й „зло”, „обов'язок” й „совість”, „честь” й „гідність”, „справедливість” й „відповідальність”, „моральний вибір” й „моральний конфлікт”, „сенс життя” й „щастя”, „товариськість”, „дружба”, „любов” тощо. У них розкриваються найістотніші властивості моральної реальності. У цілому ж система категорій і понять або понятійно-категоріальний ряд, розкриває зміст предметної сфери етики.

Зміст *предмета етики*, як свідчить історичний досвід, відображений в історії етичної думки, залежить від філософської світоглядної системи, на якій базується етичне знання, від соціокультурного фону конкретно-історичного етапу розвитку суспільства, рівня розробки самого етичного знання, -- тобто теоретичної рефлексії моральної свідомості про саму себе і соціального замовлення суспільства, окремих спільнот, держави на відповідні ідеї, концепції, теорії.

## **2 Взаємозв'язок етики з іншими науками, що вивчають мораль**

Етика як самостійна дисципліна виділилась у кінці XVIII ст. Це обумовлено й складністю її предмета, і складністю моралі як соціального явища. У реальному житті мораль не існує автономно, ізольовано, вона пронизує усі види діяльності й стосунків людини. Мораль як елемент суспільного буття й свідомості, а також моральне виховання як соціальна потреба й завдання, є об'єктом дослідження не лише етики, а й інших наук. Філософія, загальна соціологічна теорія, соціологія моралі, соціологія особистості, антропологія, педагогіка, історична наука, етнографія, правознавство, богослів'я та інші науки знаходять свої аспекти вивчення моралі. Знання про мораль

формується й накопичуються в результаті діяльності вчених етиків й істориків, соціологів і психологів, юристів і педагогів, а також представників інших наук, що вивчають людину.

Для виявлення специфіки етики, змісту її предмета доцільно зіставити її з іншими галузями наукового знання. Етика історично склалася й розвивалася в лоні філософії як галузь філософського знання поряд з онтологією (ученням про буття) і гносеологією (ученням про пізнання). М.О.Бердяєв розглядав її як завершальну частину філософії духу. Етика, спираючись на філософську методологію, сприймалася як практична філософія (Аристотель) або моральна філософія (В.С.Соловйов). Природа, походження, сутність моралі, взаємозв'язок суспільного буття людей й їх моральної свідомості, моральних фактів та їх відображення в моральних уявленнях, ідеалах, переконаннях, співвідношення необхідності, свободи й відповідальності в моралі, проблеми сенсу життя тощо не можуть бути вирішені без філософських знань.

При аналізі взаємозв'язків моралі з економікою, політикою, правом, релігією, мистецтвом, у визначенні соціальних функцій моралі, в осмисленні моральних аспектів глобальних проблем сучасності етика взаємодіє як з філософією, так і з соціологією. Коли мова йде про аналіз моральних почуттів й їхню роль у духовних пошуках людей, механізмів моральної оцінки й моральної регуляції, етика спирається на психологічне знання й взаємодіє з психологією.

Походження моралі, закономірності історичного розвитку моралі, виявлення та обґрунтування історичних типів моралі не можна пояснити без звернення до історичних наук. Описуючи історичний розвиток нормів, звичаїв народів, етнічних груп, етика спирається на дані історії, етнографії та археології.

Без взаємодії етики з педагогікою, психологією й соціологією не можна розібратися в моральному світі особистості, виявити реальні мотиви людських вчинків, визначити шляхи й методи формування

моральної культури особистості в тому чи іншому соціоморальному середовищі.

Традиційно етика пов'язана з правознавством, теологією й релігійною філософією, літературознавством. В осмисленні морального життя допомагають і художній образ, і релігійний ідеал, і правова норма тощо.

Наявність суміжних проблем не означає, що предмет етики розчиняється в інших науках. Ці проблеми залишаються прикладними, вони не включаються в її центральне теоретичне ядро.

### **3. Сутність, специфіка та функції моралі**

#### **природа та сутність моралі**

Питання про природу, сутність і розвиток моралі розглядається з огляду на підходи щодо виникнення людини (релігійні, натуралістичні, соціально-історичні концепції).

У *релігійних* концепціях мораль обґрунтовується як така, що дана самим Богом, підкреслюється її універсальний, загальнолюдський характер – тобто вона поширюється на всіх людей без винятку і всі рівні перед її вимогами, всі мають їх дотримуватися. Релігійна етика наповнює мораль високим духовним змістом, захищає її від спрощення, утилітарності. Однак релігійні концепції виносять витoki моралі за межі суспільства й недооцінюють значення особистості в становленні моральної свідомості.

*Натуралістична* етика, провідні ідеї якої найвідчутніші у творах Ч. Дарвіна, В. Ефромсона, П. Кропоткіна, П. Симонова, Г. Спенсера, З.Фрейда, К. Юнга та ін., витoki моралі шукає в природному світі, у біологічній природі людини. Тобто вона виникла в процесі еволюції тваринного світу та абсолютизує значення

біологічного чинника у виникненні моралі. Сутність моралі тут вбачається, врешті-решт, в інстинктах самозбереження та продовження роду (виду). Спрощується й викривляється процес виникнення й розвитку моралі в теоріях суспільного договору.

Більш виваженим і глибоким здається *соціально-історичний* підхід до виникнення людини й моралі. Аристотель, К. Маркс, Е.Дюркгейм, М. Вебер та ін. обґрунтовували соціальну природу моралі, її витоки шукали в розвитку суспільного життя. На думку прибічників соціально-історичного підходу, мораль є наслідком матеріально-економічних відносин суспільства. Її виникнення пов'язується з необхідністю підтримання суспільного (людського) на відміну від тваринного способу життя, з потребами координації, узгодження індивідуальної за характером діяльності з колективною взаємодією для виживання людини за суворих умов життя первісних спільнот, з потребами регулювати міжлюдські стосунки, упорядковувати людське спілкування тощо.

Походження моралі, як уже зазначалося, тривалий історичний процес, підготовлений природними й соціальними чинниками. Безпосереднім джерелом моралі стала об'єктивна суспільна потреба в колективному житті, його організації, у погодженні й в регулюванні спільної й у той же час індивідуальної діяльності, що зливається в суспільному процесі виробництва самого життя, у відтворенні людського способу існування. Мораль є продуктом суспільно-історичного розвитку, що розгортається на основі й у процесі практично-духовної діяльності людей. Вона відбиває цілісну систему поглядів на суспільне життя, переконань, зв'язок суспільства й особистості, залежність певних звичаїв, традицій, норів, норм від суспільних інтересів. Зміст реальних вимог, приписів визначається конкретно-історичними соціальними умовами, матеріальними й духовними чинниками. Отже, мораль є соціальним феноменом, продуктом соціального буття й розвитку, детермінованим соціальними

умовами. Вона не є результатом людського свавілля, а об'єктивно обумовлена й виступає необхідною формою самоздійснення суспільних індивідів.

З розвитком матеріально-економічних відносин, ускладненням суспільного життя, зростанням духовних початків у житті людини поступово формується моральна система суспільства. Вона виражає інтереси суспільства, пануючих у ньому соціальних груп (верств, каст, класів). Отож вона виникає й розвивається в людській спільності як спосіб регулювання міжлюдських стосунків. У ставленні до іншого як до людини реалізується людська (соціальна) сутність індивіда, задовольняється органічна для суспільної істоти потреба в співпричетності до інших, до суспільства. Мораль реалізується безпосередньо в ставленні до іншого як до рівного собі.

Пріоритетне місце в моралі займає проблема погодження (гармонізації) індивідуальних і суспільних інтересів. За цих умов мораль стає духовним засобом осмислення й вираження загального інтересу колективу, спільноти, суспільства, способом здійснення волі суспільної цілісності, до якої належить людина. Вона підводить стихії індивідуальних, приватних, особливих (сімейних, групових, професійних, етнічних тощо) інтересів людей під загальний знаменник суспільного інтересу. Призначення моралі полягає в підтриманні та захисті єдності й цілісності спільноти, суспільства за допомогою базових суспільних духовних цінностей. Такі цінності, маючи високу значущість, авторитетність для суспільства й людини, орієнтують і спрямовують дії, поведінку людей. Вона є способом регулювання поведінки людини й здійснюється шляхом вироблення духовних цінностей, які є метою та сенсом людського існування.

Мораль передбачає ціннісне ставлення людини до природного світу, суспільства, спільнот, соціальних інститутів, соціальних суб'єктів, інших людей і до самої себе. Моральні цінності (норми, принципи, ідеали, уявлення про добро, справедливість, відповідальність,

почуття дружби, любові тощо), що виникають та існують у суспільстві, сприймаються моральною свідомістю людини, кристалізуються в її ціннісні орієнтації, переконання, соціально-психологічні настанови й реалізуються у вчинках, лінії поведінки на життєвому шляху особистості. У моралі санкція моральної свідомості дій соціальних суб'єктів здійснюється у формі оцінки (схвалення чи засудження), яка відповідає загальним принципам, нормам, поняттям добра чи зла, справедливості, блага.

Сутність моралі неможливо з'ясувати поза зв'язком із суспільною практикою, діяльністю, поведінкою людей, соціальних суб'єктів. Мораль включена в різні види діяльності (професійно-трудова або економічна, соціально-політична, сімейно-побутова, науково-пізнавальна, художньо-естетична тощо) і реалізується в них. Вона є важливою складовою практичної діяльності й може сприяти або ж, навпаки, шкодити досягненню суспільного ідеалу.

Виходячи з соціальної сутності людини, мораль розуміється як спосіб присвоєння людиною соціальності в діяльності й існуванні, як спосіб специфічно людського існування, як різновид практично-духовного освоєння дійсності, оціночно-імперативний спосіб освоєння світу, пов'язаний з виробленням духовних цінностей і вимог, форма людської індивідуальності, що складає особливу систему орієнтацій людини в соціальному середовищі. Це означає що моральні погляди, судження, оцінки, вимоги тощо є продуктами активності моральної свідомості людей, які вступають у відносини й з зовнішнім світом як представники колективів, спільнот, суспільства.

Отже, джерело моралі – у суспільних потребах людини, спільнот, у суспільній необхідності підтримувати колективне життя людей, регулювати суспільні, міжлюдські відносини. Сутнісні риси моралі – це, перш за все, її соціальна природа й соціальний характер функціонування (тобто вона виникає й функціонує тільки в суспільстві). Оскільки мораль реалізується лише у вчинках людей, то

їй властивий діяльний характер. Мораль, як правило, -- ціннісне ставлення до соціальних суб'єктів, соціальних інституцій, однієї людини до інших. Такий характер моралі також є однією з сутнісних її рис. Мораль виробляє цінності, виробляє міру людяності процесів зовнішнього світу й рухається в межах альтернативи добра чи зла. Вона асоціюється з безкорисливістю, передбачає свідомий вибір цінностей, рішень, дій, вчинків, добровільне слідування моральним вимогам, нормам. Моральне ставлення людини до світу зорієнтоване на ідеал добра.

Мораль як складне соціальне явище має загальнолюдський і конкретно-історичний зміст і тому містить у собі й цінності, вистраждані народами світу в процесі свого існування (їх ще називають простими нормами моральності й справедливості або елементарними правилами людського спільного життя), й етнічні, що відбивають особливості духовного розвитку конкретного народу (нації), й соціально-групові, вироблені, перш за все, домінуючими (чи панівними) верствами, класами. Загальнолюдські моральні цінності орієнтують на ідеали гуманізму рівності, справедливості, тобто на ставлення до людини як до вищої цінності й мети суспільства, на обов'язковість оцінки її вчинків, поведінки з позицій добра й справедливості, на протистояння злу, на розумні потреби, на певне самообмеження заради блага інших, причому не з примусу, а свідомо й добровільно. Усі складові й, перш за все, загальнолюдські моральні цінності, задають і формують цілі духовної культури, критерії оцінки, а сама мораль стає ціннісно-смісловим ядром культури, надає їй гуманістичного змісту.

### **специфіка моралі**

Мораль, як різновид практично-духовного способу освоєння світу, як спосіб ціннісного орієнтування за допомогою нормативно-

інформативного механізму, регулює поведінку людини й суспільні відносини. Вона тісно пов'язана з політикою, правом, релігією, мистецтвом, наукою, але має свою специфіку, що й визначає її особливе призначення для організації суспільного життя.

На відміну від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії), для моралі специфічним є її нормативний, ціннісний та імперативний характер. Вона є особливим способом практично-духовного освоєння дійсності й відрізняється від теоретичного (науки), художнього (мистецтва) і міфологічного (релігії) способів, виражає суспільну потребу у формі морального ідеалу, у формі належного. Це ціннісна свідомість, яка передбачає нормативний зразок поведінки. У будь-якій моральній системі завжди існують найвищі цінності, що наповнюють життя суспільства, спільнот, особистостей власним сенсом. У моралі виявляється міра людяності спільнот, соціальних груп, суспільства.

Як спосіб соціальної регуляції, на відміну від звичаю, традиції, моди, ритуалу, адміністративних і гігієнічних, організаційних і техніко-технологічних вимог, економічних, державно-політичних чинників і права, що приписують діапазон, послідовність, інтенсивність, спрямованість дій, вчинків тощо, мораль має також свою специфіку. Найвагомішими регуляторами соціальної поведінки людей поряд з мораллю залишаються звичай і право.

Історично першим видом соціальної дисципліни вважається звичай. Звичаї, як правило, мають чітко окреслену локалізовану сферу дії, вони поширюються на представників первісного родового колективу, громади чи якоїсь спільноти (етнічної, професійної тощо), характерні для певного часу. Мораль претендує на всезагальність, на абсолютне значення її цінностей. Звичай тяжіє до минулого, відбиває традиціоналізм та консерватизм і найбільше значення, авторитет має в так званих доіндустріальних типах цивілізацій (від первісного дофеодального суспільства). Мораль у своїх цінностях виражає назрілі,



ще не реалізовані суспільні потреби, спрямована в майбутнє, націлена на удосконалення, покращення суспільних відносин, стосунків між людьми. Якщо звичай стверджує суще (реальне), то мораль -- належне (ідеальне). Для звичаю характерна детальна, однозначна, жорстка, ситуаційно обмежена регламентація, де відкидаються імпровізація, воля вибору варіантів дії, вчинків. Звичай вимагає виконання й не цікавиться мотивами поведінки. Мораль вже вимагає особистісної відповідальності й за вчинки, й за їх мотивацію, й передбачає волю вибору моральних цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Тому мораль вважається більш розвинутим і складним способом регулювання поведінки людей у порівнянні зі звичаєм. Це історично досконаліший спосіб соціальної регуляції.

У цивілізованих суспільствах важливого значення набуває право як соціальний інститут, що виконує дещо схожі з мораллю соціальні функції. І мораль, і право виникають для задоволення суспільної потреби в підтримці стабільності й цілісності суспільства. Вони несуть у собі сукупність відносно стійких вимог, норм, приписів, правил, які виражають суспільну волю, історичну необхідність, де закладені уявлення про добре, справедливе, належне. І мораль, і право намагаються охопити практично всю сукупність суспільних відносин, але це вдається їм по-різному, специфічно.

Специфіка моралі пов'язана з її всепроникаючим характером (присутністю в усіх без винятку сферах і видах життєдіяльності людини за допомогою мотиваційних та оцінювальних механізмів людської свідомості), універсальністю. Приписи моралі носять універсальний, всюдисущий, загальнолюдський характер і застосовуються в будь-яких життєвих ситуаціях. Матеріальні вимоги завжди формуються як всезагальні, універсальні, вони для всіх і конкретно для кожного. Більшість моральних приписів носять узагальнений, світоглядний характер. У моралі людина поводить себе не як приватна особа, а як представник усього розумного світу, визнає інших рівними собі, гідними

поваги незалежно від демографічних, майнових, інтелектуальних, релігійних та інших параметрів. Мораль регулює стосунки людей з приводу суспільних, приватних й інтимних рівнів життєдіяльності, слугує єднанню з людьми, стверджує моральну спільність людства, тоді як право обмежується регулюванням тільки тих соціальних відносин, що мають найбільший суспільний інтерес (захист життя людей, їх власності, матеріальні майнові, трудові, сімейні стосунки тощо), і не втручається в стосунки товарищескості, дружби, кохання й інші сфери духовного, інтимного життя людей, їх думки, почуття.

Право має офіційний, закріплений соціальними інституціями (інституціональний) характер. Воно виникає набагато пізніше моралі, разом з державою, спирається на її силу та авторитет. Норми права мають офіційно-обов'язковий характер, їх виконання забезпечується, якщо це необхідно, органами державної влади примусово аж до застосування сили. Цінності моралі (норми, вимоги, приписи, правила, оцінки, принципи, ідеали, уявлення про добре, зле, справедливе тощо) не мають такого інституціонального характеру, вони підтримуються силою громадської думки та особистими переконаннями людей, їх совістю. Вони можуть, якщо це потрібно, підтримуватись і правовою нормою, і авторитетом держави.

Право – це чітко сформульовані однозначні норми, завжди писані, де виражена воля законодавця. У них формально закріплені, зафіксовані права та обов'язки громадян. Мораль же спирається на письмово не оформлені вимоги (приписи, повеління, заборони), які виникають стихійно у творчості людей і відбиваються в суспільній свідомості як потреби суспільного життя. Моральні цінності носять безособовий, анонімний характер, звернені до всіх і від імені всіх.

Мораль завжди пов'язана з добровільним виконанням вимог, правил, приписів на основі власного вільного вибору автономної особистості. Воля є дійсною причиною морального вчинку. Моральний вчинок відбиває характер мотивації, виконується з поваги до моральних

цінностей суспільства, сприйняття моральної цінності як власної. Для права головним є законослухняність поведінки, відповідальність вчинку нормі закону, його не цікавить характер мотивації особистості. Моральні характеристики людини враховуються правом при правопорушеннях.

Право має більший консервативний, статичний, формальний характер, не завжди встигає за змінами в соціальних процесах. Воно може гальмувати процеси оновлення суспільства. Діючі закони можуть не відповідати суспільним потребам та інтересам, але не можуть бути змінені без законодавця. Мораль як неформалізований, ідеальний феномен, є більш динамічним, гнучким регулятором. Специфічною рисою моралі є її принципово безкорисливий характер, орієнтація не на утилітарні цінності, корисливі дії, вчинки, а на примноження добра, шляхетність, справедливість, оскільки вона вирішує не прагматичні завдання, а завдання самовдосконалення особистості.

Право завжди мало й має одним із своїх джерел і засад стихійну практику стосунків, що склалися, і відбиває звичаї народу. Відбір, конкретизація норм моральної взаємодії, що заявили про себе, раціональне їх осмислення й обґрунтування стає для законодавця одним із шляхів законотворення.

Правова й моральна регуляція не існують у чистому вигляді. Будь-яка правова норма, документально зафіксований стан, інструкція, статут, будь-яке усне розпорядження не в змозі однозначно визначити діяльність безпосереднього виконавця в сфері інституціональних стосунків. Завжди залишається певний простір і для власного розуміння, ставлення виконавця, для його самовизначення щодо справи, людини. Тому правова й моральна регуляція доповнюють одна одну, взаємодіють для стабілізації цілісності суспільства. Але право залишається більш зовнішнім регулятором поведінки, а мораль – глибоко внутрішнім, особистісним способом орієнтації, саморегуляції життєдіяльності чи культури життя людини.

Отже, мораль відрізняється від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії) такими властивостями як імперативність, нормативність, оцінювальність.

*Імперативність* – це форма вираження повелінь (приписів, вимог), спосіб їх реалізації, що орієнтує особистість залежно від конкретно-історичних умов, обставин на конформізм, адаптацію до встановлених (усталених) суспільством стандартів поведінки. Мораль у такому ракурсі велить, певним чином, як належно ставитись до людей, до суспільства, його інституцій, до природи й до самого себе.

Золоте правило моральності -- ставитись до іншого так, як хотів, щоб інші ставилися до тебе. Вона завжди була одним із способів погодження суспільних та індивідуальних інтересів, у взаємодії яких пріоритет залишається за суспільним. Імперативна властивість моралі покликана забезпечувати єдність суспільства, наступність у розвитку його духовного життя, орієнтує індивідуальну поведінку залежно від норм суспільного життя, що історично склалися. В історичному розвитку відомі жорсткі форми зовнішнього соціального контролю за поведінкою людини (від первісного до феодального суспільства – так звані традиціоналістські суспільства, де домінували відносини особистісної залежності). Поступово в регулюванні поведінки перевага надавалася саморегулюванню, де особистість розглядалася як автономна, вільна істота, здатна обирати варіанти поведінки на власний розсуд (це стосується більше індустріальної цивілізації чи буржуазного (капіталістичного) суспільства, де домінує речова залежність людини). Імперативність як моральна необхідність й особиста воля – дві взаємопов'язані боки моралі, що розглядають волю як свідомий вибір і відповідальний спосіб дій у межах моральної необхідності.

*Нормативність* моралі виражає моральну необхідність, що існує в суспільстві, у дотриманні відповідних норм, правил, вимог для досягнення необхідного результату в стосунках між людьми. Норми, правила, приписи, вимоги, заборони програмують поведінку людини,

визначають спрямованість її дій. Нормативність є способом відтворення в суспільстві типових стосунків через одиничні дії, вчинки індивідів, засіб зв'язку між людьми різних поколінь чи епох. Моральні норми поділяються на два типи: норми-заборони (табу) відповідних дій та норми-зразки поведінки. Норми-заборони з'явилися історично раніше, ще в родовому суспільстві й обмежували сваволю, природні інстинкти людини (як тварини). Норми-зразки поведінки відбивають вищий рівень суспільного розвитку, пов'язаний з розвитком цивілізацій. Заборони й зразки – це два боки єдиних моральних вимог, вони визначають межі між неприпустимим і бажаним у поведінці людей. Нормативність моралі є процесом перетворення об'єктивної вимоги в суб'єктивну дію. У моральних нормах виражаються прості правила моральної поведінки, підсумком чого має бути максимальна відповідність інтересів суспільства, спільноти й особистості.

*Оцінювальність* моралі пов'язана з її здатністю до схвалення чи засудження (осуду) явищ соціальної практики, дій, вчинків, поведінки людини, інших соціальних суб'єктів. Оцінювальність встановлює відповідність чи невідповідність вчинків, мотивів, дій соціальних суб'єктів, їх результатів і наслідків вимогам пануючої моральної системи, її моральних цінностей. Оцінки виносяться громадською думкою стосовно будь-яких соціальних явищ: економічних, політичних, релігійних тощо й особистістю стосовно своїх вчинків, дій (самооцінка). Форми оцінювання виражаються в схваленні, погодженні, симпатії чи несприйнятті, обуренні, осуді, гніві тощо. Оцінювальність є способом визначення моральної сутності людини в її ставленні до інших (особистостей, спільноти, суспільства взагалі і його інституцій зокрема) з позицій добра або зла, справедливості чи несправедливості, відповідальності чи безвідповідальності, любові чи ненависті тощо. Залежно від соціальних суб'єктів, масштабів їх діяльності, сфер діяльності, можливостей існують різні способи оцінок: публічна й приватна, усна й друкована, замовчування, ігнорування чи захоплення,

ідеалізація, визнання чи упередженість, інтерес чи апатія тощо. Критеріями істинності моральних оцінок можуть виступати: відповідність вчинків, дій суспільним інтересам, суспільно-історичній практиці, соціальному й моральному прогресу, ідеалам добра, справедливості, щастя, любові тощо.

Імперативність, нормативність й оцінювальність моралі існують і реалізуються в єдності й складають механізм функціонування моралі. Специфіка моралі, таким чином, полягає в тому, що це спосіб практично-духовного, нормативного, імперативно-ціннісного освоєння дійсності, особлива форма регулювання стосунків між соціальними суб'єктами й поведінки людини, що ґрунтується на глибоко особистій суб'єктивній мотивації поведінки, свідомому й добровільному прийнятті зобов'язань слідувати вимогам моралі й підтримується тільки особистими переконаннями в їх необхідності, справедливості й гуманності. Це внутрішній саморегулятор поведінки людини, спрямований на ствердження людяності. Тому мораль і є найбільш розвинутою формою соціальної регуляції, надійним способом орієнтації людини у світлі соціальних відносин і цінностей, що підтримує єдність, стабільність, цілісність суспільства, розвиток і вдосконалення суспільства й самої людини.

### **основні функції моралі**

У процесі становлення моралі, її виокремлення у відносно самостійну область культури виділився певний ряд функцій, який властивий для неї сьогодні. Виділимо, на перший погляд, основні.

**1.** Висхідною можна назвати **оціночну функцію моралі**. Але оціночна функція характерна не тільки для моралі, також й для мистецтва, релігії, права, політики та ін. У чому ж полягає специфіка оціночної функції моралі? Перш за все в тому, що оцінка відбувається через призму особливих понять моральної свідомості: про добро й зло,

справедливість, обов'язк, совість й т.д. У моральній свідомості сутнісне зіставляється з обов'язковим. Моральні оцінки носять універсальний характер і розповсюджуються фактично на всі дії людини. Цього не можна сказати про право (наприклад, чи можна з позицій Кримінального кодексу засудити безтактовність, грубість, не-поважне ставлення до будь-кого? Гадається, що ні.) Так само ж не скрізь доречні й політичні оцінки. Певні обмеження існують лише там, де дії відбуваються під тиском, загрозою, під впливом будь-якого афекту (страху, ревнощів). Врешті, необхідно відзначити, що моральна оцінка спирається на моральні переконання індивіда й авторитет суспільної думки.

**2. Пізнавальна функція моралі.** Вона не має такого ж значення, такої ж інтенсивності, як оціночна, але дуже тісно з нею переплітається. Особливо, коли індивід оцінює вчинки інших чи власні, він неминуче отримує відоме (звичайно, неповне) уявлення про внутрішній світ, як власний, так і інших людей. Коли мораль дає оцінку характерів, вона в певній мірі відкриває нам, наскільки дії держави відповідають вищим загальнолюдським цінностям, стратегічному направленню розвитку історії. Крім того, слід мати на увазі, що моральні якості є необхідною умовою будь-якого пізнання, особливо наукового. Вчений, який страждає необ'єктивністю, схильністю до обману, надмірних заздрощів, користі, може сфальсифікувати результати дослідження, обдурити інших або (під дією надмірної одержимості до слави, користі та ін.) самого себе.

Звичайно, необхідно пам'ятати, що пізнавальна функція моралі здійснюється трохи інакше, ніж пізнання в науці. Воно в значній мірі образне, розмите, у ньому найбільшу роль відіграють почуття, віра, інтуїція. У науковому ж пізнанні домінує розум.

**3. Світоглядна функція моралі.** Як вже зазначалося, мораль не може бути зведена до простих норм. Вона має обґрунтовувати, „оправдовувати” ці норми, вказувати, в ім'я чого вони мають виконуватися, тобто моральна свідомість неминуче виходить на вищі цінності, на питання про сенс життя. Але для вирішення останніх

важливо визначити місце людини у світі. А останнє неможливе без будь-якого (навіть примітивного, як було в минулому) уявлення про світ у цілому. С. М. Булгаков зазначав, що людина, для того щоб зрозуміти саму себе, має знати, „що ж являє собою наш світ у цілому, яка його субстанція, чи має він будь-який сенс і розумну мету, чи має яку-небудь ціну наше життя й наші вчинки, яка природа добра й зла й т. д.”

Уявлення про світ у цілому (світогляд) неможливо побудувати лише на одних висновках науки, тому що вони не повні. Наукова картина світу й світогляду – це зовсім не одне й теж. Світогляд формується не тільки на основі знання, але й включає в себе складну гаму почуттів, представляє собою своєрідний образ світу. У моральній свідомості (перш за все, у моральній філософії) світогляд формується через призму своєрідних розумінь: світ розглядається добрим і злим (або нейтральним, у кращому разі, у відношенні до людини), впорядкованим чи хаотичним і т.д. Від характеру уявлення про світ залежить розуміння питання про сенс життя й щастя людини, розуміння природи добра й зла, справедливості й т.д.

**4. Виховна функція** – одна з найважливіших функцій моралі. Без процесу виховання – повсякчасного, досить інтенсивного й ціленаправленого – неможливе існування суспільства й становлення окремої людської особистості. Але необхідно підкреслити, що в центрі виховання стоїть виховання моральне, яке й формує духовний стрижень особистості.

**5. Регулятивна функція** моралі є своєрідним синтезом всіх функцій, бо в кінцевому результаті завдання моралі полягає в направленні думок і дій окремого індивіда. Та, як відомо, поведінку індивіда регулює не тільки мораль, але й право, релігія, мистецтво, політична свідомість та ін. Але сама мораль надає людині найбільш важливі, глибокі орієнтири, саме моральні цінності є центром всього духовного світу особистості й здійснюють великий вплив на її політичні



позиції, на ставлення до існуючого права (правова свідомість), на оцінку тих чи інших релігійних вчень чи витворів мистецтва.

Специфіку регулятивної функції моралі можна виділити в наступному. По-перше, мораль регулює практично всі сфери життєдіяльності людини (чого не можна сказати про право, політику та ін.). По-друге, мораль ставить перед людиною багато вимог, вимагає від людини „рівняння” на моральний ідеал, який сам по собі (за визначенням, в іншому випадку це просто не ідеал) такий, якого не можна досягти. По-третє, регулятивна функція моралі здійснюється з посиленням на авторитет суспільної думки й моральні переконання (перш за все – совість) людини.

Відзначаючи важливість регулятивної функції моралі, у той же час необхідно визнати, що й мораль не всесильна. Про це свідчать і численні злочини, і повсякденна грубість, нетактовність. Причин цьому чимало. Зазначимо, що й моральна свідомість окремих індивідів має недостатній рівень розвитку, і суспільна думка може помилятися, яка охоплена далеко не моральними прагненнями (коли говорять про ефект натовпу). Окрім того, умови життя часом пригнічують моральні почуття. Чи можна вимагати суворої відвертості від жінки, у якої діти помирають від голоду? Бувають й інші обставини подібного чину.

Таким чином, в етиці підлягають обґрунтуванню різноманітні питання, також питання про те, звідки взялися моральні призначення, чи здатна людина жити за заповідями, які вона сама проголошує? Етика вчить оцінювати будь-яку ситуацію так, щоб зробити можливими етично (морально) правильні вчинки. Вона виховує в людини вміння зіставляти сутнісне з обов'язковим. Етика досліджує, що в житті й у світі володіє цінністю, бо етична поведінка полягає в реалізації, здійсненні етичних цінностей. Етика допомагає пробудженню свідомості, яка оцінює.

#### **4. Мораль та інші форми суспільного життя (мораль та економіка; мораль та політика; мораль та релігія; мораль та мистецтво; співвідношення права та моралі)**

Мораль, як форма культурного буття людини, має соціально-історичний характер. Норми моралі розвиваються та функціонують у загальному процесі становлення суспільної практики, яка обіймає весь спектр соціальних відносин. У просторі суспільної життєдіяльності формуються закономірності економічного, правничого, політичного, духовного життя. Мораль відзначається безпосередньою приналежністю до духовних витоків спілкування, до особливостей щиросердечного світу людськості. Але, з огляду на соціально-історичну природу моралі, її культурні вияви невід'ємно приналежні до цілісного процесу суспільної практики.

Соціальне буття моралі характеризується її проникненням в усі сфери життєдіяльності людей. Моральні цінності постають своєрідним мірилом людських стосунків і вчинків у будь-якій соціально значущій діяльності.

В економіці, політиці, правничій сфері, у релігійній та художній галузях культури застосовуються поняття відповідальності, свободи, справедливості, обов'язково виникають ідеї та образи добра й зла. Засади людськості, такі як гідність, честь, воля думки й життєвого вибору, є чинниками сенсу життя людини.

Осмислення суспільної дійсності з позицій моралі, історичні зміни її норм у контексті розвитку соціальної практики, багатоманітні погляди та досвід різних людей у сфері моралі -- все це спонукало до накопичення й передачі моральної культури.

Формування усталених норм та уявлень, збагачення морального досвіду суспільства водночас сповнене драматизму, цілковито пов'язане з реальним становленням непростих суспільних відносин. З цієї причини

вивчення взаємодії моралі з іншими формами життєдіяльності суспільства є способом осягнення буття моралі.

### **мораль та економіка**

Взаємодія моралі та економіки осмислювалася в історії соціальної думки відповідно до реалій суспільно-економічного життя. Його принципи здебільшого базуються на приватній власності, проблемах виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ, відношеннях підприємництва та найманої праці тощо. Суперечності між власниками й працівниками, питання справедливості в суспільному розподілі продуктів людської праці завжди були гострими й неоднозначними в моральному відношенні. Отже, і в суспільній думці склалися протилежні позиції. Одна прагнула справедливості для трудящих, друга ідеалізувала капіталістичний лад.

Перша обстоювала права й звернула увагу на моральні й матеріальні потреби працівників, і на її ґрунті з ідей утопічного соціалізму зросли соціалістичні та комуністичні ідеї та системи XIX – XX ст. Сенс цієї тенденції – у засудженні приватної власності, наживи, використання найманої праці; у визнанні за несправедливе такого становища, коли в суспільстві є багаті та бідні; у заклику досягти справедливості однаковим перерозподілом благ.

Серед історично відомих зразків схвального ставлення до реалій капіталістичного ладу визначне місце посідає концепція Бенджаміна Франкліна, сформульована ним у середині XVIII ст. Він стверджував, ніби сенс і мета життя, моральний обов'язок і справжнє розуміння людини полягає в тому, щоб робити гроші. Треба не гаяти часу, а хапати мить і перетворювати її на дзвінку монету. Зневажати це – є нерозумним. Б.Франклін посилався при цьому на біблійну „книгу притч Соломонових”: „Чи бачив ти людину, спритну у своїй справі? Вона стоятиме перед царями”. Енергійна діловитість має поєднуватися й з

ретельністю, працелюбністю, почуттям міри. Особливої ролі він надає такій властивості, як чесність. „бути чесним з партнерами розумно, -- вважає Б. Франклін, -- оскільки це викликає довіру й відкриває кредит. Разом з цим, надлишок чесності є непотрібним”.

Одне з найсерйозніших досліджень питань взаємовідносин економіки та моралі здійснив видатний німецький соціолог ХІХ ст. Макс Вебер. У роботі „Протестантська етика й дух капіталізму” йому вдалося уникнути моралізаторських перебільшень або, навпаки, приниження моральних норм.

Вебер досліджує історичну логіку зародження капіталізму в країнах Європи. Вже на початку існування капіталізм змінив принципи суспільного життя, побудувавши їх на ринкових стосунках. Розвиток капіталізму потребував суб'єктів із певним психологічним складом, із відповідними ціннісними орієнтаціями. Вони мали бути готовими до конкуренції. До ринкових відносин, що склалися в Європі, треба було пристосуватися. Процес відбору й адаптації виховував власників, здатних забезпечувати розвиток ринкової економіки.

Духові капіталізму й підприємництва, який формувався в Європі, деякий час протистояло традиційне мислення. У його уявленнях комерція виглядала як безчесна гра, до якої ставилися з презирством. Жага до наживи оцінювалася як аморальна властивість. Такі погляди виявилися досить усталеними. Певною мірою цьому сприяли вияви буржуазного авантюризму, орієнтовані на зневаження моральних норм. „Капіталістичні авантюристи” поводитися, як правило, безсоромно, виявляючи певну рішучість і готовність бути колонізаторами, плантаторами, фінансувати морський розбій і військові конфлікти, якщо тільки це обіцяло їм прибутки.

М.Вебер не виправдовує темні боки буржуазного підприємництва. Разом з тим, він розглядає подібні вияви як поодинокі випадки, що не мають принципового значення. У цілому Вебер вважає дух капіталізму глибоко позитивним, тому що він дає змогу людині

виявити свої кращі якості та здібності. Особливо яскраво це виявилось в протестантських країнах. Сама релігія прийшла тут на допомогу підприємницькій етиці в період її формування.

Ще за часів М.Лютера в протестантизмі виникло й поступово ствердилося уявлення про особливу роль професійної діяльності людини. Ця діяльність розглядається, насамперед, як спосіб виконати свій обов'язок перед іншими людьми, послужити Богові й таким чином забезпечити спасіння своєї душі. Ця теза суттєво відрізняє протестантську релігійно-моральну систему поглядів від світогляду католицизму. Тобто, якщо для католика праця є морально нейтральною, лише способом підтримати фізичні сили, то професійні заняття протестанта оцінюються як служіння Богові. Праця знімає з людини релігійний страх перед потойбічним світом і відкриває її душі шлях до спасіння. Як вважав М.Вебер, ця установка мала величезні наслідки для розвитку західної цивілізації в Новий час, і, перш за все, для протестантських країн.

Для протестанта найтяжчий гріх – це марне витрачання часу. Адже людське життя коротке й дорогецінне; час слід витратити, передусім, на продуктивну працю. Сенс життя полягає не в бездумних розвагах і насолоді radoщами існування, а в раціонально організованій праці, яка, до того ж, є ефективним засобом боротьби з усілякими спокусами.

Європейська Реформація прийшла на допомогу новому капіталізму. Протестантизм почав за посередництвом релігійного виховання формувати соціальні якості, які давали змогу людям успішно адаптуватися до нових економічних умов. Поступово складався такий тип свідомості, при якому праця ставала абсолютною цінністю. Етика приватного бізнесу вимагала старанності, ретельності, почуття міри, розсудливості. Протестантські течії баптистів, методистів та інші не обмежували прагнення своїх членів-капіталістів до наживи. Адже підприємницькі успіхи брата по секті підіймали її престиж, а багатство,

яке було досягнуто чесним шляхом, свідчило про високі якості людини, на яку зійшла благодать. Ділові успіхи бізнесменів, що брали участь у діяльності сект, сприяли поширенню їх поглядів й обрядів.

Характерним є таке явище. Якщо католики дають своїм дітям переважно гуманітарну освіту в класичних гімназіях, то протестанти орієнтують дітей на торговельно-промислову підготовку в реальних училищах. Статистика також свідчить, що серед кваліфікованих робітників великих підприємств мало католиків і багато протестантів. Серед підприємців спостерігається аналогічне співвідношення. Таким чином, особистісні якості, сформовані релігійно-сімейним вихованням, визначають вибір професійної діяльності та її успішність у майбутньому.

У російській соціальній філософії дослідження, подібне до веберівського, але стосовно взаємовідносин православних релігійно-моральних норм й економіки, здійснив С. Булгаков.

С. Булгаков розглядає людину у двох аспектах -- як людину духовну (релігійну) і як людину економічну. У людській душі встановлюються ті або інші зв'язки між релігійно-моральними цінностями та економічною діяльністю. Так виникли три християнські типи економічної людини – *католицький, протестантський та православний*.

Для *православної* свідомості праця є формою християнської слухняності заради спасіння душі. Вона може здійснюватись як у монастирі, так і за умов мирського життя.

Православ'я характерне для східних народів, які протягом багатьох століть існували за умов аграрного господарства зі слабким промисловим та банківським капіталізмом. Сільська праця на лоні природи сприяла поживленню релігійних почуттів людей. Вона давала змогу людині відчувати свою причетність до природно-космічного світу. Збираючи плоди своєї праці, насичуючись ними, людина вважала, що вона будує власне тіло з тієї ж космічної матерії, яка складає основу

всього існуючого. Праця поставала як справа, схвалювана Богом, а підприємництво – навпаки. Здобування грошей за посередництвом комерції, організація промислового виробництва за капіталістичним типом не сприяли спасінню душі. Звідси поширеність у Росії пожертв на монастирі, собори, до церковної казни від купців і підприємців. Ці гроші, на знак каяття, мали врешті-решт послужити спасінню душі того, хто вносив пожертву.

Капіталізм прийшов до Росії з запізненням. Він не зміг поставити собі на службу релігію, як це сталося в Європі з протестантизмом. Православ'я було суто феодальною духовною формою, якій притаманні певний консерватизм, жорстокість, нестача внутрішнього динамізму. Отже, воно було орієнтоване головним чином на обслуговування відокремлених натуральних господарств. Православна традиція не сприяла ініціативам у галузі економіки, які виходили за межі старовинних норм відносин. А капіталістичне підприємництво саме виводило економічну діяльність за межі релігійно-моральних норм – і з цієї причини воно засуджувалося. Коли наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть Росія увійшла в капіталізм, християнство почало готувати себе до прийняття змін, що відбувалися. Виникли протестантські течії (духобори, молокани тощо). Почали з'являтися погляди на господарсько-економічну діяльність як головне призначення людини. Великий вплив на громадську думку чинили етичні ідеї Л.Толстого щодо праці як морального каяття, особистого внеску до народного життя. Але дійсного реформування морально-релігійних норм не відбувалося.

Православний тип духовності зберігся в СРСР, незважаючи на революційні зміни та атеїстичне виховання, але в перетворених формах служіння комуністичній ідеї. За його логікою, праця, тепер вже згідно з офіційною ідеологією, була почесною, а бізнес – навпаки .

Ідейно-психологічна ізоляваність від зовнішнього світу, пріоритет громадських цінностей перед особистими, негативне

ставлення до індивідуалізму та економічних свобод – все це успадкувала адміністративно-командна система СРСР.

Суб'єкти економічних відносин завжди змушені діяти в системі морально-етичних та релігійних координат, яку суспільство успадкувало від минулого. Проблема вибору й свободи, сенсу життя та відповідальності слід розв'язувати з урахуванням традиційних ціннісних орієнтирів. Досвід радикальної ланки всієї системи релігійно-моральних устоїв, як показує історія, виявив неправомірність їх руйнації як в економіці, так й у моралі.

Отже, потрібний такий варіант економічної стратегії, коли процес формування ринково-капіталістичних відносин поєднується зі збереженням культурних і моральних цінностей, із задоволенням вимог моралі й культури.

Східно-слов'янський світ одвічно не був схильний до економічних новацій. Він являє собою величезний простір нереалізованих економічних ініціатив. Світосприйманню православ'я бракує рухливості, гнучкості. Негативним чинником є також сумний досвід побудови тоталітарної економіки. Все це перешкоджає рухові шляхом сполучення культурних традицій з ринковими імперативами. Водночас, у країнах СНД ринкова економіка переживає період становлення, потребує створення відповідної трудової етики. Труднощі „авантюристичного капіталізму”, орієнтованого на стихійну експлуатацію, непристосованість державного апарату, недосконалість законодавства мають долатися логікою життєдіяльності суспільства. Економіка й мораль не повинні залишатися далекими одна від одної.

Європейська соціальна думка пройшла за певних часів шлях від зневажання бізнесу до його морального виправдання. Масова свідомість посттоталітарних суспільств повинна пройти тим самим шляхом, але за менший проміжок часу. Цей шлях є настільки тяжким, що навіть теоретична думка професіоналів досі залишається на рівні підтримки елементарних вигод і тимчасових, часткових рішень.



Нині для того, щоб капіталістичне підприємство було морально схвалене суспільною свідомістю, має відбутися дещо подібне до подій початку століття. Релігійні, філософські, етичні пошуки й політико-економічне зрушення повинні гармонізувати відношення економіки та моралі. Їх узгодження є умовою життєдіяльності суспільства.

### **мораль і політика**

Проблема співвідношення політики й моралі є однією з найскладніших в історії суспільно-політичної думки. Сенс полягає у визначенні сумісності цих форм соціальної практики. Дійсно, залежно від конкретно-історичних умов ступінь збігу норм моралі й політичних принципів може бути різним. Мораль і політика є формами соціального життя, сама природа яких не завжди передбачає їхній збіг. Якщо мораль орієнтована на гармонізацію суспільних інтересів, то політика скерована на підпорядкування однієї волі іншій із застосуванням насильства. Отже, співдружність інтересів влади й суспільної більшості спричиняє узгодженість політики й моралі, і навпаки. В історії народів та досвіді вивчення етичних норм багатьох етносів існують численні приклади „витіснення” гуманності й милосердя, жорстокого ставлення до економічно недосконалих форм життя, слабких і некорисних для суспільного виживання людей; що в загальному розумінні є глибоко аморальним, але об'єктивно диктувалося історичним ходом цивілізації.

Політика визначається станом економічних відносин, і процес її формування має на меті проведення інтересів суспільних кіл, здатних впливати на владні структури, ідеологію, умонастрої в такий спосіб, аби досягти своїх власних цілей і підтримати життєдіяльність суспільства як умову свого власного існування. Історичні приклади насильства над економічними інтересами та волею багатьох людей „в ім'я” загальнодержавної мети завжди є трагічними виявами соціальних лих.

Типовим виразом позиції несумісності політики й моралі є крилатий вислів: „мета виправдовує засоби”. Ці слова приписують Наполеону Бонапарту, але виражений ними принцип можна співвіднести з багатьма, у тому числі, сучасними подіями суспільно-політичного життя.

Інтереси соціальних груп і держав постійно стикаються. Створюються не просто ситуації заперечення моралі, а й конкретно-історичні форми політичної поведінки, орієнтовані на принципово різні моральні системи. Характерною є позиція, обстоювана в трактаті видатного політичного діяча та мислителя минулого Ніколо Макіавеллі „Князь”. У цій праці висловлена ідея, що діяльність правителя, яка має на меті захист інтересів підданих, вимагає відмови від абстрактних уявлень про милосердя й гуманність, коли йдеться про діалог з іншою політичною волею, суб'єкти якої проводять протилежні інтереси.

Будучи зразком повної свободи від моралізаторства або ілюзій у сфері політики, „Князь”, крім того, є працею, характерною конкретно-історичними чинниками осмислення морально-політичних реалій. Не слід забувати, що трактат написаний у добу патріархальних цінностей (початок XVI ст. ) в Італії, у Флоренції – місті-республіці, де Макіавеллі обіймав провідну урядову посаду, і є продуктом своєї епохи.

Характерною рисою цієї культурної та політичної ситуації є вплив феодальних відносин, коли правитель і піддані розглядалися як батько, який, розпоряджаючись долею своїх дітей, захищає їх безпеку, і діти, які підкоряються його волі й потребують захисту. За умов конкуренції італійських міст-республік у період повернення Італії до типово феодального устрою з притаманними йому роздрібненістю та політико-економічною ізоляцією окремих областей, ідеї Макіавеллі породжувалися гострими реаліями державного життя.

Коли ж з позиції „ціль виправдовує засоби” погляди Макіавеллі визнаються за відмову від моралі, -- це має бути переосмислене з огляду на моральні норми його епохи. Праця „Князь” і зараз примушує нас

замислитись над тим, чи дійсно проблеми „великої політики” можуть вирішуватися за умов моральних обмежень. Чи можна, наприклад, взагалі уникнути війн? Чи може війна, яка несе смерть багатьом невинним, бути „справедливою”? Інакше кажучи, чи не існує дійсної суперечності між політикою, принаймні в її жорсткій соціально-економічній природі, та нормами моралі?

Разом із цим, існують підстави для пошуку спільних засад соціального буття, з точки зору яких мораль і політика передбачають одна одну в єдиному процесі співіснування людей. Свого часу Аристотель, назвавши людину „політичною істотою”, мав на увазі неодмінність політики для самої людської природи, -- як сфери соціального буття, що організовує суспільну життєдіяльність і належить до неї так само, як і мораль.

За умов сучасної цивілізації політична поведінка має орієнтованість на моральні норми. Протистояння держав може створити небезпеку для народів на світовому рівні. Суспільства здебільшого прагнуть будувати цивілізовані стосунки на засадах спільних інтересів, вести пошуки спільної мови в різних сферах життя. Задля прогресу розробляються сумісні програми економічної, науково-технічної діяльності, культурної співпраці, які збагачують потенціал усіх учасників конструктивних відносин. З огляду на історичну перспективу інтеграції цивілізованої світової спільноти, здається цілковито закономірним функціонування міжнародних суспільно-політичних конфліктів (зокрема, ООН) або зі спробами вплинути на політико-економічні стратегії держав з боку екологічного підходу до проблем світової співдружності. Соціально-політична думка шукає шляхи до узгодження політичних і моральних форм соціального життя.

## **мораль і релігія**

Релігія та мораль – це дуже давні й надзвичайно усталені форми людської духовності. Вони існують протягом усієї історії світової цивілізації.

Від стародавніх міфів до сучасних наукових теорій веде своє існування традиція, що доводить космічне походження людини, цивілізації, культури, моралі. Релігійна свідомість з давніх-давен давала можливість людині відчувати космічні витоки її земного буття. Людина одвічно почувалася дитиною не лише Землі, але й Космосу.

Ф. М. Достоевський у романі „Брати Карамазови” каже вустами старця Зосими: „багато чого на землі від нас приховане, але замість того подаровано нам таємне чуття живого зв'язку нашого зі світом іншим, зі світом гарним і високим, та й коріння наших думок і почуттів є не тут, а у світах інших...Бог узяв насіння з світів інших і зростив сад свій, і зійшло все, що могло зійти, але зрошене живе лише почуттям причетності своєї до таємничого світу іншого; якщо слабшає або знищується в тобі це почуття, то помирає й те, що зрошене в тобі. Тоді станеш до життя байдужим і навіть зненавидиш його”.

За посередництвом релігійної свідомості людині відкривається можливість пізнавати буття вищої реальності, яка закрита для всіх живих істот, крім неї.

Центральною персоною в таких світових релігіях, як християнство, іудаїзм, іслам є Бог. Його ім'ям зветься найвища сила, з точки зору віруючих, що володіє світом і спостерігає за всесвітнім, соціальним і моральним порядком. Бог для них – всесильний і благий володар. Він стримує світ і соціум від тотального руйнування та загибелі за посередництвом таємних й очевидних, зовнішніх і внутрішніх впливів.

Бог у релігійній свідомості визнається фундаментальним першо-принципом порядку, що поєднує рівні космічного (природного), соціального й духовно-морального буття.

Для релігійного світосприймання Бог є творцем природного світу. Стверджуючи природний порядок, хід небесних тіл, зміну пір року тощо, він являє себе як творчий першопочаток. Він протиставляє хаосу, руйнуванню, деградації стан рівноваги.

Стосовно соціального порятунку, Бог постає як законодавче начало, від якого є похідними всі інші принципи та норми людського буття. Як верховний регулюючий принцип він надає моральним вимогам характеру безперечної необхідності, абсолютних істин. Заперечуючи свавілля, він не дозволяє соціальному життю втратити гармонічні форми. Таким чином він відіграє роль вихователя й учителя людського роду.

Встановлюючи, на думку віруючих, духовно-моральний порядок, Бог являє собою вищу, абсолютну досконалість, втілення того морального ідеалу, до якого має прагнути людина. Як абсолютна особистість Бог є втіленням абсолютного ступеня моральності. Він уособлює для релігійної душі все найсвітліше, найдобріше й розумне, надихає буття людей, утверджує в них прагнення дотримуватися вищих моральних заповітів.

Ідея Бога як вищого морального законодавця несе в собі важливий соціокультурний сенс: закони моральності виступають як об'єктивні форми соціальної гармонії. Люди не мають права змінювати їх, приписувати до своїх інтересів, тому що це є сфера, над якою вони не мають влади. Зневажання цих законів веде за собою розплату – або в цьому, або в потойбічному світі. В історії суспільної думки неодноразово виникали ідеї, що втрата релігійних абсолютів спричинює моральний занепад мас.

Моральні закони проникають у людську душу й набувають вигляду механізмів моральної саморегуляції. Відчуття обов'язку перед Богом для віруючого, моральний вибір уже є не справою власної совісті (вона доручається небесному Отцю), а вимогою слідування принципам, нехтування якими є провиною й карається. За їх участю людина

приспосовує своє існування до високих етичних вимог, які йдуть від Бога „будьте досконалі, як є досконалий Отець наш небесний”, -- вимагає Священне писання (Мф., 5, 48). Будь-яке порушення його заповітів має вести за собою каяття, бо воно є гріхом.

Отже, для релігійної свідомості неможлива ситуація зневажання заповітів Бога, які мають абсолютний і загальний характер. Їх дотримання є сприянням для існування космічного порядку, який встановлений Творцем.

У соціальній практиці існують різноманітні правила поведінки, багато з яких мають альтернативний і навіть суперечливий характер.

Релігійна традиція сприймається як культурне джерело, що породило етичні засади, подібні своєю безперечністю до математичних аксіом. У тій ієрархії цінностей, яка спирається на них, такі вчинки, як убивство, крадіжка, зрада, брехня завжди є злом. Знання цих принципів служити для релігійної свідомості достатньою підставою прийняття рішень у конфліктній ситуації морального або юридичного характеру.

Нормативна структура релігійної свідомості визначається характером і змістом норм, з яких вона складається. Ці норми мають такі ознаки:

- виходять з вищого, абсолютного релігійного авторитету, яким є Бог;
- мають характер абсолютних, безапеляційних вимог та заборон;
- диктують певний внутрішній стан душі (віру), а також відповідну зовнішню поведінку;
- поширюються тільки на тих, хто сповідує цю віру;
- мають передумовою „страх Божий” у віруючого, якщо він не виконує їх, а також „суд Божий” як кару за їх порушення.

На ранніх етапах історичного розвитку світової цивілізації релігійні норми мали велике значення для духовного, морального розвитку людського роду. І досі їх роль у цьому процесі є дуже значною.

## мораль і мистецтво

Мистецтво завжди було важливим засобом духовно-практичного освоєння світу. Протягом усієї історії культури воно відображало складні й суперечливі проблеми морального життя суспільства та особливості. При цьому воно виявило себе не пасивним споглядачем, а активним борцем за людину, її гідність і щастя. Зацікавлення мистецтва мораллю пояснювалося тим, що воно прагнуло до перетворення дійсності не лише „за законами краси”, а й за законами добра, людяності та справедливості.

Своєрідність мистецтва полягає в тому, що воно має здатність відчувати істинний моральний сенс важливих соціальних проблем і суперечностей раніше, ніж їх уловлюють інші форми громадської свідомості.

За допомогою художньо-образних засобів воно фіксує ці проблеми й виносить їх на авансцену духовного життя суспільства. Художники, письменники, поети, драматурги ведуть розмову про те, що найбільшою мірою хвилює їх. При цьому вони дають простір своїм почуттям і творчій фантазії.

Моральні проблеми, які хвилюють митців, -- нескінченно різноманітні за характером і змістом. Деякі з їх чітко локалізовані в соціально-історичному часі й просторі. Інші називаються „вічними”, бо вони здатні відроджуватись з кожним новим поколінням. Найчастіше це питання, пов'язане з пошуками сенсу буття, індивідуального щастя та загального блага, з сутністю добра й зла, правди та справедливості.

Мистецтво в його ставленні до моралі має властивість концентрувати у своїх творах етичну інформацію, надавати їй вигляд особливої цінності, збагаченої глибиною почуттів і переживань. Мистецтво осмислює:

- моральні імперативи, що панують у суспільстві в будь-який історичний період;

- морально-етичне кредо митця, що виявляється в особистому ставленні до зображуваних соціоморальних колізій та їх учасників;
- художньо-естетичний бік тих сюжетних моральних колізій, у яких беруть участь персонажі певного твору.

Мистецтво нібито „подвоює” моральне буття людей, створює його модель як продукт внутрішньої самосвідомості культури. Ця художня модель виконує стосовно відображуваних соціоморальних суперечностей кілька функцій:

- **репрезентативну** (вводить актуальні моральні проблеми до духовного життя людей);
- **пізнавальну** ( намагається дати їх адекватне відображення);
- **оцінювальну** (здійснює їх нормативно-ціннісне співвідношення з позицій певних соціальних верств і груп);
- **ціннісно-орієнтаційну** ( спонукає індивідів до активного пошуку шляхів і засобів розв'язання моральних проблем).

Там, де митець уважний до моральних явищ і процесів, зміст його творів орієнтується не тільки на нинішнє, а й на майбутнє. Такі твори показують ціннісну перспективу духовного розвитку особистості або суспільства.

У мистецтві періодично відроджується суперечність між необхідністю художньо-естетичного освоєння нових соціоморальних реалій та нестачею відповідних творчих засобів. Традиційні прийоми та методи виявляються недостатніми. Ця суперечність завжди була внутрішнім джерелом становлення нових художніх стилів незалежно від їх особливостей. Кожен з цих стилів – бароко, сентименталізм, романтизм або модернізм – поставав як новий метод художньо-естетичного освоєння нових соціоморальних колізій і проблем. І кожен раз це було пов'язане з живою творчістю конкретних митців, з появою яскравих та обдарованих індивідуальностей, які здатні успішно вирішувати завдання, що постають перед мистецтвом.



Вся історія мистецтва, якщо уявити її як послідовний рух і зміну художніх стилів – це динаміка поступового наближення естетичної свідомості до пізнання буття людей. Але, хоч як близько мистецтво підходило б до пізнання цього буття, реальне життя буде знов і знов виявлятися багатшим за всі творчі засоби мистецтва. І нові покоління художників, композиторів, поетів знову напружуватимуть свої сили й здібності для відтворення життя. До того ж, образи мистецтва і його сенс виходять за межі морального змісту.

Особливості мови істинного мистецтва, особливо мистецтва складних епох, що багаті на філософські ідеї та наукові відкриття, не узгоджуються й з тією категоричною та декларативною формою, у якій етичні теорії формулюють моральні норми та вимоги. Більш того, художня індивідуальність стилю виражає суб'єктивне світосприймання – авторське. Воно обов'язково накладає свою печатку на образний світ мистецтва, незважаючи на „об'єктивізм” морального змісту творів. На відміну від мистецтва, мораль прагне до об'єктивації та узагальнень, викладає загальні вимоги до громадської поведінки. Етика конструює смислові структури, які прагнуть до універсальності.

Якщо мораль користується раціонально-нормативною мовою, то мова мистецтва має образну природу. Такий складний за художньою мовою вид мистецтва, як, наприклад, музика, дає змогу слухачам пережити відчуття своєї причетності до абсолютів. Ці вищі начала дані людським почуттям, але не виражені словами. Музика говорить про буття та смерть, вона моделює процес виникнення та зникнення, динаміку вічного становлення життя. Музика свідчить про те, що морально довершене та естетично прекрасне близьке одне до одного. Музика викликає у свідомості образи любові, драматичних стосунків або гармонії. Вона ніби не залежить від моралі.

На відміну від моралі, мистецтво потребує фантазії, образного мислення в процесі сприймання художніх творів. Норми ж і цінності моралі доступні для розуміння кожної людини. Тому слід ураховувати,

що розуміння мистецтва залежить не лише від художнього рівня творів, а й від підготовленості публіки до їх сприймання. Отже, сприймаючий мистецтво слухач, глядач або читач здійснює певну художньо-творчу діяльність. Розуміння ж моралі передбачає суто моральну діяльність.

Різниця в психологічних особливостях та характерах, рівнях вихованості та освіченості індивідів у суспільстві не перешкоджає розумінню моральних норм громадською свідомістю. А мистецтво, навпаки, вимагає певного рівня естетичної культури для сприймання творів.

Спільне та особливе в механізмах виховних впливів моралі та мистецтва на особистість стає очевидним при зіставленні загально визнаних критеріїв високого рівня культури людини в сфері моралі та в сфері мистецтва.

Згідно з поглядами видатного українського педагога В. О.

Сухомлинського, морально виховна людина відповідає таким вимогам:

- знає норми моралі, будує свою поведінку згідно з її принципами;
- враховує особливості, почуття та інтереси інших, здатна побачити ситуацію з позицій іншої людини;
- характеризується моральною усталеністю, здатністю обстоювати свої переконання, не піддаватися впливові аморальних людей.

Основні критерії естетичної вихованості передбачають уміння та готовність:

- бачити прекрасне в природі, житті, людині; відчувати його;
- знати основи та розуміти ідеї творів мистецтва;
- розвивати смак, здатність відрізнити мистецтво від підробок;
- вдосконалювати свої здібності до сприймання мистецтва;
- самому керуватись естетичними нормами й допомагати іншим людям пізнавати прекрасне.

Очевидно, що спільним у цих переліках є визнання необхідності в процесі виховання людини розвивати здатність відчувати й співчувати, аналізувати життєві явища та естетичні об'єкти, знати засади духовно-

практичного освоєння дійсності та, головне, керуватися в повсякденному житті цими принципами. Отже, мораль та мистецтво доповнюють одне одного як сфери духовного впливу на духовний світ особистості.

### **співвідношення права й моралі**

Мораль та право є найважливішими різновидами соціальної регуляції. І мораль, і право як форми суспільної свідомості необхідні, перш за все, для ціннісної орієнтації людини в складному, різноманітному, багатому на протиріччя світі міжлюдських стосунків, допомагають індивіду усвідомити своє місце в них, стати вольовою та відповідальною особистістю. Як соціальні норми вони вказують, як потрібно поводити себе людям у різних життєвих ситуаціях, у стосунках людей між собою. І мораль, і право є продуктом цивілізації та соціальних інституцій. Так, правові норми приймаються спеціально уповноваженими державними органами – парламентом та іншими правотворчими суб'єктами. У нормативній формі мораль і право відображають прагнення до врегулювання між учасниками суспільних відносин, впорядкованості соціального та духовного розвитку суспільства й людини.

Мораль і право виступають як загальні правила поведінки людей, тобто формулюються у вигляді зразків, масштабів, відповідно до яких потрібно себе поводити тим, кого ці правила стосуються. Вимоги норм моралі та норм права адресуються не певній конкретній особі, а всім тим суб'єктам, які виконують дії, що ними передбачені. Нормативність моралі та права означає, крім того, що їх норми застосовуються не одноразово, а кожного разу при виконанні відповідної ситуації на відміну від індивідуальних приписів та вказівок.

І право, і мораль зорієнтовані на незалежну волю людини і її відповідальність. Але між ними, як різновидами соціальних регуляторів,

є суттєві відмінності. Перш за все, норми моралі відображають уявлення людей і суспільства про добро й зло, честь і гідність та інші моральні цінності і є відповідно їх нормативним виразом, тобто їх своєрідною мірою. А норми права відображають узгоджену суспільством і підтриману державою міру соціальної рівності й свободи в стосунках між учасниками суспільних відносин й заснувань на цій мірі формально визначений і забезпечений державою порядок. Тому, якщо право виступає як соціальний інститут, як форма, перш за все, практичного освоєння соціального буття, то мораль більш тісно зв'язана з духовністю, зі світоглядом людини, зі ставленням як до людей, до світу в цілому, так й, врешті-решт, до самої себе.

Норми моралі базуються на фундаменті віковичних традицій та звичок, що передаються людьми з покоління в покоління й тому мають з ними тісний зв'язок. Так, потрібно зауважити, що першою історичною формою права для всіх народів було звичаєве право, тобто звичай, якому безпосередньо надавалося юридичне значення. Що стосується норм права, то їх формулювання належить до компетенції спеціально уповноважених державних органів. Але й за сучасних умов законодавець не є винахідником правової норми, його роль виявляється в тому, що він аналізує, зважає кілька варіантів поведінки, правових вимог, вибирає той, який вважає за найкращий за конкретних історичних обставин і надає йому формальної визначеності та загальнообов'язкового характеру. Якщо норми моралі існують тільки у свідомості людей та реалізуються в їх поведінці, то норми права завжди мають документальне, формально визначене відображення в законах, указах, постановах тощо. Остання обставина надає праву значної соціальної динаміки – правові норми відносно легко можуть встановлюватись, змінюватись правотворчими суб'єктами, тоді, коли мораль є більш стійкою й навіть може бути консервативною (кревна помста тощо).

Мораль регулює поведінку людей у вигляді загальних принципів та імперативів: „так можна”, „так не можна”, прототипом яких слід вважати історичне табу. Норми права формулюються у вигляді точних, однозначно визначених (наскільки це можливо) приписів, що конкретно вказують, яким чином дозволяється себе поводити, яка конкретна поведінка в даній ситуації вважається обов'язковою, або є забороненою. Наприклад, у кримінальному праві вважається, що будь-яка поведінка, не передбачена конкретно статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, не може за жодних умов вважатися злочином.

Регулююча функція права пов'язана з двома критеріями: а) державною значущістю відповідних відносин і б) можливістю їх проконтролювати. До відносин, що регулюються правом, належать найбільш важливі для стабільного функціонування й розвитку даної соціальної системи. Наприклад, пов'язані з конституційним устроєм державної влади, формою правління, реалізацією основних прав і свобод людини й громадянина, власністю, визначенням злочинів, покарань, призначенням покарань, порядком застосування кримінальної відповідальності тощо. Отже, за межами правового регулювання залишаються відносно невеликі сфери соціальних відносин, регуляторами яких у чистому вигляді є мораль та інші не правові соціальні норми, що є однією з історичних рис правового суспільства й державності. Контроль за стосунками між людьми можливий тільки тоді, коли вони мають зовнішні параметри, тобто виходять за межі особистих стосунків і пов'язані з настанням суспільно значущих наслідків. Людина в правових відносинах виступає, перш за все, як член суспільства й громадянин держави. Тому норми права є деперсоніфікованими, формально однаковими й обов'язковими для всіх, кого вони стосуються. Норми права окреслюють волю зовнішньої поведінки людей, залишаючись у більшості випадків формально нейтральними до її внутрішніх мотивів.

У свою чергу, мораль опосередковує ті суспільні відносини, які не можуть бути врегульовані правом через неможливість здійснювати за ними зовнішній контроль. До сфери морального регулювання входять міжлюдські стосунки, обмежені внутрішнім світом людини, а тому прямо не чіпають суспільні інтереси, не мають безпосереднього зовнішнього вияву. У моральних відносинах людина виступає, перш за все, як індивід, як наділена неповторними рисами й прагненнями особистість. Мораль не тільки визначає межі зовнішньої свободи людини, а й вимагає внутрішнього самовизначення свободи.

Норми моралі виконуються людьми, виходячи з їх внутрішнього переконання, громадської думки, що, однак, не означає, ніби мораль менш захищена, ніж право, з точки зору механізму її забезпечення, який у кінцевому результаті є досить ефективним. Виконання норм права забезпечується гранично визначеним і гарантованим механізмом застосування різних форм державного впливу аж до державного примусу.

Взаємозв'язок і взаємодія моралі та права є узгодженням двох найвагоміших різновидів соціальних регуляторів.

Основою є ті, що вся правова дійсність підлягає моральній оцінці й легітимізації. Моральність права відображає ціннісний підхід до правової реальності, складає основу предмета правової аксіології. Право, що нехтує моральними засадами міжлюдських стосунків, є аморальним, морально невиправданим, і не має достатніх шансів на вкорінення у свідомість і поведінку людей.

Гуманність як стрижень моралі є засадничою умовою права й правового регулювання з точки зору фундаментальних засад демократичної правової соціальної державності. До числа загальних положень Конституція України відносить те, що людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а тому право й свободи людини й

громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3).

У праві відображаються моральні погляди людей і суспільства: право кожного на повагу особистості, на вільний розвиток своєї особистості, на невтручання в особисте й сімейне життя, на волю думки й слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань, на презумпцію невинності, на заборону зворотної дії закону, на заборону виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (статті 23, 28, 32, 34, 58, 60, 62 Конституції України) тощо.

Право й мораль активно взаємодіють між собою та впливають одне на одного, а тому в реальних соціальних відносинах досить непросто провести між ними чітку межу. Найкращою й бажаною є ситуація, коли мораль підтримує правові норми, додаючи їм нормативної сили з огляду на моральну оцінку й виправдання правової поведінки з позицій добра й зла, інших подібних цінностей. Є такі сфери стосунків між людьми, де різницю між моральними та правовими приписами встановити можна тільки умовно, наприклад, у родинно-шлюбних стосунках.

За наявності суперечності між мораллю й правом, в одній ситуації моральна норма не має відповідної зовнішньої гарантії у вигляді заходів державного примусу і її виконання залежатиме виключно від суб'єктивних чинників, в іншій – реалізація права не може розраховувати на якість інших засобів крім сили державного примусу, що здатне істотно послабити потенціал і морального, і правового впливу.

Тенденцією взаємодії правової та моральної систем є гармонізація між цими двома найбільш вагомими соціальними регуляторами. Так, законодавчими нормами є норми Конституції України 1996 р. і відповідні норми галузевого законодавства щодо права на волю світогляду й віросповідання (ст. 35), звільнення від відповідальності осіб за відмову свідчити або пояснювати щодо членів

сім'ї чи близьких родичів (ст. 63) та деякі інші статті. З позиції правового прогресу моральна оцінка права, незалежно від відмінностей її критеріїв у часи різних історичних епох, завжди виступала головним імпульсом його розвитку, найважливішим чинником гуманізації та удосконалення правових систем.

## **Тема 2. Основні етичні вчення**

1. Основні етичні вчення в історії релігій.
2. Етичні уявлення у філософії.
3. Західна етична думка XX століття.
4. Українська етична думка у XX – XXI ст.

### **1. Основні етичні вчення в історії релігій**



Виховання моральності починається з засвоєння етичних правил, які виробило людство і які чинні для всіх часів і народів. Але в критичних ситуаціях не завжди можна послатися на готові рішення, загальні призначення не завжди допомагають індивіду знайти правильне життєве рішення. Людина сама вирішує, що є моральним для неї в певному випадку. Людська природа така, що людина однаково здатна й на добро, і на зло. Етично цінним (добрим) визнається вчинок такої людини, яка надає перевагу добру ніж злу в певній ситуації, але без сумніву за власним вибором.

З ім'ям Мойсея пов'язаний один з найдавніших і найпоширеніших кодексів моральної поведінки, який складається з десяти заповідей, що й стало його визначенням (Десять заповідей-декалог). Мойсей – законотворець єврейського народу, засновник релігії іудаїзму. Загальною основою Декалога є десять заповідей, які мають найзагальніші релігійно-морально-юридичні принципи поведінки. Саме завдячуючи їм Мойсей набув популярності, яка виходить далеко за межі єврейсько-іудаїстської культури й став одним з учителів людства.

Головна життєва місія Мойсея, у межах якої розгортається його релігійна й морально-законодавча діяльність, -- вивести євреїв з єгипетського рабства. У продовж довгих мандрівок пустелею Мойсей був поводитирем свого народу, наставляючи та захищаючи його, пригнічуючи його гнів й нерішучість, творячи справедливість і закріплюючи в його свідомості богообраність, привчаючи його до моральної, юридичної й ритуальної дисципліни. Якщо в етичному розумінні євреї походять від Іакова (Ізраїля), то в історичному розумінні вони походять від Мойсея.

Виступаючи в ролі вождя й учителя народу він опиняється у двохзначному становищі, оскільки святий, який вважає себе святим, святим не є. Бог звільняє Мойсея від такої двохзначності тим, що бере на себе відповідальність за його високу місію. Сумніви Мойсея стосовно

своїх прав і здібностей бути провідником народу говорять про його високі моральні якості.

Перші три заповіді Декалога говорять про те, що треба поважати лише одного Яхве, забороняють створювати інших богів, застерігають від необов'язкового ставлення до вказівок Бога. Четверта заповідь («Пам'ятай день відпочинку») є винятково важливою з погляду зв'язку Бога й народу, і в ту ж мить це і день, у який перед особою Бога зрівнюється все в межах Ізраїлю, незалежно від їхнього соціального статусу. У суботньому відпочинку духовна єдність Ізраїлю перед Богом знаходить своє предметне втілення. П'ята заповідь пропонує шанування батька й матері. У контексті Десятислів'я вона набуває особливого сенсу й покликана підкреслити, що нові релігійно-національні приписи морального поведження не скасовують родинних обов'язків, віковичного закону шанування батьків.

Наступні заповіді (із шостої по десяту) регулюють норми ставлення людини до ближніх, розуміючи під ближніми всіх представників свого народу й тільки їх. Без цього ототожнення ближнього й з сином свого народу не можна зрозуміти своєрідності етики Мойсея. Єдність народу і його згуртування навколо єдиного Бога, крім прямого поклоніння Богові в установлених і для всіх обов'язкових формах, забезпечується єдиними законами. Суперечливі відносини народу й Бога регулюються за законами справедливості. У змістовному плані справедливість, що задається принципами Декалога, є рівною відплатою. Мова йде про коріння, яке сягає родоплемінних відносин принципу таліона, або воздаяння рівним за рівне. П'ять заповідей, що утворюють другу частину Декалога не вбивай, не прелюбодій, не побажай нічого, що належить твоєму ближньому, задають основну міру справедливості. Саме їхнє визнання як основи громадського життя є головною ознакою богоугодності народу, а їхнє дотримання – критерієм морального гідного поведження.

Декалог являє собою документ епохи, коли суспільна свідомість залишалася синкретичною, не розчленовувалася на відособлені форми – релігію, мораль і право. Моральні вимоги в ньому дані разом з їхнім релігійним обґрунтуванням й юридичними наслідками. Вони сформульовані Богом, звідси їхній безумовний характер. Обов'язковість, яка не обговорюється і як така, що не допускає відхилень, цих вимог гарантована тим, що вони є одночасно суворими юридичними законами. Із цим також зв'язані деякі особливості Декалога. У Декалозі нагороди й покарання розповсюджуються на далеких нащадків, що суперечить ідеї індивідуальної моральної відповідальності. Декалог не знає ідеї потойбічного воздаяння або іншої перспективи, покликаної гарантувати нагороду за чесність поведження.

Мойсей як законодавець робив ставку на примусову силу закону. Він виходив з основного переконання, відповідно до якого шлях до людського благополуччя й згоди лежить через справедливий суспільний устрій, верховенство закону. Закони Мойсея – закони Ізраїлю. Ставлення до інших народів далеке від канонів Десятислів'я. Вони залишаються ворожими. Поділ людей на своїх і чужих не був винаходом Мойсея. Це існувало задовго до нього. Подібна жорстокість виправдується тим, що мова йде про народи, що практикують людські жертвоприносини й інші варварські звичаї.

Настанови Декалога ввійшли в культуру як загальні вимоги, без первісних історично обумовлених обмежень. Вони стали важливою складовою частиною моральних канонів християнства й ісламу, загальнолюдською основою моральності. Це був великий духовний переворот, пов'язаний з появою монотеїстичної релігії іудаїзму. Суб'єктом етики Мойсея є народ. І в цій якості вона є етикою справедливості. Милосердя в старозавітній етиці не знайшло самоцінного значення, воно існує у зв'язку зі справедливістю, виступає як особлива її форма. Старозавітна мораль є суворою й нещадною. Лагідність Мойсея виражалася не в жалості й прощенні, а в

тому, що його гнів знає межі, що задаються нормами справедливості, а його суворість не настільки нещадна, як вона могла б бути. Лагідність, милосердя в етиці Мойсея – це справедливість як більш м'яка в порівнянні з необмеженою помстою форма людських взаємин. Деколог як програма гідного людини життя говорить про те, що здатність жити за законами, призначеними Богом (законами справедливості), роблять людину людиною.

До основних етичних навчань належить вчення Будди. Основними його джерелами є буддійська книга «Трипітака» («Три кошики» законів) і поема «Буддахачарита» («Життєпис Будди») великого класика буддійської санскритської літератури Асвагоши. Все життя принца Гаутама після того, як він ставши Буддою, було присвячене проповіді навчання й організації общинно-чернечого життя. Він прийшов до висновку, що порятунок досягається через звільнення від бажань. Вихідним пунктом вчення життя Будди є констатація того, що ні насолода життям, ні вмертвіння пристрастей не ведуть до блаженства. «Вірну серединну дорогу» Будди не можна вподібнювати відомому з грецької античності принципу міри. Для Будди, що виріс на індійському духовному ґрунті, поняття блаженства співвіднесене з поданням про життя як ланцюга переходів з одного існування в інше в широкому діапазоні від богів до мешканців пекла. При цьому кожне існування сполучене зі стражданнями, хоча за цим критерієм різниця між різними сферами існування величезна. Блаженство полягає в тому, щоб вирватися з круговороту народжень і смертей.

В основі вчення життя Будди лежать чотири шляхетні істини, що відкрилися йому в знамениту ніч просвітління під смоківницею. Ось вони: є причина страждання; і є припинення страждання – нірвана; є шлях, що веде до припинення страждання, і правильна серединна дорога. Шляхетні істини говорять про те, що треба знати й що треба робити, щоб стати шляхетним, морально чистим.

*Перша шляхетна істина* – про страждання. Народження, хвороба, смерть, розлука з коханими, неможливість мати, чого хочеться, словом, саме життя в його різноманітних проявах – від безпосередніх відчуттів до абстрактних понять – є страждання. Будда знімає звичне розходження між насолодою й стражданням. Все є страждання, у тому числі й те, що вважається насолодою. *Друга шляхетна істина* – про джерело страждань. Джерелом є бажання життя. *Третя шляхетна істина* – про припинення страждань. Стан відсутності, подолання страждань позначається як нірвана. Будда уникав відповідей на питання про сутність нірвани. Це було дуже мудро. Нірвану можна охарактеризувати ще як спокій у неприхильності. Спокій у тому розумінні, що нірвана абсолютно непроникна для бажань, пристрастей, щирого серцевого болю. Більше нічого про неї сказати не можна. Надалі в рамках буддистської філософії була розроблена ціла теорія нірвани. *Четверта шляхетна істина* – про шлях, що веде до нірвани, про вірну серединну дорогу, що включає нормативну програму, що охоплює вісім рівнів духовного піднесення. Вісім рівнів серединної дороги Будди можуть бути осмислені як універсальна схема дій моральної особистості, що вдосконалюється.

Моральне вдосконалення по-буддистськи можна витлумачити як рух від індивідуально-особистісної визначеності до абсолютного-безособового початку. Із цієї позиції моральної чистоти, що збігає з вічністю, відношення до світу може бути тільки негативним. Тому всі вимоги етики Будди є заборонними, а в сукупності вони являють собою систематику моральної відмови від світу. Моральний кодекс прихильника Будди складається з п'яти заборон: буддист-мирянин не повинен убивати, красти, жити нецнотливо, брехати, уживати п'янки напої. Вчення Будди націлене на внутрішнє самовдосконалення особистості. У його основі лежать моральні цілі. При цьому моральність цікавить Будду насамперед у її практичному діючому вираженні, як шлях порятунку.

Давньокитайський мислитель *Конфуцій* запропонував нормативну програму гідного життя, яку можна коротко охарактеризувати як етику ритуалу. На його думку, саме ритуал здатний з'єднати чесноту й щастя, волю окремої людини й узгоджене життя всіх у суспільстві. Вчення Конфуція викладено в книзі „Лунь юй” („Судження й бесіди”). Конфуцій є духовником китайської нації. Його вчення протягом майже двох з половиною тисяч років користується в Китаї безумовним визнанням і шануванням.

Одне з основних понять в його вченні – жень („милосердя”, „людинолюбство”, „гуманність”). Ієрогліф „жень” складається з двох знаків, що позначають відповідно людину й цифру два. Жень бере свої джерела й реалізується у відносинах людини з іншими людьми. Мудрість складається не в тому, щоб ставити незвичайну мету – втекти від людей, а в тому, щоб внести гармонічний початок у відносинах між ними. На питання свого учня: „чи можна все життя керуватися одним словом?” – Конфуцій відповів: „це слово - взаємність, не роби іншим того, чого не бажаєш собі”. Конфуцій по-своєму сформулював принцип, що в європейській культурній традиції одержавши назву золотого правила моральності. „жень” як людинолюбство, взаємність у відносинах – спільний принцип поведінки. Його конкретним втіленням є ритуал. Слово „ритуал” може розумітися також як „правила”, „церемонії”, „етикет”, „обряд”. У найзагальнішому розумінні під ритуалом маються на увазі конкретні норми й зразки суспільно гідного поводження.

Конфуцій вважав, що чеснота нерозривно пов'язана з політикою, знання повинні вести до процвітання держави, а найбільш достойним підґрунтям для вченої людини є сановна діяльність. Люди є різними й за природними якостями, і за соціальним статусом. Виникає проблема: як реалізувати принцип рівності у відносинах між нерівними людьми? Ритуал дозволяє визначати суспільну двомірність індивідів. Ритуал є й

моральною мірою поведження, оскільки він забезпечує узгоджене існування людей.

У змістовному плані конфуціанський ритуал тримається на двох підставах: шанобливості синів (сяо) і виправленні імен (чжен хв). На думку Конфуція, зразок і норму гідного поведження задає стародавність. Шанобливість синів розглядається в аспекті взаємин поколінь. Батько є для сина останньою (і в цьому змісті абсолютною) моральною інстанцією. Конфуцій дотримувався думки, що бажання змін не повинне зазіхати на культ предків. Зміни можливі й бажані тільки в тому випадку, якщо на них отримана згода батьків. Одна з норм конфуціанського правила дозволяє дітям міняти порядки, заведені батьком, тільки через три роки після його смерті. При міркуванні над цією моральною установкою варто врахувати, що народ, який керувався нею, виявився найчисленнішим на землі. Шанобливість синів – наріжний камінь у будинку китайської цивілізації.

Функцію вирівнювання людських відносин у соціальному просторі виконує концепція виправлення імен, що виражається так: «Правитель повинен бути правителем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином». Більш високе положення в людській і соціальній ієрархії означає також більш високий рівень моральної відповідальності. Моральні обов'язки неодмінно стають справою виховання, утворення, культури.

Поняття шляхетна людина (цзюнь-цзи) має в Конфуція два взаємопов'язаних змісти: приналежність до аристократії й людська досконалість. Приналежність до аристократії сама по собі не гарантує людської досконалості, тому що для цього необхідна духовна робота над собою. У той же час людська досконалість не закрита для тих, кому доля призначила долю простолюдина.

**Шляхетна людина** – сукупність всіх високих якостей, ідеальна особистість, як її розуміє Конфуцій. Він прагне пізнати правильний шлях (дао), завжди й у всьому людинолюбний, думає про те, щоб у

всьому додержуватися ритуалу, бути щирим і правдивим у словах, чесним і шанобливим у вчинках, він постійно вчиться. «Після того як вихованість і природність у людині врівноважать один одного, вона стає шляхетною людиною». Те, як шляхетна людина будує взаємини з іншими людьми, можна виразити в трьох реченнях: він ставитися до всіх рівно, однаково; запозичує у навколишніх тільки гарне й зближується з кращими; засуджує тільки самого себе. Предмет особливої турботи шляхетної людини – нерозходження слова й справи. Справи шляхетної людини повинні передувати його словам. Шляхетна людина у цьому розумінні являє собою втілений синтез моральності й політики.

Шляхетна людина – морально самостійна особистість. Йому у вченні Конфуція протистоїть низька людина ( сяо жень). Це людина свавільна, груба не тільки за зовнішнім виглядом й манерами, але й у тому розумінні, що для нього ритуал, подання про людську пристойність і достоїнство не стали визначальними мотивами поведінки. Низька людина – свого роду антиідеал. Подібно тому, як шляхетна людина створює сам себе в завзятих діяннях, низька людина є результатом недбалого ставлення до самих себе. Але варто також урахувати, що в цілому відносно індивідуальних долі людей не існує передбачення. Тому творити добро й протистояти злу – не одноразовий акт людського буття, а його безперервний стан.

## **2. Етичні уявлення у філософії**

В історії культури особистість Піфагора займає місце поряд з великими релігійно-етичними реформаторами. Релігійно-етичне вчення, життя й діяльність Піфагора відома на підставі збережених легенд. У громаді панував абсолютний авторитет Учителя, і всі прагнули як можна точніше слідувати установленим ним доктринам. Всі піфагорійці вірили в переселення душ і свідомо втримувалися від м'ясної їжі, бобів, деяких видів риби й т.д. Їхнє поведіння було засноване на численних



приписах і заборонах, які містилися в роботах Піфагора. Вчення Піфагора було секретним і зберігалось в таємниці, книг у піфагорійців не було, все викладалось в усній формі.

На підставі фрагментів Аристоксена, у яких відбите вчення Піфагора, можна скласти уявлення про ті приписи, яких дотримувалися піфагорійці. «Після божества найбільше варто поважати батьків і закони, підготувавши себе до цього не вдавано, але щиро. Вони (піфагорійці) воліли перебувати вірними батьківським звичаям і законам, навіть якщо вони набагато гірші інших». Для всіх – і вищих, і нижчих – у Піфагора був мудрий вислів: «варто уникати всіма способами, відтинаючи вогнем і мечем й всім, чим тільки можна, від тіла – хворобу, від душі – нещасття, від шлунка – надмірність, від міста – смуту, від будинку – розбрат, і від усього разом – непомірність».

Піфагорійська система – це космос, у якому ніщо не порушує стрункої й досконалої гармонії його частин. Вчення про число було однією з основ піфагорійської філософії. Але власне слова: „все є число”, уперше з'являються тільки в Аристотеля, який викладав основні положення піфагорійської філософії. Трактати Аристотеля – неоціненне джерело з піфагорійської філософії. Від нього дійшло більше відомостей про піфагорійців, ніж від всіх його сучасників разом узятих. З того, що Аристотель говорить про число, до Піфагора відносять уподібнення числам деяких етичних понять.

Широка захопленість греків музично-теоретичними питаннями в основному пояснюється тією роллю, яку грала музика в системі грецького утворення й культури в цілому. Установлення піфагорійцями зв'язку між музикою й математикою спричинило включення гармоніки в число математичних наук і визначило весь подальший розвиток античної науки про музику. На сучасників і послідовників Піфагора велике враження справив той факт, що річ, здавалося б, неловима – музична гармонія – підкоряється простим числовим співвідношенням. Не випадково серед авторів музично-теоретичних трактатів було так

багато видатних математиків: Архіт, Евклід, Эратосфен, Птолемей. Піфагорійська теорія музики залишалася до кінця античності головним зразком у цій області.

Піфагорійці не обмежувалися теоретичною стороною музики. Вони вважали музичне мистецтво одним з найважливіших засобів етичного виховання. За словами Аристоксена, вони «використали лікарське мистецтво для очищення тіла, а музику для очищення душі». Хоча піфагорійці застосовували музику для лікування різних хвороб, насамперед душевних, поняття «очищення» має тут не тільки медичний, але й релігійно-етичний зміст. Посилення етичного початку в грецькій релігії, пов'язане з ім'ям Піфагора, спричиняло поступову заміну старих ритуальних методів очищення іншими, більш тісно пов'язаними з духовним життям людини.

Біографи Піфагора – Діоген Лаерцій, Порфирій й Ямвлих – одноставно говорять про те, що Піфагору не були далекі заняття медициною й він високо цінував це мистецтво. Інший римський автор, Целій Авреліан (V ст.), повідомляє, що деякі вважають Піфагора першим, хто застосував музику для лікування хвороб. Фізіологія й анатомія, що виникають у Греції на рубежі VI – V століть до н.е., могли лише частково задовольнити прагнення грецьких лікарів до раціонального пояснення причин хвороби, і не тільки через свою нерозвиненість. Справа ускладнювалася ще й тим, що шляхом до такого пояснення грецька медицина вважала пізнання всієї природи людини, а це завдання було для неї зовсім непосильне. Піфагорійці надавали більшого значення запобіганню хвороби, ніж її лікуванню. Їх цікавили питання: яким повинен бути спосіб життя людини, щоб вона залишалася здоровою, що вона повинна їсти й пити, чим і скільки займатися, чого уникати? Здоров'я розглядалося як особливий стан організму, що досягається раціональними зусиллями самої людини, такими, наприклад, як фізичні вправи, утримання від надмірностей у їжі й питті й ін.

В основі піфагорійської медицини лежали *дієтика*, що визначала характер і дозування їжі й яка вчить правильному чергуванню роботи й відпочинку, *гімнастика*, що підтримувала бадьорість тіла, і *музика*, у цілющу силу якої піфагорійці твердо вірили. Піфагорійці частіше інших уживали мазі, а ліки застосовували рідко, в основному ті, що призначено для лікування нагноєнь, і вже майже зовсім не прибігали до розрізування й припікання. Головний результат піфагорійських досліджень у цій області – погляд на здоров'я як на гармонію всіх елементів організму, найкраща рівновага всіх його сил й якостей – не тільки не відкинтий, але всіляко підтримується сучасною медициною.

Аристотель – найбільший давньогрецький філософ і вчений, який викладає етичні уявлення, що одержали назву «етики чеснот». Аристотелю вдалося освоїти основну масу знань свого часу: логіку, фізику, математику, астрономію, природознавство, поетику. Більшу роль в історії філософії зіграло вчення Аристотеля про пізнання. Йому належить заслуга в розробці питань логіки. Проблемам мислення взагалі Аристотель приділив багато уваги, залишив фундаментальні розробки з логіки, під якою він розумів науку про докази, а також про форми мислення, необхідні для пізнання. Він вважається творцем психології. Він розкрив найважливішу якість мистецтва: духовне піднесення, очищення (катарсис) за допомогою жалю. Творчість Аристотеля в області філософії, науки й етики визнано вершиною античної думки.

Найбільш повне знання про річ досягається тоді, вважав Аристотель, коли стає відома сутність речі. Але категорії в Аристотеля – це, у першу чергу, не поняття, а основні розділи буття й, відповідно до цього, основні «розділи» понять про буття як про сутнісне. Таких категорій Аристотель пропонує десять: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, володіння, дія, страждання. На думку Аристотеля, платонівські ідеї ні до чого одиничним речам, на їхній основі ніяк не пояснити те, що відбувається з речами. Перша сутність – це просто окремий предмет. Самобутнє одиничне буття Аристотель

називає субстанцією. Це таке буття, що не здатне перебувати в іншому бутті, воно існує в самому собі. Світ є сукупність субстанцій, кожна з яких – деяке одиничне буття. По Аристотелю, одиничне буття є сполучення матерії й ейдоса (форми). Матерія – це можливість буття й разом з тим деякий субстрат. З міді можна зробити кулю, статую, тобто як матерія мідь є можливість кулі й статуї. Стосовно окремого предмета сутністю завжди виявляється форма. Форма виражається поняттям. Так, поняття кулі справедливо й тоді, коли з міді ще не зробили кулю. Коли матерія оформлена, то немає матерії без форми, рівно як форми без матерії. Виходить, що ейдос – форма – це й сутність окремого, одиничного предмета, й те, що охоплюється цим поняттям.

Усяка річ має чотири заповіді: сутність (форму), матерію (субстрат), дію (початок руху) і ціль (те, заради чого). Але й діючу причину, і цільову причину визначає ейдос, форма. Ейдос визначає перехід від матерії-речовності до дійсності, цей основний динамічний і значеннєвий зміст речі.

Вихідні моменти аристотелівської філософії неминуче приводять до розгляду послідовних стадій становлення оформленої матерії. Існує ціла ієрархія мовлень, від неорганічних об'єктів до рослин, живих організмів і людини (ейдосом людини є його душа).

У працях Аристотеля значної досконалості досягла логіка й взагалі понятійний апарат. Аристотель досить докладно розглядає ряд категорій, кожна з яких виступає в нього в троякому вигляді:

- а)** як рід буття;
- б)** як форма думки;
- в)** як висловлення.

Але Аристотель оперує не тільки окремими категоріями, він аналізує висловлення, взаємини між якими визначаються трьома законами формальної логіки (закон тотожності ( $A \in A$ ), тобто поняття повинне вживатися в тому самому значенні; закон виняткового

протиріччя (А не є не-а); закон виключеного третього (А або не -А істинно)).

Логічні закони й поняття Аристотель використовує для обґрунтування етичних положень. Аристотель досить чітко розкриває зміст знаменитого сократівського діалогічного методу. Діалог містить:

- а)** постановку питання;
- б)** стратегію формування питань й одержання відповідей на них;
- в)** правильна побудова умовиводу.

Однак сама по собі логіка не дає знання ейдосів, загальних принципів. Відшукання перших початків – по-перше, не логіки, а метафізики, здійснюваного в її рамках осягнення розумом ейдосів. Творчість, по Аристотелю, не можна втиснути в рамки логіки.

Аристотель вважав, що вища ознака держави складається в досягненні добродесного життя. Аристотель зв'язує певний державний устрій із принципами. Принцип аристократії – чеснота, принцип олігархії – багатство, принцип демократії – воля. Тільки в спільному проживанні люди можуть формуватися, виховуватися як моральні істоти. Людина самою своєю природою призначена до життя спільно. Людину Аристотель визначає як суспільну тварину, наділену розумом.

Аристотель відтворює традиційні грецькі чесноти – якості, що здобуваються людиною, -- мудрість, розважливість, мужність, щедрість, великодушність, помірність. Вираженням гармонічного сполучення всіх чеснот є справедливість. Чеснотам можна й потрібно навчитися. Мужність є середина між безрозсудною відвагою й боягузством, щедрість – середина між марнотратством і скнарістю, великодушність – середина між марнославством і малодушністю. Етику в цілому Аристотель визначає як етику чеснот і практичну філософію.

Етичні уявлення іншого великого філософа – І. Канта є етикою обов'язку. Для Канта обов'язок – чистота морального мотиву й твердість моральних переконань. Через обов'язок стверджується й загальність морального закону, і внутрішнє достоїнство особистості. Етика Канта

систематично розроблена в добутокках: «Основоположення до метафізики вдач», «Критика практичного розуму», «Метафізика вдач». У введенні до «Основоположення до метафізики вдач» Кант формулює вихідну аксіому своєї теоретичної етики. Моральні норми в Канта є категоричними, безумовними. Коли, приміром, говориться «не бреш», то мається на увазі, що цього не можна робити нікому, ніколи й ні за яких умов. У моральності мова йде не про закони, «за якими все відбувається», а про закони, «за якими все повинно відбуватися». Виходячи з цього, Кант розглядає принципи, закони моралі й те, як вони реалізуються в досвіді життя. Моральна філософія розділяється в Канта на дві частини: апіорну й емпіричну.

Ніщо із властивостей людського духу, якостей його душі, зовнішніх благ, чи то дотепність, мужність, здоров'я тощо, не має безумовну цінність, якщо за ними не стоїть чиста, добра воля. Навіть традиційно настільки високо шановане самовладання без доброї волі може трансформуватися в холоднокрівність лиходія. Всі мислимі блага набувають моральних якостей тільки через добру волю, сама ж вона має безумовну внутрішню цінність. Під доброю волею він розуміє безумовну, чисту волю – волю, що сама по собі, до й незалежно від яких би то не було впливів на неї, має практичну необхідність. Волею володіє тільки розумна істота, воля є практичний розум.

Відповідно до етичної концепції І. Канта розум не здатний зрозуміти предмети без попереднього досвіду спілкування з ними. Однак розум може визначати волю людини і її практичне поведіння. При цьому виявляється, що за своїм «емпіричним» характером як особистість людина стоїть нижче законів природи, перебуває під впливом зовнішнього світу, невільна. А от завдяки своєму характеру, що пізнає – як індивідуальність – людина вільна і підкоряється тільки своєму практичному розуму.

Моральний закон -- об'єктивний принцип волі, що дається розумом і свідчить про її розумність. Однак людина – не просто розумна

істота, вона – недосконала розумна істота. Людська воля керується не тільки розумом, тому моральний закон у випадку людської волі виступає як примус, як необхідність діяти всупереч тим різноманітним суб'єктивним емпіричним впливам, які ця воля випробовує. Він здобуває форму примусового веління – імперативу.

*Імперативи* – це формули відносин об'єктивного (морального) закону до недосконалої волі людини. Кант розділив всі імперативи людської поведінки на гіпотетичні й категоричні. Гіпотетичні імперативи можна назвати відносними. Вони говорять про те, що якийсь учинок гарний у певному відношенні, для якоїсь мети. Категоричний імператив пропонує вчинки, які хороші самі по собі, об'єктивно безвідносні до якої-небудь іншої мети. Імператив моральності може бути тільки категоричним. Категоричний імператив повинен містити в собі ідею самоцілісності людини як розумної істоти, суб'єкта можливої доброї волі.

Формулювання категоричного імперативу Кантом (людині слід робити так, як він вважає правильним чинити для всіх людей) стає однією з інтерпретацій найдавнішого принципу моральних уявлень людства: якщо не хочеш, щоб тобі заподіювали зло, сам нікому не роби зла.

Підґрунтя моральності (практичного законодавства) об'єктивно полягає в правилі (формі загальності), суб'єктивно – у меті (кожна розумна істота як ціль сама по собі). Категоричний імператив як абсолютний є закон доброї волі.

Якщо категоричний імператив – об'єктивний принцип доброї волі, що ж є її суб'єктивним принципом (яким мотивом керується людина, коли вона підкоряється категоричному імперативу)? Повага є почуття, генетично пов'язане з розумом. Необхідність дії з поваги до морального закону Кант називає *обов'язком*. Обов'язок й є суб'єктивний принцип моральності. Коли людина робить моральні вчинки через ту єдину причину, що вони є моральними, він діє за обов'язком. Як

категоричний імператив є єдиний моральний закон, так і обов'язок є єдиний моральний мотив. Підкреслюючи винятковість обов'язку в системі людської мотивації, Кант розрізняє дії згідно обов'язку від дій заради обов'язку. Усе, що здійснюється за схильністю, не відноситься до моральності й не може розглядатися в якості її суб'єктивної підстави, навіть якщо цією схильністю є любов і симпатія.

Для того, щоб обґрунтувати істинність моралі, необхідно запропонувати існування якоїсь іншої реальності. Саме це робить Кант своїм вченням про два світи. У найкоротшому вигляді сутність цього вчення полягає в наступному. Пізнання нічого не говорить про те, що представляють речі самі по собі, об'єктивно, за межами нашого сприйняття. Підставою для такого припущення є те, що людський розум, на думку Канта, доходить до такого питання: «Звідки в людини ідеї свободи волі, існування Бога й безсмертя душі?» Як факт свобода волі не існує. Людина включена в ланцюг природної причинності, і його емпіричний характер є цілком обумовленим. Звідки ж ідея свобода волі? З світу, що лежить за межами досвіду. Кант називає його *світом речей у собі*, або самих по собі. Це – світ, який сприймається розумом. Він сприйнятний у тому розумінні, що його існування не має, не може мати ніякого підтвердження в досвіді й трактується розумом. Його можна було б позначити як світ, сприйнятний розумом. Тому що ця безумовність, властивість бути причиною причинності є єдина характеристика світу речей у собі, то він є одночасно світом волі, тому що воля і є не що інше, як безумовність, довільна причинність. Як істота чуттєва, людина належить світу явищ, включена у потік часу, нічим в цьому не відрізняючись від будь-якої іншої речі. Як істота розумна, вона належить зрозумілому світу речей у собі. Постулат свободи необхідний як умова походження моральності, а постулати безсмертя душі й існування Бога – як умови її реалізації.



### 3. Західна етична думка XX століття

Аналіз етичних вчень Нового та Новітнього часу свідчить, що вони розвивалися залежно від етапів еволюції суспільства. XX ст. – час бурхливих соціальних та культурних подій, час стрімкого розвитку науки і техніки, якісних змін у виробництві, глобальних проблем. Загальна криза культури і прагнення гармонізувати й удосконалити світ та душу індивідів й віддзеркалилися в етичних шуканнях.

Розмову про етику XX ст. ми розпочнемо з етики, яку можна назвати **марксистсько-ленінською**. Марксистська філософія, зберігаючи послідовні зв'язки з досвідом попередньої етичної думки, завжди претендувала на принципово новий підхід у вивченні сутності моралі. Вихідним пунктом своїх міркувань марксизм обрав критику попередників і вже сформованої з класових позицій системи моралі. Дослідження сутності моралі було зведене до завдань класової боротьби пролетаріату, до революційної стратегії й тактики. У рамках соціалістичного суспільства етична наука майже не розвивалася до середини 50-х років. Радянська етична наука зосередила свою увагу на таких проблемах як дослідження історії етичної думки; обґрунтування нормативної етики радянського суспільства; розробка теорії морального виховання – тобто проблемах педагогічної етики; акцентуванні питань професійної етики.

З початку XX ст., у зв'язку із посиленням кризових явищ капіталістичного суспільства, відбуваються зміни в буржуазній моралі, які виявилися у відмові від принципу гуманізму, насильства, розпусти, демагогії та популізму. Все це у найбільш концентрованій формі виявилось у фашистській ідеології. Так, Гітлер, проголошуючи своє кредо, відкрито заявляв: „У політиці я не знаю ніяких моральних авторитетів і законів”; „Не може бути рівного права для усіх”; „Ми

повинні відібрати людей, які не дозволять, щоб ними керували міркування моралі”.

Характеризуючи етичну думку ХХ ст., треба сказати, що у межах різних філософських шкіл виникають самостійні концепції моральності, які базуються на принципах релятивізму, волюнтаризму, суб'єктивізму та відвертого цинізму. Трагічні суперечності ХХ ст. знайшли відповідний відбиток у пошуках мислителів екзистенціальної орієнтації. **Екзистенціалізм** (К.Ясперс, М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, А.Камю) визначає моральність не як істинне буття, а лише як засіб суспільного маніпулювання особистістю, тобто, в цілому, як дещо вороже людині.

Відповідно вченню А. Камю (1913 – 1960 рр.), навколишній світ – світ абсурду, з яким людина постійно конфліктує. Людина, особистість прагне реалізувати свою свободу, тому постійно виступає проти уряду, держави, світового порядку, тобто проти усього, що здається їй втіленням абсурду та несправедливості. Ж.-П. Сартр (1905 – 1980рр.) вважає, що людина вільна абсолютно, а мораль може стати засобом реалізації цієї свободи. Маючи право на щастя, людина вільна розпоряджатися своєю долею, у тому числі, й правом на смерть. Абсолютна свобода накладає на неї й абсолютну відповідальність, яка, у свою чергу, не пов'язана з конкретною відповідальністю за реальні вчинки. Етика екзистенціалізму абстрактна і дуже віддалена від реальних суспільних інтересів.

Етична концепція **прагматизму** (Дж. Д'юї, Ч.С.Пірс, У.Джеймс та ін.) заперечує теоретичний аспект моралі та зводить її до розглядання утилітарних життєвих проблем, до „практичної науки”. Основу моралі складає досягнення користі будь-якою ціною й будь-якими засобами, що означає виправдання будь-якої мети й характеру діяльності.

У межах неопозитивізму існує **суб'єктивно-ідеалістична** теорія моралі ( Б. Рассел, Р. Карнап, А. Д. Айєр та ін.), яка забезпечує об'єктивні засади моралі: особистість сама визначає зміст моральних цінностей, що і виправдовує будь-які її дії.

Серед релігійних напрямів у етиці слід виділити *неотомізм та неопротестантизм*. Неотомізм (Ж.Марітен, Е.А.Жильсон та ін.) – офіційне вчення католицької церкви. Етика неотомізму виходить з того, що виток моралі є Божий розум, який визначає моральні вимоги до людини. Головною причиною морального зла є відступ від норм релігійної моралі. Моральність людини пов'язана із безумовним виконанням „Божого закону”, який є єдиним дороговказом до „вічного блаженства на тому світі”, морального самовдосконалення.

Теологічне обґрунтування моралі представлено також у неопротестантизмі (К. Барт, Р. Нібур, П. Тілліх та ін.), які стверджують, що моральність – це звернення до Бога, всепрощення та справедливості, тоді як світська мораль – лише утилітарні розрахунки і матеріальні егоїстичні інтереси.

Однією з найвпливовіших філософських течій ХХ ст. є *психоаналіз*, видатним представником якого є німецько-американський філософ Е. Фромм (1900 – 1980рр.). У своїх працях він відстоював традиції гуманістичної етики, започатковані ще Аристотелем. Гуманістична етика Е.Фромма, вважає, що цінності, судження, в тому числі, й етичні, можуть бути створені лише на основі розуму, для чого людина повинна пізнати саму себе, свою природу, властивості та типи людського характеру. Позитивним типом особистості є такий, для якого характерні продуктивна орієнтація та творча діяльність. Любов, творчість, відповідальність – ось дійсно моральна позиція людини в цьому світі, якщо вона прагне зберегти світ для себе й для майбутніх поколінь.

Треба зауважити, що кінець ХХ ст. у європейській етиці характеризується переходом до прикладної етики. Прикладна етика займається моральними колізіями у конкретних сферах суспільної практики та існує як сукупність дисциплін – біоетика, етика бізнесу, етика науки, політична етика тощо.

У Росії активний розвиток етичної думки спостерігається з середини XIX ст. Російська *релігійно-філософська етика* (В.С.Соловйов, С.М.Булгаков, М.О.Бердяєв, П.О.Сорокін та ін.), як і уся загально-європейська етика була наповнена ідеєю морально-суверенної особистості. Ідею примата свободи над буттям ( на свободу не може впливати навіть Бог) обстоював відомий російський філософ М. О. Бердяєв (1874 -1948 рр.). сучасники Бердяєва – С.М.Булгаков (1871 – 1944 рр.) та В.С.Соловйов (1853 –1900 рр.) – вбачали вплив Космосу на розвиток людства домінуючим. Він перший ввів у етично-філософську думку ідею боговтілення, або внутрішнього зв'язку між Богом і створеним ним світом – Софії („премудрості Божої”), яка виявляється у світі й у людині, що робить останню причетною до Бога. Другий проповідував ідею захисту матеріального світу від руйнівної дії часу і простору через „премудрість Божу”. Відмінність російської етичної думки в тому, що основи моралі й моральності вбачались у божественному Абсолюті, а колективність трактувалася як релігійно-духовна загальнолюдська соборність.

Отже, ретроспективний погляд у минуле світової культури виявляє важливу особливість її розвитку. Вона полягає у тому, що проблеми морального буття людини завжди викликали пильний інтерес з боку найвидатніших мислителів. Розвивалась культура і одночасно розвивалась її етична самосвідомість. Жоден великий філософ минулого не оминув увагою питання моральності, аналізуючи не тільки дійсне, а й розмірковуючи про належне. Це свідчить про їх надзвичайну важливість для долі сучасних та майбутніх поколінь.

#### **4. Українська етична думка у XX – XXI ст.**

Поразка української революції 1917 – 1920 років, встановлення й утвердження більшовицької влади згубно вплинули на розвиток філософської думки в Україні, особливо етики. Правда, у 20-ті – на

початку 30-х років вона ще жевріла, а багато представників інтелігенції мріяли про відродження української культури. Тогочасний державний і громадський діяч Микола Скрипник (1872 – 1933) навіть виступив з ініціативою щодо процесу українізації – розвитку української культури, мови, підготовки і висування на керівні посади національних кадрів, організації мережі навчальних закладів, засобів масової інформації, відродження національних традицій тощо. Дискусія щодо українізації, зіткнення (боротьби) двох культур, „азіатського ренесансу” та інших проблем опосередковано стосувалися і сфери моралі. Однак започатковане у 20-ті роки культурне відродження закінчилося трагічно (воно ввійшло в історію під назвою „розстріляне відродження”). На довгі десятиліття запанувала проголошена єдино науковою марксистсько-ленінська філософія. Особливо упереджено ставилася комуністична ідеологія до гуманітарних філософських проблем, в тому числі до етики та естетики. Наприклад, курс етики було включено до програм деяких вищих навчальних закладів тільки наприкінці п’ятдесятих років, а в наступному десятилітті були написані політично заангажовані перші підручники з етики („Марксистсько-ленінська етика”). Якщо в тогочасній етиці іноді розгорталася дискусія (між „природниками” і „суспільниками”), то в етиці панувала цілковита одностайність думок, яка зводилася до політичної установки, що „моральним добром є служіння справі комунізму”.

Не відбулося принципових змін і в період „другого відродження” (шістдесяті роки ХХ ст.). Проблеми етики аналізувалися в контексті історії зарубіжної та вітчизняної філософії (осмислення спадщини професорів Києво-Могилянської академії, діячів Острозького науково-освітнього центру, філософських ідей у культурі Київської Русі).

Утвердження тоталітарних порядків, обмеженість політичного, культурного, духовного життя України за роки радянської влади змусили багатьох мислителів, які переймалися проблемами етики

(В.Винниченко, Д.Донцов, В.Липинський, Ю.Липа), емігрувати і розвивати українську етичну думку за кордоном.

Однією з найпомітніших постатей серед них був політичний діяч, письменник Володимир Винниченко(1880 – 1951). Його етичні погляди, хоч і постійно еволюціонували, відзначалися сміливістю, несподіваними злетами думки. В останні роки життя він критикував як капіталізм, так і соціалізм у його більшовицькій формі, пропонував власну програму зближення держав з різними політичними й економічними системами, розмірковував над проблемами буття цивілізації. Все життя Винниченко мріяв про побудову справедливого суспільства, в якому гідність людини цінувалася б над усе. Його працю „Морально-естетична позиція” за відвертістю і щирістю порівнюють з автобіографічною повістю Ж. – П. Сартра „Слова”.

За спостереженнями В. Винниченка, мораль „завше існувала для пригноблених, а пануючі uznawali її лише як стримуюче, примусове, караюче „средство для плебса”. Самі ж вони, як вам відомо, трималися іншої моралі: „після нас хоч потоп”. Хіба жити на кошт другого – не крадіж? А що кажуть сі, що крадуть в такий спосіб, і що каже їх мораль? – „Не крадь!” Щодо цього він однозначно фіксує свою моральну позицію й етичні погляди: „Хіба війна – не вбивство? А що кажуть сі, що вбивають? – „Не вбивай!” Подібну дистанцію В. Винниченко спостерігав і в собі, згадуючи, що, протестуючи проти соціальної неправди, будучи готовим іти за правду на будь-які жертви, він не раз „...почував себе моральним злочинцем, -- я ходив до проституток, любив іноді випити, доводилось із-за конспірації брехати своїм же товаришам, бути нечесним з найближчими людьми, робити часто несправедливі й brutальні вчинки”. Його спостереження за життям навели на досить невтішні висновки про неможливість того, щоб людина „не збрехала, не обманула...” Однак вважав, що визнання можливості красти, обманювати спричинить цілковите здичавіння людей.

Мораль, на його погляд, не є ідеалом, чимось недосяжним, а живою нормою, яка регулює людські відносини, і аж ніяк не „караючою силою”. Водночас В.Винниченко відкидав звинувачення його у проповіді індивідуалізму, оскільки заперечення примусово-караючої моралі вважав не тотожним проповіді індивідуалізму. Помилковість міркувань своїх критиків він убачав у відсутності бачення подолання альтернативи – або визнати примусову мораль, або виправдати „животні інстинкти”. В людей і в багатьох тварин, за його словами, існує інстинкт „груповості”, і не виключено, що саме „примусово-караюча мораль була причиною того, що багато людей втратили сей великий соціальний інстинкт”.

Під впливом марксизму В. Винниченко утвердився в думці про відносність, класовий характер моралі, яка, за його твердженнями, не може бути абсолютною, вічною, як і суспільство є змінюваною. Оскільки зміни моралі підпорядковані певним правилам, необхідно ці правила пізнати, вивчити напрям їх розвитку, зв'язок з іншими нормами суспільного буття. Сучасну йому мораль він вважав такою, що розколює людину, послаблює поступальний рух пригноблених, а тому цілком непридатною для життя. У зв'язку з цим її необхідно відкинути і керуватися принципом концентрації, раціонального використання сил. Такий підхід Винниченко назвав „чесністю з собою”.

Поступово звільняючись від соціалістичних поглядів, В. Винниченко обґрунтовував свою утопічну ідею побудови „Єдиної Федеративної Конкордистської Республіки землі”, яку вважав передумовою реалізації „надконкордистської мети” – встановлення відносин у Всесвіті з іншими планетами на основі „Всесвітнього закону сполучення і погодження сил”. Ці міркування він виклав у трактаті „Конкордизм”, у якому зосереджувався на розгляді етичної проблематики. Головним, на його думку, є побудова справедливої держави землян, здатної забезпечити справді щасливе життя людей. Усі попередні програми боротьби проти нещастя і побудови щасливого

життя зазнавали невдач, оскільки хибно пояснювали причину нещастя, вбачаючи її або в гріховності людини, або в тому злі, яке спричинюють експлуататори, іновірці, іноземці та ін. Щастям, за переконаннями В. Винниченка, є те, що вселяє постійну радість життя. Для цього необхідні узгодження, врівноваження людиною таких життєвих цінностей, як здоров'я, багатство, слава, кохання, розум тощо, досягти яких вона прагне впродовж усього життя.

Досягненню щасливого майбутнього, на думку Винниченка, заважають соціально-економічна і національна нерівність. Найгуманнішим він вважав суспільство, що ґрунтується не на приватній чи державній власності, а на власності справді колективній, в якому панує колектократія – влада колективу. Особливого значення надавав утвердженню колективістської за природою моралі конкордизму. Це забезпечить подолання егоїстичних якостей, котрі є основою такої моральної хвороби людства, як нерівність. На противагу їй мораль конкордизму ґрунтується на принципі узгодження, згоди. Нещасною людиною робить дизконкордизм. тобто розлад. Мораллю дизконкордизму, за його словами, послуговуються соціалісти і комуністи. Підвладна цій моралі людина є злою від природи, стримувати її може тільки страх перед законом і карою. Дизконкордизм перетворив людство на „планетарний концентраційний табір злочинців”, у якому формується егоїстична мораль. Заперечуючи ворожнечу і ненависть, конкордистська мораль (точніше етика) рекомендує людині узгоджувати свої погляди і вчинки з іншими людьми, всіма живими істотами, з усією навколишньою природою. Моральним гаслом в етиці конкордизму є не „Ти мусиш!”, а „Якщо ти хочеш, то...” тому вона відкидає будь-які „приписи-накази”, визнаючи тільки „правила-поради”. Конкордистська етика розробляє правила, адресовані як індивіду, так і колективу. Індивід, за твердженнями В. Винниченка, має підпорядковувати себе таким правилам:

1. В усіх сферах життя звільнитися від гіпотез релігії, бути



простою часткою природи.

2. Бути у згоді з іншими, не шкідливими живими істотами на землі.
3. Не послуговуватися нічим, непритаманним природі людини.
4. Бути цілісним (чинити так, щоб кожна дія була результатом узгодження головних сил – розуму, почуттів, волі).
5. Бути чесним із собою („...виводь на поверхню свідомості кожную підсвідому думку твою, кожне приховане почуття, не старайся з легкодухості, чи надмірного егоїзму, чи зі страху загубити свої звички та лукавити з собою, не бійся бути правдивим і сміливим, насамперед перед собою”).
6. Бути погодженим у своїм ділі.
7. Бути послідовним.
8. Не намагатися любити ближніх без власної оцінки і не претендувати на їхню любов, не будучи цінним для них.
9. Пам’ятати, що всі люди, в тому числі й індивід, якому адресовані побажання, хворі на страшну хворобу – дизконкордизм. Боротися з нею слід не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, співучастю.
10. Жити тільки зі своєї праці.
11. Кохатися з тим, з ким любо кохатися, а сім’ю створювати тільки з тією людиною, „яку ти всією душею і всім тілом твоїм хотів би мати за матір (батька) дітей твоїх”.

Ставлення індивіда до колективу має бути підпорядковане таким правилам:

1. Не панувати і не піддаватися пануванню.
2. Бути ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активною, відданою клітиною його. І тоді навіть страждання за нього буде вищою радістю.

Індивідуальне моральне самовдосконалення В. Винниченко вважав необхідною, але недостатньою умовою досягнення щастя,

оздоровлення суспільства. На його погляд, програма індивідуального морального вдосконалення має доповнюватися приписами колективної моралі, що передбачає реалізацію відповідних соціально-економічної, політичної та інтернаціональних програм. У соціально-економічній програмі він сформулював перше правило колективної моралі – узгодження з індивідом. Політична програма має бути спрямованою на звільнення від догматизму, тоталітаризму, диктатури, утвердження принципів демократії, істотною ознакою якої є свобода. А програма вдосконалення міжнаціональних відносин повинна спрямовуватися на побудову рівноправного демократичного суспільства на планеті, встановлення взаємин у Всесвіті з іншими планетами, неприйнятними для яких є націоналізм, національний егоїзм.

У серці й мисленні В.Винниченка знайшли свій відгук усі потрясіння ХХ ст. Він змінював політичні погляди, намагався своєю участю в політиці, літературною творчістю, філософськими працями прислужитися ідеї щастя людини. Очевидно, тому проблеми моралі пронизують його теоретичну і художню спадщину.

Досить радикальну етичну систему, яка багатьма своїми мотивами близька до концепції Ф.Ніцше (правда, ідеї Ніцше стосувалися більше особистості, погляди Донцова – нації), обґрунтовував політичний діяч, ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов (1883 – 1973). Національну ідеологію він вважав основою свідомості українського народу, а ідеалом і метою української нації – політичний державницький сепаратизм, розрив з Росією, державну самостійність, неприйняття соціалізму. Ця мета може бути здобута лише в боротьбі. Звільнити Україну має героїчна натура. Світовідчуванню націоналізму, за твердженнями Д.Донцова, характерні панування волі, інтуїція, агресія (а не пасивність), віра. Національна ідея для нього є аксіомою, а не теоремою, яку треба довести. Першою засадничою умовою націоналізму він вважав зміцнення волі нації до життя, влади, експансії, другою – стремління до боротьби, без якої неможливі ні героїчні вчинки, ні

інтенсивне життя, ні віра в нього, ні тріумф жодної ідеї, спрямованої на те, щоб змінити обличчя світу. Великі ідеї, які рухають масами, крім емоціональності, фанатизму, мають бути наділені й „аморальністю”. Її він розглядав не як звільнення від етичних критеріїв, а як максимум етичної напруженості, підпорядкування особистого загальному, жорстким моральним приписам. Таку „аморальність” Донцов протиставляв буденній моралі провінціала, який по-міщанськи оцінює моральність чи аморальність великої ідеї, а до загальнонаціональних справ підходить з міркою приватних інтересів.

Щоб реалізувати право на самовизначення нації, необхідно не тільки перейнятися великою ідеєю, а й мати геній, щоб її здійснити. Перемогти може лише ідея, наділена ознаками „романтичної” доктрини, здатністю просувати розвиток людства хоча б на крок уперед. Не може панувати у світі нація, яка не є корисною своїм пануванням для людськості. Нація, що дбає про „вічне”, мусить визнати необхідність насильства, без якого не розчистити площі для побудови нового. Не народ здійснює великі ідеї, а активна, відважна, прагнуча до влади меншість.

Якщо нація хоче стати міцною, вона має черпати енергію з власної ідеї. Воля, сила слова вимірюються силою боротьби, а не стражданням і сльозами. Боротьба за існування є законом життя; перед кожною нацією постає дилема: або перемогти, або загинути.

Виступаючи за відродження і звільнення української нації, Д.Донцов обґрунтував відповідну етичну концепцію. Питання моралі він розглядав у контексті сутності націоналізму, національної правлячої еліти, її місця і ролі у відродженні нації і побудові незалежної держави. На його думку, суспільство повинне мати кастовий характер, що дає змогу запобігти хаосу в ньому. Ідея ієрархічності кастового укладу, за його словами, „була нерушимим правилом нашого національного життя”.

Кожна спільнота міцна своїм твердим моральним законом за умови, що правляча верства є для неї живим прикладом і символом. Вона повинна бути твердою і невблаганною щодо себе, не піддаватися матеріальним спокусам, ставити над усе честь і обов'язок, безоглядно вірити у свою справу, свою організаційну ідею, служити їй як найвищій меті, не піддаватися голосу фальшивої „людяності” обивателів. Суспільство тримається єдності завдяки пильності провідної касти та її чеснот, якими Д.Донцов вважав героїзм, не потурання злу, віру у своє високе покликання, відданість справі, чесність, фанатичне служіння ідеї, відвагу, здатність „стояти і впасти при своїм ідеалі”. Як тільки сила морального закону слабне, деградує й еліта в гонитві за матеріальними спокусами і насолодами.

Причину втрати Україною державності він вбачав у відсутності будівничої правлячої еліти. Вища каста є прикладом життя і поведінки для нижчої касти, формулюючи ідеї правдивого і фальшивого, морального і неморального, чесного і безчесного, гідного похвали й осуду, своє бачення краси і потворності. При цьому він зазначав, що зовсім не мав наміру підкреслити меншовартість верстви підвладної, оскільки „кожний стан і кожна відповідна психіка добрі на своєму місці”. Та як тільки психічні прикмети підвладної влади стають прикметами верстви правлячої – в суспільстві настає катастрофа, оскільки „культура орачів” може бути симпатичною і високоморальною, проте абсурдно було б робити з неї „формуючу засаду для культури людини взагалі”. Правляча каста має прагнути до загального добра, і саме вона повинна визначати, що є добром для загалу, не сподіваючись на моральні смаки маси, оскільки маса орієнтується на зовнішні ознаки явищ, а не на їх сутність.

Представники „керуючої верстви” є людьми великої творчої енергії, яка формує людські спільноти. Їх енергію він порівнював із полум'ям: „Цим внутрішнім вогнем... можуть горіти не всі і не кожний, тільки люди особливого типу, особливої вдачі”. Їх „володарському

духу” властиві „шляхетний порив формотворця”, наявність концепції свого задуму, „тверді руки”.

Водночас Д. Донцов стверджував, що творити добро не можна, не рахуючись з інтересами людства, його прогресом, бо „не може утриматися при житті й пануванні в світі нація, що не є корисною своїм пануванням для людськості”.

Нові можливості постали перед дослідниками моралі у 90-ті роки з проголошенням незалежності України. Перші проблиски творчого підходу до аналізу проблем моралі проявились у навчальному посібнику „Етика” (1992), підготовленому колективом авторів (Т.Аболіна, В.Єфименко, О.Лінчук, І.Лосєв, О.Фортова, Є.Шинкаренко). Помітною подією став навчальний посібник Віктора Малахова „Етика” (1996), найхарактернішою ознакою якого є ідеологічна незаангажованість.

Сучасні українські вчені зосереджуються на дослідженні історії етичних ідей в Україні (В.Нічик, В.Горський, М.Лук), етичних концепцій у західному світі (В.Єрмоленко), проблеми універсальних і національних моральних цінностей (В.Малахов), різноманітних аспектів екологічної етики (М.Кисельов) тощо. Більшість досліджень сконцентровано в Інституті філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, долучаються до цієї роботи і науковці вищих навчальних закладів.

### **ТЕМА 3. Моральна свідомість**

1. Структура моральної свідомості.
2. Добро й зло як провідні поняття моральної свідомості й категорії етики.
3. Справедливість, обов'язок.
4. Сенс життя й щастя.
5. Совість, гідність і честь.

## 1. Структура моральної свідомості

Моральна свідомість – складний, суперечливий феномен духовної культури, що має свої рівні, форми, структуру. Вона функціонує на двох рівнях – **емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному**, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи один одного.

За походженням і змістом моральні почуття є соціальними, вони формуються й розвиваються тільки в суспільстві в процесі взаємодії соціальних індивідів за допомогою виховання й самовиховання. Культура моральних почуттів є вираженням міри моральної розвинутості особистості, її здатності до морального резонансу (милосердя, співчуття, співпереживання) і виявляється у вчинках, культурі поведінки. Почуття, переживання є основою мотивів, ідеалів, оціночних уявлень, ціннісних орієнтацій. Цей рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Реакції виявляються в почуттях симпатії, антипатії; любові, ненависті; довіри, недовір'я; обов'язку, відповідальності; національної гордості, космополітизму; гідності, вимогливості; егоїзму, альтруїзму тощо.

**Раціонально-теоретичний рівень** моральної свідомості виражається в системі моральних знань, перш за все, етичних, про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, у яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи. Своім змістом цей рівень моральної свідомості дає уявлення про те, якою має бути дійсність відповідно до потреб суб'єкта. Це ідеальна проекція того, що бажається, вимагається, необхідно бути, тобто загально-історичні абсолютні потреби суспільного розвитку, що складають одночасно й мету, і засіб такого розвитку.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на **індивідуальну і суспільну**. Головними компонентами **індивідуальної моральної свідомості** є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності,

справедливості тощо – що в сукупності складають **емоційно-почуттєвий рівень**. Раціонально-теоретичний пов'язується з системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок, наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі й вищі зокрема. **Почуттєвий і раціональний** рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Важливою її складовою є воля, що концентрує зусилля особистості, перетворює індивіда на активного суб'єкта й перекладає переконання, бажання, цілі в конкретні дії, вчинки. **Індивідуальна моральна свідомість** у єдності почуттєвого, раціонального й вольового складників **формується** у взаємодії з **суспільною моральною свідомістю** в повсякденній моральній творчості.

**Суспільна моральна свідомість**, носієм якої є суспільство, акумулює не тільки моральну практику сучасників, а значною мірою використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їх пошуки і досягнення. **Суспільна моральна свідомість** також **структурується за двома рівнями**. Основою **емоційно-чуттєвого** її рівня є моральні почуття, невідрефлектовані моральні судження й відповідні оціночні уявлення, судження. Такий рівень свідомості та її компоненти вирізняються нечіткістю, суперечливістю й пов'язані з безпосередніми потребами людини, носять більш конкретний, поєднаний з інтересами соціальних груп, спільнот, прагматичний, утилітарний характер. **Раціонально-теоретичний рівень** суспільної моральної свідомості спрямований на вирішення головних питань сенсу життя, має чіткий, послідовний, раціональний і системний характер. Це за своєю сутністю – моральна філософія або етика. У моральній діяльності (аспектах) і моральних відносинах реалізуються моральні цінності.

Моральна свідомість характеризується універсальністю, здатністю все зробити об'єктом свого судження й оцінки з позицій абстрактних принципів дійсної людяності.

Суспільна моральна свідомість – цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається в системі понять. **Поняття моральної свідомості** відіграють важливу роль в духовно-практичному освоєнні світу. Вони, з одного боку, -- інструмент пізнання моральної сфери життя, з іншого – ступені пізнання, які доповнюють і закріплюють отримані знання. **Зміст понять моральної свідомості** наповнюється й змінюється з історичним розвитком людства (етносів, націй), світової (національної) духовної культури. **Специфіка понять моральної свідомості** в тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так й інших соціальних суб'єктів.

Найбільш чітко, всебічно поняття моральної свідомості опрацьовуються моральною філософією (етикою, що оприлюднює вищий професійний рівень теоретичної моральної свідомості), а найбільш складні, суттєві з них, що відбивають вузлові сфери морального життя, отримують категоріальний статус (добро й зло, сенс життя й щастя, обов'язок і совість, моральний вибір і відповідальність, любов тощо). Становлення й змістовна своєрідність більшості понять й категорій етики знайшли своє відображення в історії етичної думки. Ускладнення морального життя, розвиток духовної культури, постановка й опрацювання теоретичних проблем моралі, зокрема, вели до того, що категоріальний апарат етики, поняття моральної свідомості стали більш змістовними.

Отже, слід особливо підкреслити: поняття моральної свідомості та етичні категорії нетотожні. Поняття моральної свідомості формуються в процесі безпосереднього відбиття, опанування й оцінки соціальних відносин, поведінки людей у суспільній та індивідуальній свідомості. Категорії – це результат наукового дослідження, філософського узагальнення, констатації, вони належать етиці як науці про мораль.



Простими та історично першими чинниками морального знання були **норми**. У всіх випадках норма виступає способом вираження належного і несе в собі повеління, вимоги, які треба виконати для досягнення певної мети. Це можуть бути настанови, правила, приписи, заборони („не вбий”, „не вкради”, „поважай батька і матір” тощо). **Моральна норма** – найпростіша форма суперечливої єдності суцього (реального) і належного (ідеального) у моралі, визначає поведінку в типових ситуаціях, складність життєвих ситуацій, доводить, що норми як одиничний припис можуть суперечити одна одній, тоді з’являється необхідність **морального принципу**. Це узагальнене вираження моральних вимог до людини, що спрямовують її діяльність у певній сфері життя, визначають головну лінію її поведінки, життєвої орієнтації. Це несучі конструкції моральної свідомості, узагальнені світоглядні орієнтації, що спрямовують лінію поведінки, визначають характер стосунків людей, сенс їх життя (гуманізм, патріотизм і космополітизм, колективізм й індивідуалізм, егоїзм й альтруїзм тощо). Принципи об’єднують і пронизують моральні норми.

Мораль регулює поведінку людини, оцінює її вчинки, дії соціальних суб’єктів, тому важливе місце в структурі теоретичного рівня моральної свідомості посідає моральна оцінка. Вона є уявленням про моральні цінності вчинків, дій, їх відповідність належному. У моральній оцінці використовуються уявлення про добро й зло, справедливе й несправедливе, чесне й безчесне. Вона виражається в схваленні чи засудженні відповідної поведінки, вчинків особистості, дій соціальних інституцій, суб’єктів.

Поступово в процесі розвитку моральності в моральній свідомості виробляються уявлення про моральні якості особистості, її чесноти, що роблять її здатною жити відповідно до вимог моралі. У моральних якостях особистості конкретизуються ціннісні уявлення моральної свідомості про добре й зло, праведне й грішне в

характеристиці людини. Їх зміст відбиває вимоги до людини як суб'єкта моральних відносин.

Також поступово складається поняття **морального ідеалу** як гіпотетичного образу морально досконалих суспільства і людини, як кінцева мета, до якої спрямовано моральний розвиток. Моральний ідеал особистості постає в моральній свідомості як критичне відкидання недосконалої дійсності й духовне перетворення її для власного розвитку й вдосконалення. Уявлення про суспільний моральний ідеал відбивали й відбивають недосконалість реального життя й надію на краще майбутнє, досконале життя (літературно-художні пошуки майбутнього, соціально-філософські утопії).

Важливим елементом і поняттям моральної свідомості є **ціннісна орієнтація** як здатність моральної свідомості постійно за різних обставин спрямовувати думки й дії людини на досягнення певної моральної мети і результату. Моральні цінності орієнтують і формують свого роду тривалий план поведінки й діяльності людини. Одна з найпоширеніших дефініцій цінності, яка довгий час була загальноприйнятою, визначала цінність як суб'єктивну значущість певних явищ реальності, тобто їхню значущість з точки зору людини, суспільства та їх потреб. Існують два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, які обслуговують самоствердження особистості, і цінності, що надають сенсу існуванню самої людини, які творять і відроджують людину в певній, принципово новій якості. Цінності іншого типу в сучасній літературі інколи називають **вищими**, або **культурними**, або **сенсожиттєвими**, або просто **самоцінностями**, оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самостійним, самодостатнім і, отже, таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе.

## **2. Добро й зло як провідні поняття моральної свідомості й категорії етики**

Моральні норма, принцип, оцінка, ідеал, ціннісна орієнтація, моральні якості – це і є моральні цінності, або цінності моральної свідомості. Поряд з ними в моральній свідомості існує система понять, що відбивають більш високий рівень цінностей моралі взагалі й моральної свідомості зокрема. Це поняття добра й зла, справедливості й блага, сенсу життя й щастя, обов'язку й совісті, гідності й честі, любові й дружби, відповідальності тощо. Вони називаються вищими, оскільки забезпечують моральну саморегуляцію поведінки й діяльності людини. Немає сумніву, що моральні цінності, які постають орієнтирами для людської свідомості, і насамперед, вища з-поміж них цінність – ідея Добра, належить саме до вищих. Сенс існування самих індивідів, спільнот, культур, суспільств і людства загалом суттєво пов'язаний з відкритістю для них ідеї Добра та інших основних моральних цінностей.

Найзагальнішими, широкими, провідними поняттями моральної свідомості й категоріями етики, що відбивають ціннісний бік моралі, є добро й зло, під якими нерідко уявляється моральне й аморальне.

На різних етапах суспільного розвитку уявлення про добро включали в себе ідею корисності, цінності, у тому числі, і матеріальних благ, майна тощо. З розвитком духовної культури й моралі як її складової під добром розуміється все те, що забезпечує розвиток у суспільстві й людині гуманності, свободи, єднання людей, духовної злагоди. Це доброзичливість і взаємодопомога, взаєморозуміння й співпраця, милосердя й повага, співчуття й співпереживання, все те, що забезпечує не стільки етику, скільки моральну культуру спілкування. Отже, добро є одним з найзагальніших імперативно-оцінювальних понять моральної свідомості, категорія етики, у якій виражається позитивне моральне значення явищ суспільного й морального життя в їх співвіднесеності з суспільством і моральним ідеалом.

Під моральним злом розуміється все те, що перешкоджає єднанню людей, гармонізації суспільних відносин. Це насильство й

злочинність, скупість і грубість, байдужість до інтересів людини й суспільства, крайні форми егоїзму, агресивності, підлість. Зло є одним з основних понять моральної свідомості й категорія етики, у якій відбиваються негативні сенси, сторони суспільного й морального життя людей і стосунків між ними.

Боротьба добра й зла складає головний зміст морального розвитку суспільства. Протистояння злу має базуватись на морально виправданих засобах.

### 3. Справедливість й обов'язок

Одним з універсальних і важливих понять моральної свідомості і категорією етики є **справедливість**, що виражає загальне співвідношення цінностей і конкретний розподіл їх між суб'єктами, визначає міру, співрозмірність, відповідність між правами і обов'язками людей, заслугами і їх визнанням, злочинними діями і покаранням. Невідповідність чи порушення цієї норми оцінюється моральною свідомістю як неприйнятне, несправедливе.

Морально-етичний зміст справедливості тісно пов'язаний з економічними, політичними, правовими проблемами. Вона спрямована в конкретику реального суспільного життя. У розвитку правових основ справедливості моральні цінності відіграють роль кінцевих орієнтирів, що мають забезпечити послідовність та гуманістичну спрямованість цього розвитку. Справедливість як категорія етики й поняття моральної свідомості втілюється в почуттях й уявленнях (поняттях) обов'язку, відповідальності тощо.

**Обов'язок** – це сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством. Він виступає як нормативна категорія, що регламентує соціальні обов'язки, котрі повинен виконувати індивід у силу суспільної необхідності. Проблема обов'язку є проблемою співвідношення особистого й суспільного інтересу. З усієї великої кількості теоретичних

суджень про обов'язок важливо виділити концепцію Канта, який поклав це поняття й категорію в основу своїх пошуків сутності моральності, який бачив в обов'язку головний принцип її чистоти.

У докантивській етиці на одвічне запитання: яке джерело моральних приписів, від кого виходить вимога чинити згідно з нормою, існувала традиційна відповідь: моральні заповіді дарує Бог, встановлюючи у світі людей порядок і гармонію. Кант самовіддано обстоює іншу думку: не Бог, а сама людина дає собі закони своєї моральної поведінки. Проте людина може здійснити вчинок згідно з настроєм, прихильністю, бажанням і згідно з обов'язком. Кант проти виконання вчинку згідно з прихильністю. Якщо вчинок здійснений відповідно до потреб і прихильності, то його цінність слід визначити відповідно до природи бажань. Не заперечуючи й не придушуючи людських бажань, афектів, пристрастей, Кант настоює на тому, що лише вчинок, здійснений згідно з обов'язком, має моральний зміст і цінність. Добра воля, обов'язок визначають, направляють і надають цінності усім іншим чеснотам людини. Навіть приборкання афектів, що було проголошено давніми мислителями, без спрямовуючого впливу обов'язку може обернутись злом. Кант пише про обов'язок у найвищих щаблях.

Відданість обов'язку попри будь-який потяг – найпрекрасніше в людині, у порівнянні з чим усе інше не має жодного значення. Найцінніше – стати у власних очах гідним життя. Можливість цього лежить у площині визнання й реалізації обов'язку, причому заради нього самого, бо підкорення обов'язкові є здійсненням свободи особистості, її доброї волі.

Ідеї Канта відіграли суттєву роль у формуванні уявлень про обов'язок. Проте, якщо Кант поняття обов'язку пов'язував з наявністю морального закону в самій людині, то сучасна етика, яка базується на положеннях марксистської теорії, виходить з соціальної сутності людини й соціальної форми її існування, у силу чого людина завжди має

обов'язки в стосунках із суспільством, колективом, людьми. Обов'язок – це сукупність вимог, що пред'являються суспільством людині, які виступають перед нею як її зобов'язання й додержання яких є її внутрішньою моральною потребою.

У даному визначенні містяться об'єктивна й суб'єктивна сторони обов'язку. Об'єктивною стороною є та система моральних вимог, які суспільство ставить перед особистістю як носієм соціальних ролей, які вона бере на себе чи хоче взяти. Останні залежать від місця, яке займає особистість у суспільстві. Суб'єктивна сторона виражає особисту зацікавленість суб'єкта у використанні даних моральних вимог, усвідомлення вимог суспільства, колективу, внутрішню готовність і потребу їх виконувати як свої власні обов'язки.

Специфічний зміст обов'язку, що міститься в суспільних моральних вимогах, може бути розкритий через визначення його видів. Різні види обов'язку зумовлені змістом сфер діяльності й стосунків людей, у яких виконання належного може гарантувати гармонійне узгодження суспільних й особистих інтересів. Так, трудова діяльність підтримується професійним обов'язком, товарицьким обов'язком перед колективом; гармонійні стосунки між людьми встановлюються завдяки виконанню дружнього обов'язку; щастя сімейних стосунків виявляється залежним від виконання подружнього та батьківського обов'язку. Важливо виділити й патріотичний обов'язок як зобов'язаність і відповідальність перед батьківщиною. У житті людей між окремими видами обов'язку можуть виникати суперечності (наприклад, між обов'язком перед колективом і сімейним обов'язком), розв'язання якого залежить від системи цінностей особистості й суспільства, здатності до узгодження норм і спонукань, можливостей оцінки й вибору.

Розуміння морального обов'язку завжди пов'язується з добровільністю, дією за внутрішнім переконанням. Обов'язок, виконуваний через страх чи заради винагороди, втрачає статус морального обов'язку. Багато стосунків сховані від суспільного

контролю. Сформованість почуття обов'язку, розуміння його дозволяє й примушує робити добро, чинити за совістю не тільки згідно з вимогами суспільства, а й згідно з внутрішніми переконаннями.

Обов'язок – вища моральна зобов'язаність, що стала внутрішньою якістю й стимулом вільної поведінки особистості, це органічна необхідність, що узгоджує особисті й суспільні інтереси.

#### **4. Сенс життя й щастя**

У житті сучасної людини поліфонічно поєднані сенси багатьох культур, що генерують смислову перспективу персонального, особистісного ставлення до життя, що сприймається. Можливість і здатність осмислити навколишнє й своє життя з'являється у взаємодії індивіда із зовнішнім світом, у спілкуванні з іншими людьми й самим собою.

Людина осмислює (наділяє сенсами) все, що її оточує, а також власні дії, вчинки, моральне значення своєї діяльності – для самоствердження. На певному рівні соціально-психологічної зрілості особистості в структурі самосвідомості виникає потреба, задоволення якої являє собою складне й необхідне завдання: осмислення буття людини й визначення сенсу власного життя, свого призначення, покликання.

Якщо звернутися до історії філософсько-етичного обґрунтування сенсу людського життя, то виявляється, що багато сучасних уявлень, теоретичних досліджень з цього питання у своїх обґрунтуваннях зводиться до ідей минулого, наповнюючись конкретним змістом даного історичного часу, його культури.

Античні філософи стверджували, що сенс життя міститься в тих формах і засобах життєздійснення, які облагороджують, підносять людину над її природним існуванням. Розум, знання, здатність творити добро запобігають стихійній течії життя й упорядковують прагнення й

цілі людини. Тому сенс життя вбачається в удосконаленні свого розуму, своїх прагнень і здібностей, як тих, що забезпечують вище благо.

Філософсько-релігійне розуміння сенсу життя в середні віки, яке потіснило антропоцентричні погляди античних філософів, зв'язало цінності життя людини з потойбічним, божественним світом і підкорило сенсожиттєвий вибір людини волі Бога. Тепер сенс життя вбачався в служінні Всевишньому, подоланні в собі гріховності, моральному бутті заради досягнення Божої благодаті.

Епоха Відродження з новою енергією активізувала проблему обґрунтування сенсу життя реальної людини як творчої індивідуальності, яка здатна бути тим, ким бажає.

Питання про призначення людини, значимість її життя, сенс її діяльності незмінно ставить філософсько-етична думка Нового часу. Так, наприклад, І.Кант стверджує, що людина належить, перш за все, до світу умодосяжного, у зв'язку з чим добро, воля й обов'язок, пробуджені власним розумом, визначають, спрямовують і надають цінності людському життю.

Г. Гегель вважав призначення людини в тому, щоб підняти своє окреме існування до загальної природи, що, у свою чергу, пов'язано з опануванням досвіду роду людського, його культури, з прилученням до загальних духовних цінностей і суспільно значимої діяльності.

Питання про сенс життя, що постає перед кожною людиною, що мислить, завжди має минуле – в історичному досвіді, і свою новину – у свідомості і самосвідомості конкретної історії й особистості.

У пошуках сенсу життя для людини неприпустимі позиції інших, бо це буде не свій, а чужий сенс. Безперечно, особистісний сенс не утворюється ізольовано від суспільства, його цінностей та ідеалів, які індивід опановує в процесі формування свідомості. Але вивчити, виховати сенс життя неможливо, а кожній людині потрібний власний життєвий сенс, можливість чого лежить у площині індивідуального бажання, усвідомленого пошуку й утвердження як результату



самостійної творчості особистості. І, незважаючи на те, що, як свідчать соціологічні дослідження, сенси життя різних людей достатньо типові, кожен з їх індивідуальний, неповторний, унікальний за емоційною й змістовою наповненістю, як унікальна й неповторна кожна людина. СENS життя тісно пов'язаний з головною метою життя людини. Головна чи кінцева позначка життя – це стійка, істотна позначка, що виражає корінні інтереси особистості, відносно якої усі інші проміжні життєві цілі служать засобом. Позначка життя виступає провідним орієнтиром життєвої діяльності, зв'язуючи останню з ідеалом особистості. І саме в цій своїй якості позначка життя близька до поняття сенсу життя – один із способів усвідомлення його сенсу. Злиття ідеалу й мети надають життю людини сенс.

Необхідність сенсовизначення життя зумовлена потребою людини в орієнтуванні власного існування й прогнозуванні результатів власної життєдіяльності, що стає важливою суб'єктивною умовою самореалізації особистості.

Зрозуміло, що з розвитком особи сенс життя може змінюватись. Це зумовлено матеріально-економічними, соціальними, духовними змінами, досвідом, а наслідок – зміна потреб, ціннісних орієнтацій, ідеалів.

Матеріальні основи життя грають значну роль у формуванні сенсожиттєвих позицій. У сучасній дійсності ми маємо можливість спостерігати, як економічна нестабільність у суспільстві й соціальні проблеми, що виникають через неї, деформують життєві орієнтації багатьох людей незалежно від віку й статі.

Зміни життєвих сенсоутворень зв'язані також з досвідом, набутих роками. Кожна соціальна роль (син, дочка, учень, студент, фахівець, чоловік, дружина, мати, батько тощо), що „програна”, пережита індивідом в особистісному досвіді, накопичує все новий потенціал осмислення життєвих пріоритетів, викристалізовує цілі, які позначають перспективний рух у бутті.

Слід ще раз підкреслити, що в суспільній свідомості містяться сенси, вже накопичені поколіннями, ціннісні переваги різних культур і суспільно заохочені життєві цілі та ідеали. У духовному світі окремого індивіда ці смисли фіксуються у вигляді стійких соціальних стереотипів, якими людина користується, надаючи сенс своїм діям. У процесі набуття життєвого досвіду ці сенси переробляються, опрацьовуються й обираються особисто найбільш значущі. Сенс життя може бути пов'язаний із суспільно значущими цілями та ідеалами, а також індивідуалістично орієнтований.

Для першої орієнтації характерне поєднання, сполучення сенсів суспільно значущого й особистого буття, коли служіння спільній справі, безкорислива турбота про інших людей тощо, стає особистим благом і сенсом життя. В індивідуалістичних сенсах переважає орієнтація на задоволення власних пристрастей, потягів, іноді за рахунок і на шкоду колективним. Сучасні соціологи, філософи, що досліджують цю проблему, визначають, що зміст сенсу життя є своєрідним відбиттям історичних розумів і можливостей реалізації людиною себе. За умов обмежених можливостей задоволення елементарних потреб, сучасна людина зневірюється в цінності завдань суспільного прогресу, все більш замикаючись на проблемах життєзабезпечення, розв'язання яких визначає його життєві цілі. Суперечливий характер досягнення таких цілей ускладнює узгодження кінцевої мети й моральних ідеалів життя, внаслідок чого сенс життя, позбавлений морального змісту, усвідомлюється як прагматична, утилітарна позначка. Такі уявлення вважаються морально шкідливими, але вони відбиваються в способах і результатах досягнення індивідом провідних цілей і можуть призводити до відчуття невдоволеності власним життям

Отже, **сенс життя** можна визначити як стійку, домінуючу спрямованість моральної свідомості, що безпосередньо виявляється в соціальній діяльності особистості чи суспільної групи і має соціальну цінність. Сенс життя зумовлює провідні цінності орієнтації й стратегічні

цілі як граничні підвалини вибору способу життя. Базою індивідуального вибору сенсу життя є відображення у свідомості людини об'єктивних основ людського буття, подолання суперечностей між вимогами суспільного ідеалу й змістом власної діяльності, суб'єктивними задумами й об'єктивними результатами й, нарешті, рівень розуміння й обґрунтування свого призначення й покликання, покладання цілей і перспективи власної життєдіяльності в контексті життя суспільства, соціальної групи, референтного оточення.

*Щастя* – це вищий прояв реалізації сенсу життя особистості. Без усвідомлення сенсу людського буття неможливо зрозуміти, яким чином людина може бути щасливою.

В уявленнях про щастя переваги має емоційний, почуттєвий бік моральної свідомості, що відбиває високий ступінь внутрішньої задоволеності людини всією своєю життєдіяльністю чи окремими її моментами на основі самореалізації особистих потреб і здібностей, інтересів і цілей, бажань та ідеалів. Визначення нормативного змісту щастя було головним завданням з моменту його виникнення. Мислителі прагнули з багатьох індивідуальних уявлень вивести загальне поняття істинного щастя. Як же історично ставилася проблема щастя?

Сократ говорив, що щастя – зовсім не радість, задоволення, воно – в іншому: у внутрішньому стані душі, у володінні чеснотами, головна з яких – справедливість. Мислитель був переконаний, що щасливою може бути тільки людина прекрасна душею, справедлива, та, чия душа не зачеплена злом, або, поступившись, прагне звільнитись від зла. Справжнє, істинне щастя – це турбота про свою душу, орієнтація на розум, істину й доброзичливість, прагнення завжди залишатися людиною, зберігати свою внутрішню гідність.

Платон також вважав, що щастя – добродійність, а найвища чеснота – справедливість. Саме вона – справедливість, є ключем до щастя. Філософ знаходить справедливість у державі, що об'єднує усіх індивідів у єдине ціле, що приборкує індивідуалізм у різних його

проявах і здатна, за Платоном, забезпечити щастя. Але в Платона це щастя не особисте, а щастя цілого, держави.

Інших поглядів дотримувався Епікур: врода почуттєвої насолоди, захоплення життям – ось цінності людської душі, яка не вічна, вона розпадається, зникає у вічності, а щастя – явище земне, прижиттєве. Проте, наполягаючи на насолоді, Епікур на живу, яскраву стихію почуттів накладає заборони й норми розумного, стверджуючи, що, якщо жити розумно й морально, можна жити приємно. І йде далі. Блаженство й щастя – це шлях до свободи, звільнення від страхів, журби, страждань. Епікур виступив проти святого: він прагнув звільнити людину від страхів перед невідомим – волею Богів, Долею, -- і відкрити шлях до віри в себе. Саме власна воля від страхів, заборон робить людину щасливою. А щаслива людина не буде вершити зло.

Християнська релігія забороняла людині любов до самої себе, почуттєві радощі та задоволення. Земне життя короткочасне й завдання в нього інші: підготовка собі раю в іншому, потойбічному світі, де й очікує щастя. Гуманісти Відродження, а слідом за ними – французькі матеріалісти повстали проти цієї догми. Вони були свого роду продовжувачами ідей Епікура, але їх світогляд був дітищем свого часу, де вихідною проблемою був пошук можливості сполучення особистих і суспільних інтересів, особистого й суспільного щастя. Вони вважали, що справа держави розсіяти ілюзії, створити ідеальні закони й досконале виховання, що спонукає до дійсного щастя.

Канта хвилювала антитеза: обов'язок – особисте щастя. Він розводить ці поняття, вважаючи, що щастя абсолютно вклоняється вигоді, користі, зраджує добро, тобто суперечить моральності. Найпрекрасніше в людині – служіння обов'язку, вірність йому всупереч пристрасті, успіху. За Кантом, щастя – це моральне щастя, воно дається людині за морально гідне життя.

Гегель зв'язує цю проблему з призначенням людини. Призначення людини як розумової, духовної істоти Гегель бачить у її

здатності активно втручатися в зовнішні обставини, підкоряти їх собі, вільно обирати частку, прилучатись до світу людської культури. На цьому шляху людина стикається з безліччю суперечностей, але розум дозволяє не ховатись від них, а переборювати. Щастя пробивається крізь муки й страждання, воно активно, діяльно працює для свого здійснення.

Матеріалістичне осмислення історії людського суспільства К.Марксом і Ф.Енгельсом розкрило нову сторінку в обґрунтуванні існуючої суперечності між особистим і суспільним, щастям й обов'язком, викриваючи сутність людського самовідчуження, роздвоєння. Філософи стверджували, що зміна людського життя, знищення матеріальних суперечностей неодмінно призведе до зникнення моральних суперечностей. І ця форма існування суспільства – комуністична – може бути досягнута спільною працею індивідів, для яких дане завдання стає особистою потребою й ідеалом. У прагненні до комуністичного ідеалу людина все більше наближається до справжнього, істинного щастя. „щастя – це боротьба”, -- коротко сформулював Маркс.

Виведення формули щастя – класична філософська проблема. Множинні спроби реалізації теоретичних схем загального щастя не завершувались успіхом. Нові теоретичні схеми не відповідали потребам більшості. Філософська формула щастя передбачає щастя нелегке, важке, можливість бути щасливим за будь-яких умов життя й приписує тому, хто бажає щастя, остерігатися зовнішніх благ, обмежувати свої потреби, уникати задоволень. Повсякденні ж уявлення про щастя, навпаки, сподіваються на вдачу, щасливий збіг обставин, на досягнення всього, до чого притягує й чого хотілося б мати. Ці два боки щастя завжди співіснують у суспільній свідомості, підтверджуючи й спростовуючи один одного, перетворюючись в особистісних розуміннях. Особливість щастя полягає в тому, що для нього немає рамок, воно завжди нове, несподіване, неповторне, воно в постійному

русі, становленні. Розуміння щастя одного індивіда не співпадає із розумінням іншого.

Пов'язане це з тим, що щастя суб'єктивне, індивідуальне за формою переживання, але об'єктивне за змістом. Як поняття моральної свідомості, щастя за своїм об'єктивним змістом спирається на деякі загальні уявлення й закономірності щасливого життя, які присутні в суспільному досвіді й безпосередньо впливають на індивідуальні мрії, завдання, ідеали. Наприклад, задоволеність своєю роботою, радість спілкування з друзями, щастя сімейного життя тощо опосередковуються об'єктивною соціальною, моральною цінністю цих форм людського життя (праці, дружби, сім'ї тощо). Що ж може бути загальним у понятті щастя?

Безперечно, щастя – це стан душі. Л. М. Толстой чудово зазначив, що щастя не в тому, щоб робити завжди, що хочеш, а в тому, щоб хотіти того, що робиш. Очевидно, перше, що обумовлює щастя, це здатність до його відчуття. Бути щасливим – означає бути самим собою, усвідомлювати себе в стані задоволеності життям, окремими його актами, досягненням поставленої мети тощо, що, у свою чергу, є ознакою глибини й талановитості особистості, тобто здатності бути щасливим. Далі, переживання щастя безперечно пов'язане із станом піднесення життєвих сил, здібностей, творчого досягнення, втілення життєвого задуму, тобто щастя – почуттєво-емоційна форма можливостей самореалізації особистості, що, у свою чергу, базується на генеральних цілях, сенсах та ідеалах життя. Щастя – це відчуття, усвідомлення та інтегральне позитивне ставлення суб'єкта до своєї моральної діяльності на основі власного розуміння сенсу життя, що переживається у вигляді оптимістичного умонастрою, задоволення повнотою свого буття, реалізацією цілей.

Сенс життя, щастя, обов'язок – це результати ціннісного засвоєння складних зв'язків, суперечностей, сутностей соціокультурних реалій, у яких відбивається моральне ставлення до людини.

Відображаючи специфіку буття, творчості й стосунків суспільної людини, вони несуть у собі інформаційне й спонукаюче навантаження, яке орієнтує людську свідомість на вироблення моральних форм життя.

## **5. Совість, гідність і честь**

Совість – це одна з провідних категорій етики, найбільш складне структурно-функціональне утворення моральної самосвідомості особистості, інструмент суспільної оцінки й самооцінки моральної особистості.

Достатньо складним питанням в етиці завжди було питання про природу совісті, її виникнення, різноманітність її проявів, адже совість регулює такі дії людини, про які відомо тільки їй самій, тільки совість виявляється єдиним моральним суддею людини, безособовою, але нещадною силою самозагнуждання й самоконтролю особистості.

У грецькій міфології прояв совісті пов'язувався з образом богинь помсти Ериній, завдання яких відшукувати гріхи усіх людей, оскільки їм належало право покарання за скоєне зло. І в цю ж епоху в давньогрецьких літературних джерелах знаходимо лінію розвитку уявлень про совість, де герої (наприклад Еврипіда) страждають вже не від помсти богинь і не тільки від суспільної думки, а від власних докорів совісті, від усвідомлення скоєного.

Теоретичне пояснення категорії совісті нерозривно пов'язане із загальними філософськими й етичними позиціями мислителів. У домарксистських етичних вченнях можна виділити кілька основних напрямків, які досліджують дану категорію з різних позицій. Релігійно-ідеалістичні теорії розглядають совість як похідне від вічних, абсолютних ідей чи апріорного морального закону, як щось природжене чи дане Богом. Важливо виділити теорії, які обґрунтовують земні джерела совісті, визначають її реальними умовами життя людей, їх потребами, інтересами, стосунками, що визнають значимість виховання,

просвіти в її формуванні, які зв'язують ідею совісті з біологічним походженням людини.

Марксизм обґрунтовує виникнення совісті лише на певному ступені розвитку людського суспільства, і тому її зміст носить історичний характер. Вона народжена потребами людського співжиття, соціальними відносинами людей у процесі їх суспільно-трудової практики. Совість як здатність людини контролювати свої дії, наповнюється конкретним змістом внаслідок не просто спілкування з іншими людьми, а внаслідок приналежності людини до певної соціальної групи, класу. Зв'язуючи природу совісті з соціальною сутністю людини, марксизм підкреслює класовий характер її змісту.

Поняття совісті як й осмислення категорії „совість” історично змінювалося. У загальному вигляді слід підкреслити, що совість – специфічна форма відбиття об'єктивного світу. Об'єктивне джерело її формування й розвитку – у встановлених суспільством нормах моралі, які врешті-решт відбивають економічний лад суспільства. На основі встановлених, прийнятих у суспільстві норм моралі, загального світогляду людина виробляє власні моральні переконання й керується не тільки усталеними вимогами й нормами, а й своїми внутрішніми переконаннями, під впливом яких і виробляється оцінка вчинків, думок, почуттів, тобто діє совість. Засвоєні особистістю уявлення про добро, справедливість, обов'язок тільки тоді стають внутрішньою підвалиною совісті, коли перетворюються на переконання. Якщо людина не впевнена у своєму обов'язку творити добро, то не відчуває потребу чинити справедливо, тобто не володіє совістю.

**Совість** структурно і функціонально виступає як ядро моральної самосвідомості, а моральні переконання – серцевина совісті. За цим сенсом совість служить суб'єктивним вираженням моральної сутності особистості, показником рівня її соціальної моральної зрілості.

У совісті як моральному явищі слід виділити три складові елементи: раціональний, почуттєвий, вольовий. **Раціональна частина**



**совісті:** розумне усвідомлення морального значення скоєних дій, яке носить характер засудження чи схвалення. Характерно, що суд совісті, як внутрішня активність самосвідомості, відбувається незалежно від поінформованості інших людей про предмет совісті.

Розумному судженню морального значення здійснених дій сприяє відповідне почуття, завдяки якому емоційний характер совісті виявляється у вигляді **почуття морального задоволення чи не задоволення собою**. Почуття морального задоволення називають самоповагою. Почуття незадоволення собою набуває форми каяття, докорів совісті, почуття сорому, які є одним з найсильніших людських емоцій.

У совісті неодмінно присутній і вольовий момент. Совість велить, змушує чинити певним чином і тим самим надає цінність усякому судженню й почуттю. Цей елемент совісті характеризує загальний напрям усієї поведінки в особливих, суперечливих людських ситуаціях, ту силу щиросердечного напруження особистості, яка відкривається в ній у процесі внутрішньої боротьби між добрими й злими намірами, мотивами, цілями.

Совість не виникає раптово й не зникає безслідно, а поступово формується в процесі моральної діяльності особистості, прогресуючи чи деградує залежно від багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин. Вона постійно присутня в самосвідомості морально зрілої особистості як потенційна здатність чи реальний прогрес.

Отже, **совість** – категорія етики, що характеризує здатність особистості здійснювати самоконтроль, усвідомлювати моральні суспільні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і виробляти самооцінку здійснених вчинків. Це один із проявів моральної самосвідомості особистості. Совість означає усвідомлення моральної відповідальності індивіда за свою поведінку, що включає моральну самооцінку, вольовий самоконтроль з точки зору моралі всього суспільства.

Категорією „гідність” в етиці прийнято позначати об'єктивну цінність особистості, її соціальну значимість як відповідну, адекватну з людською сутністю, тобто ту якість, за якої людина чинить так, як належить її сутності й призначенню, як повинна чинити саме людина. У широкому сенсі слово „гідність” означає цінність людини для інших людей, для суспільства незалежно від її соціального стану, професії, національності. Гідність у вузькому сенсі – це оцінка людиною себе як моральної особистості, що значима для оточення, для суспільства. У даному випадку ми маємо справу з позитивним оціночно-емоційним ставленням до себе у формі свідомості й почуття власної гідності. Повага до самого себе, чи почуття власної гідності – це те, що більш за все підносить людину.

Почуття гідності успішно розвивається й функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини й громадянина. Це почуття укріплюється, якщо індивід усвідомлює й переживає те, що вільно й повно може виявити свої здібності й можливості, реалізувати свою активність і творчість. Тобто почуття власної гідності виступає у вигляді синтетичної самооцінки моральних якостей у їх системній єдності.

Отже, **гідність** як етичну категорію слід визначити таким чином: це об'єктивна, суспільно-моральна цінність особистості, а також потреба, і власне оцінка людиною своєї моральної цінності. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе.

Поняття гідності настільки тісно взаємопов'язане з поняттям **честі**, що іноді досить складно чітко визначити відмінності в їх змісті. *Чесť і гідність* – показники моральної цінності людини. За допомогою них визначається моральність й окремої людини, і колективу, і навіть суспільства. Але між цими поняттями існує різниця, яка полягає в тому, що *гідність* – це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє

визначення, самоповага, а *честь* означає зовнішнє визнання, оцінку дій, діяльності особистості з боку інших.

Уявлення про честь у своєму класичному вигляді сформувалось у феодальній моралі, де дотримання кодексу честі було й зовнішньою ознакою приналежності до стану, і способом усвідомлення свого місця в ньому.

У подальшому розумінні честі особистості пов'язується з її залежністю від соціального стану, але до уваги беруться, перш за все, особисті заслуги людини, її праця, міра людяності, що й визначає міру пошани й поваги.

Формування і реалізація моральних чеснот є свого роду утвердженням власної гідності. А коли цю гідність оцінюють інші люди, -- приходять визнання, повага. Феномен визнання і поваги називається **честю**.

Визнання цінності особистості багато в чому залежить від її репутації в суспільстві, у колективі. **Репутація** – це цілісне уявлення про людину, про її духовне багатство чи убожество, про її практичні здібності, досягнення й недоліки. Репутація може бути позитивною й негативною й виявляється в думці більшості колективу про переважні чесноти чи вади індивіда. Позитивна репутація викликає суспільну повагу, що робить честь людині.

Іноді в цілях завоювання певної репутації, людина може створювати свій певний образ в очах оточуючих, або імідж (імідж „рубахи-хлопця”, інтелектуала, модниці, радикально мислячої людини тощо ), що пов'язане з проявом продуманого відповідного стилю поведінки й стосунків. Ставлення колективу, групи до іміджу конкретного стилю поведінки можуть впливати на міру поваги, на честь особистості.

Отже, категорія **честі** в етиці пов'язується із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і достоїнств людини як представника певної спільноти (нації, держави, міста, трудового колективу тощо) і як

виконавця конкретної соціальної ролі, діяльності (батьків, професіонала, громадського працівника, військового, спортсмена тощо).

Насамкінець процитуємо Д. І. Пісарєва „треба, можливо, пройти цілий курс моральної гігієни, який скінчиться не тим, що людина наблизиться до ідеалу, а тим, що вона зробиться особистістю”. Моральні цінності, можливо, і складають той смисловий простір, у межах якого можливі моральне очищення, моральна гігієна, які дозволяють людині здійснитись як особистості.

#### **ТЕМА 4: Основні етичні проблеми сучасності**

1. Пріоритет особистості в ХХІ столітті й нові проблеми.
2. Розвиток науки й техніки в ХХ столітті „гарячі місця морального фронту”

##### **1.Пріоритет особистості в ХХІ столітті й нові проблеми**

Особливості сучасної моральної проблематики викликані перш за все великими змінами, які відбулися в ціннісних орієнтирах людей розвинутих країн. ХХ століття – століття порушення традицій, масового відходу від тих цілей, якими людство керувалося впродовж всієї своєї історії.

У ХХ столітті ідея цінності ідеалу, особистості, її прав і можливостей стала всезагальною й суттєво усунула колективістську орієнтацію, раніше типову для більшості народів. Сходження й розпад ряду тоталітарних держав, які вогнем й мечем нав'язували ідеологію колективізму, тільки підлили масла в полум'я, зробивши інтереси особистості прапором прогресу, провідним гаслом сучасності.

Висування в центр ціннісної уваги суспільства людської особистості з її правами й можливостями має як позитивну, так і негативну сторони. Поки увага, яка приділяється особистості,

залишається співвіднесена й врівноважена з цінностями колективізму, нічого поганого не відбувається, але як тільки починається гіпертрофія інтересів індивіда й протиставлення їх інтересам спільноти, миттєво відбуваються моральні й психологічні потрясіння, що, власне, ми й спостерігаємо в русі нашого життя. XX століття, різко ставлячи акцент на індивіді, змінило всі види соціокультурних зв'язків: з трансцендентним, з світом речей й іншими індивідами, які створюють групи.

Перш за все переорієнтація свідомості на індивіда йшла паралельно з секуляризацією. Бог не вмер формально, але реально для багатьох людей він перестав грати роль провідної сили їхнього життя, яка задавала моральні цілі й цінності. Мораль стала в перевазі світською й „зависла в повітрі”, не маючи підтримки у вищих сферах буття. І справа не тільки в зникненні „страху Божого”, але в першу чергу – у втраті самого переживання священного, у втраті Абсолюту, перед обличчям якого ми оцінюємо власні думки й вчинки й з вимогами якого міряємо поведінку. Слова Достоевського, які пролунали в XX ст. „бога нема, значить все дозволено” за іронією долі стали направленням до дії для багатьох людей, які практично зробилися „іморалістами”, які розуміють тільки один мотив – власну практичну користь. Розлучення з орієнтацією на вищу духовність повернулося прагматизацією, утилітаризацією свідомості.

Відповідно змінилось ставлення до сфери мовлень. У зупинці масового виробництва й відсутності реалій більш вищого порядку речі вирвалися на перший план й „закрили шляхи уяви” сучасного людства. Жадібні люди були завжди, але „майновість” „споживництво”, фетишизація матеріальних благ і пов'язаного з ними комфорту – це риси нашого часу. Навіть мистецтво в ролі різноманітних направлень поп-арту вже не цікавиться людьми, а кохується речами – старими й новими, цілими й зломаними, які поставлені у звичному порядку й нагромадженнями одне на одне. Сучасний стурбований собою індивід

хоче багато й добре споживати. Саме по собі це було б непогано, коли б не зробилось самоціллю, єдиним невичерпним бажанням сучасної „середньої людини”. Але той хто „зациклений” на споживництві, не зможе віддавати, дарувати, ділитися ні зовнішнім, ні внутрішнім надбанням. Решта споживачів тільки вміють, що „споживати” інших людей: їх здібності, їх допомогу, їх послуги, але вони не в змозі любити й бути милосердними.

Центральність індивідуальних інтересів яскраво виявилася в сфері, як сімейних так і статевих стосунків. З одного боку, це було звільненням від кайданів традиційної сім'ї й примусового шлюбу, який укладався за розрахунком і потім не давав людині дихати до кінця днів. Але гіпертрофія індивідуального призвела до іншого полюсу: до того, що сам інститут сім'ї опинився в значній мірі підірваним. Кількість розлучень у світі велика, у великих містах розривається більше половини укладених шлюбів. Люди одружуються й виходять заміж з вже сформованою настановою на можливість швидкого розлучення. У результаті багато дітей росте в неповних сім'ях, набуваючи з раннього дитинства почуття ущемленості й підозрілу ворожість до протилежної статі. Часто подружжя, яке розлучається, і не намагається зберегти сім'ю – маленьку групу, яка володіє колективними інтересами, вони просто приносять її в жертву власним планам – бажанню свободи, яке враз прокинулося та новому коханню. І це виглядає достатньо істинно з точки зору пріоритету власних інтересів.

Пріоритет особистості зняв раніше існуючі моральні заборони на гомосексуалізм й інші відхилення форм статевої поведінки. З одного боку, це стало гуманістичною перемогою, оскільки перестали притіснятись люди, які мають біохімічні особливості, над якими вони самі не владні. Але, отримавши „право громадянства”, гомосексуалізм став активним, він експресивно рекламує й нав'язує себе, що послідовно веде до непередбачених змін у психології та етиці статі, руйнує

культурний баланс, який вже склався й що базується на нормальних біопсихічних відносинах між чоловіками й жінками.

XX століття стало століттям „сексуальної революції” – безперешкодного задоволення індивідуальних статевих бажань і фантазій. Ця „революція” відбувалася не тільки в реальній поведінці людей, але й у літературі, мистецтві, засобах масової інформації. Та бажана воля сексуального самопрояву перетворилася на „троянського коня”. Вона призвела до величезних масштабів деінтимізації людських стосунків. Втративши момент заборони, ореолу тайни, інтимність і тілесність стали просто розхідним товаром, видом послуг, елементом реклами. Людство зазнало в цьому розумінні великих морально-психологічних втрат, знищивши інтимність і виставивши на показ у мільйонах екземплярів той бік життя, який завжди був цінним своєю прихованістю. Повна безперешкодність знищує саме почуття, знижує їхню силу, робить їх в'ялими, позбавленими пафосу. Від цього росту нудьга й переживання беззмістовності, які штовхають людей до пошуку гострих відчуттів на нетривіальних шляхах – часто за рахунок страждань іншого.

Якщо кожен вільний „сходити з розуму по-своєму”, та ще коли його безглуздя вигідне паразитичним на цьому групам, то в культурі виникає потурання у відношенні до наркоманії, алкоголізму, іншим видам асоціальної поведінки, яка виливається в моральний і фізичний розпад цілих прошарків населення.

Наше століття яскраво демонструє нам, що з гіпертрофією бажань і примх індивіда щось складається не так, і безсумнівна цінність особистості має бути справедливо врівноважена урахуванням інтересів інших особистостей, тих, які складають людське суспільство як ціле.

## **2. Розвиток науки й техніки в XX столітті „гарячі місця морального фронту”**

Іншим важливим джерелом специфічних для сьогодення моральних проблем є безпрецедентний розвиток науки, техніки й технологій.

Цей розвиток породивши багато засобів, які є руйнівними для людського життя, для тілесності людини. Наука й техніка створили в ХХ столітті ядерну зброю, хімічні, біологічні та інші засоби масового знищення. Говорять також про тектонічну зброю, здатну викликати землетруси в цілих регіонах планети. Ми знаємо, що в принципі все живе на планеті може бути знищене, якщо сили агресії розв'яжуть нову світову бійню. Ніколи ще зло, егоїзм, жадність не мали такої гігантської, руйнівної сили.

Первісні люди билися ціпками, античні воїни металевими списами та стрілами, солдати Нового часу вже палили з гармат, і щораз по мірі розвитку зброї від неї гинуло все більше й більше людей, причому нерідко зовсім не замішаних у конфлікті й тих, що не воюють на жодній з сторін. Потреби війни рухали вперед науку, а наука й техніка працювали на війну, багаторазово збільшуючи масштаби вбивства.

Сучасні полководці беруть досить гріха на душу, ніж їхні колеги минулих віків, тому що зло, яке приносить нинішня зброя, багатократно більше. Від нього у великих масштабах страждає мирне населення, тварини й рослини, вода й повітря.

Окрім того, розвиток техніки – поява автомашин, літаків, поїздів – взагалі збільшило відповідальність людини за вільно зроблені ним діяння. Той, хто веде швидкісний пасажирський потяг, без сумніву, відчуває більшу відповідальність, ніж той, хто керує волами, які ведуть підводу, хоча б тому, що від його поведінки залежить набагато більше людських життів. У сучасних умовах порушення технологій, недобросовісність дій „на будь-як”, суб'єктивні примхи в роботі з технікою стають моральними злочинами.



Але розвиток науки й техніки впливає не тільки на людську тілесність. Не залишається в стороні й душа, психологія, внутрішній світ. Культура завжди мала у своєму розпорядженні засоби, які впливали на свідомість, які організовували й мобілізували її. Це був механізм традиції, обряду, ритуалу, релігійної віри. Особливим впливом користувалися жреці, шамани, священики. Думка спільноти робила сильний тиск на рішення людей й їх вчинки. І все-таки ХХ ст., яке створило електронні засоби масової інформації, набуло небачених можливостей для маніпуляції свідомістю. Задуми маніпуляторів здійснюються одночасно на обширних територіях, де люди дивляться одну й ту ж рекламу, слухають одні й ті ж пісні...

У роботі ЗМІ беруть участь групи професійних психологів, які допомагають „гіпнотизувати” телеаудиторію за допомогою певного типу подання інформації. Отут „працюють” відверта брехня й замовчування, напівправа, нагнітання страхів за допомогою підбору „сумних кадрів”, створювання істерії, пряме й неопосередковане облиття брудом політичних й економічних супротивників. У пошесті також знань 25-й кадр, який прямо впливає на підсвідомість.

Власне моральною проблемою виступає тут зазіхання на нашу волю мислення, на право мати свою точку зору, втілення в людські голови примітивних і вульгарних стереотипів, безсоромне використання чуттєвості телеглядачів для своїх прихованих цілей. Часом ЗМІ розгортають справжню війну проти населення, пригнічуючи будь-яку самостійність оцінки й вольові імпульси заради інтересів вузьких груп олігархії. У ЗМІ є, щоправда, один чимало важливий плюс: телевізор завжди можна виключити, у той час як „виключити” середньовічну традицію було практично неможливо.

Третя група моральних проблем, які характерні для кінця ХХ століття, це проблеми, які називають „біохімічними”. Вони виникають з факту втручання сучасної науки в глибинні біологічні процеси. Наука зазіхнула, по суті справи, на святе святих – природу людини, вона

намагається радикально перекроювати наш організм, втручаючись, таким чином, не тільки в тіло, але й у душу.

Однією з найважливіших проблем у цій області етики є проблема *трансплантації*.

Моральні питання виникли, як тільки почалось пересаджування органів. З'явилась проблема: коли й за яких умов орган може бути забраний для його пересадки хворому? Чи не стануть умирати людей для того, щоб взяти в них потрібний орган? Чи не почнеться цинічна торгівля органами? Власне, останнє вже відбувається. Ми знаємо чимало випадків, коли людина продає чи око, чи нирку, щоб заробити на життя. У перспективі можливі ще більш складні ситуації. Деякий час тому по телебаченню було показано фантастичний фільм, який розповідав про те, як з тіла й мозку двох жінок, які загинули, була створена нова особистість з пам'яттю однієї загиблої й зовнішністю другої. Яка ж має бути самоідентифікація такої людини? Як їй вписатись у життя й встановити стосунки з людьми, з якими обидві „частини” нової істоти були знайомі раніше? Попередня медицина й попередня етика не знали подібних питань.

Ще один ланцюг проблем створило *клонування* – вирощення з клітини організму його повної копії. Клонування теоретично робить можливим заселити цілу країну людьми, які володіють одними й тими ж якостями й нахилами. І хоч з клону виростуть однаково розвинуті особистості, то ймовірно „фабричне” створення інтелектуально органічних рабів, індивідів з задатками підкорення чужій волі й т.д. Це створило б ситуацію розшарування суспільства на певні соціальні прошарки, які розрізняються за генами, на біологічні касти, а людство в цілому ризикує значно збідніти у відношенні здібностей і прийти до деградації, так як саме змішування батьківських генів дає багатообразність індивідуальних варіантів.

У цілому, втручання в генетичний апарат людини призводить до непередбачених наслідків. Вже зараз проводяться дослідження з генетичного

схрещення тварин, і в принципі не виключено, що наука зможе створити найжахливіших чудовиськ, якості людини і її свідомість у зв'язку з тілом, зміненим до невпізнанності й володіючим зовсім іншими фізичними можливостями. Сьогодні це не така вже й фантастика, як можна було б думати.

З серйозними моральними проблемами пов'язане виникнення „сурогатної матері”, які виношують чужу дитину, штучне запліднення, зміна статі. Зміна статі, яка достатньо широко практикується в наш час й яка супроводжується великою кількістю тяжких операцій, часто призводить до наступної потреби пацієнта повернутись до висхідного, що виявляється вже неможливо.

У філософській і медичній літературі вже багато років дискутуються етичні питання, які стосуються смерті та вмирання. Це тема *евтаназії* – право людини самій вибрати легку смерть замість тривалої страждальної агонії. Релігія виступає проти цього як проти самовбивства й навмисного вбивства, а в моральному кодексі лікарів здавна міститься теза „не нашкодь” й обов'язок боротися за життя хворого до останнього подиху. Істинне бажання страждаючого припинити свої страждання часом важко відрізнити від корисливого знищення людини, яка ще могла б видужати, і по сьогоднішній день залишається невирішеним питання про право тяжкохворого на смерть і можливості лікаря з співчуття сприяти йому.

Тема смерті актуальна в ще одному ракурсі. Сучасна розвинута медицина врятовує життя новонароджених дітей, заздалегідь не здатних до повноцінного існування. У минулі часи слабкі гинули під впливом природного відбору, виживали найбільш пристосовані, і наступники були відносно здоровими. Зараз кількість маленьких інвалідів стрімко зростає. Священний гуманістичний принцип врятування будь-якого нового життя приходиться в протиріччя з можливостями суспільства утримувати таку кількість хворих, людство в цілому виявляється все

більше слабким. Розумне й гуманне рішення цієї проблеми поки не знайдене.

Одні мислителі вбачають причину глобальних проблем у складностях і суперечностях зовнішнього світу, інші вважають, що розв'язання більшості суперечностей, життєвих проблем передбачає внутрішню перебудову самої людини. Так, англійський учений Стівен Шокінг (нар. 1942) переконує у необхідності поліпшення розумових і фізичних властивостей людства, якщо воно хоче впоратися з наростаючою складністю світу, своєчасно й адекватно реагувати на нові випробування. Тому людству необхідно вдосконалювати себе, щоб біологічні системи випереджали електронні. За твердженнями російського фізика, філософа Андрія Сахарова (1921 – 1989), завданням людських інститутів є збереження в людстві всього людського. Все більше мислителів сходяться на думці, щоб запобігти деградації людства можна лише завдяки його моральному вдосконаленню, подоланню егоїзму, егоцентризму, споживацького ставлення до природи, оскільки їх невідконтрольність може спричинити екологічну катастрофу планетарного масштабу. Не менш важливим є звільнення людства від культу техногенних новацій, тотальне захоплення якими нерідко вступає у непоборні суперечності з моральними засадами. Двадцяте століття, за словами сучасного японського філософа Дайсаку Ікеда, вже попередило людство про те, що воно не виживе, якщо моральні і етичні категорії гуманізму не ввійдуть у повсякдення, якщо у відносинах між народами і людьми не діятимуть моральні норми співжиття.

Людина є творцем і руйнівником, продовжувачем роду людського і його нищителем, будівничим культури і носієм дикості, варварства. Все залежить від цілей її діяльності. „Нині, -- розмірковував англійський історик, соціолог Арнольд Тойнбі (1889 – 1975), -- вперше ми знаємо, що наше майбутнє залежить від того, що ми самі робимо... Результати подальшого розвитку науки залежатимуть від того, наскільки використання її здійснюватиметься з добрими або злими цілями, в

етичному сенсі слів „добрий” і „злий”. Зло, породжене наукою, не може зцілитися самою наукою”.

Мораль є могутнім чинником прогресу суспільства, однак лише за умови, що її дія підсилюється правовою базою держави, а ці права не тільки декларуються, а й виконуються. Розв’язання глобальних проблем людства залежить від узгоджених дій світової спільноти. Проте наддержави нерідко не рухаються не тільки зі світовою громадською думкою, але й з рішенням ООН. Якщо людство справді прагне розв’язати глобальні проблеми, то воно повинне посилити авторитет, вплив міжнародних організацій, які займаються розв’язанням цих проблем. А для цього необхідний постійний діалог людей різних культур, різних світоглядів, релігій, моральних традицій.

В останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. особливою загрозою для людства став *тероризм*, який часто прикривається релігійними гаслами. Однак жодна з релігій не може бути теоретичною базою тероризму, а терористи, які намагаються сховати свою сутність під релігійними гаслами, приносять сповідуваній релігії більше зла, ніж усі войовничо налаштовані проти них іновірці й атеїсти. Водночас і політики повинні задуматися, чи не є сплеск тероризму також результатом недосконалої, історично застарілої їх політичної практики, використовувати у протидії тероризму не тільки силу, а й могутність розуму. А наука має обережно і відповідально послуговуватися такими термінами, як „війна цивілізацій”. Адже безперечним є те, що у глобалізованому світі мають зазнати суттєвого вдосконалення, гуманізації засоби досягнення внутрішніх і зовнішніх політичних цілей, принципи і механізми взаємодії народів різних культур, моральна культура особистості.

Непростий етап свого розвитку переживає й українське суспільство, що спричинено трансформацією його політичної, економічної, соціальної систем, зміною багатьох особистісних і

суспільних цінностей, духовних, моральних орієнтирів, інтеграцією у світове співтовариство зі збереженням власної самобутності.

## **ТЕМА 5: Національна етика. Сімейна етика. Релігійна етика.**

### **Біоетика**

1. Національна етика. Сімейна етика.
2. Релігійна етика. Біоетика.

#### **1. Національна етика**

Національна культура надає визначальний вплив на саме відтворення етносу. Якісна своєрідність культури складає ті найбільш стійкі зразки діяльності, які формуються в період становлення етнічної системи. Етнос – це динамічна система, яка зазнає цілісного внутрішнього трансформаційного процесу, але така, яка має деяку стійкість у своїй змінності. Культура – це фактор і критерій етнічної стійкості. У самій культурі є внутрішня змінність. Але поки культура зберігає свою якісну своєрідність, етнос існує як автономне ціле, навіть якщо він втрачає єдину територію, мову, єдність антропологічного типу й т.д.

*Великі соціальні групи* – постійні спільноти людей, які існують у масштабах всього суспільства. До таких об'єднань відносять: суспільні класи, етнічні об'єднання (нації, народності, племена), вікові групи (молодь, пенсіонери) і т.п. Фактори, які інтегрують націю в єдину цілісність, є внутрішньою ознакою -- „національна самосвідомість” – те, що вона створює сама в собі. Також об'єднуючим фактором, через відсутність безпосередніх контактних зв'язків, є фундаментальний інтерес, який формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних умов свого буття.

Великі соціальні групи є основними суб'єктами соціального розвитку. До великих соціальних груп, які відіграють дуже важливу роль у суспільному житті, належить і нація (сьогодні на планеті існує до 100 різноманітних етнонаціональних спільнот) – феномен, який все більш чітко стає центром подій сучасної світової історії. І це повністю закономірно, враховуючи загальнолюдську цінність національного.

Ідея пошуку об'єктивного витоку феномена етносу у взаємодії людини та природи має давню історико-філософську традицію. І.Г.Герде, аналізуючи особливості політичного життя народів, прийшов до висновку про вплив природних умов і етнічної динаміки на особливості державності. Якщо за своєю об'єктивною основою етнос розглядається як явище природне, точніше – територіальне, то за способом самоорганізації він – соціокультурний феномен. На процеси відтворення генофону впливають і історико-культурні традиції, і завоювання, і звички, і рівень життя народу. Спадковість втілюється, зокрема, у особливостях антропологічного типу. Але відомо, що антропологічна типологія не має абсолютного збігання з етнічною структурою суспільства. Інші дослідники бачать етнічні константи у самосвідомості народу. Витоки цього підходу – ще у суспільствознавстві епохи Просвітництва. Але етнічна самосвідомість виступає і як відображення сумісної діяльності даної етнічної спільноти. Етнос існує як спільнота людей, яка має єдині господарсько-культурні особливості й в той же час спільну історичну долю. Поняття етносу визначають міру взаємозв'язку єдиного господарсько-культурного типу і спільної історичної долі.

Неординарної думки про природу і сутність нації дотримувався російський філософ Л.М.Гумільов. Він розглядав націю як результат творчого процесу інтенсивного освоєння спільнотою людей унікального природного ландшафту. У процесі освоєння ландшафту спільнота формує новий унікальний „стереотип поведінки”. Даний підхід передбачає ідею константності етнічних відмінностей, обумовлену

константністю природних умов різноманітних регіонів, ідею несхожості етнічного і соціального „ритмів” людської історії (етноси розглядаються не як форма соціально-економічних процесів, а як самостійні феномени, функціонування і взаємодія яких багато у чому визначає хід історії)

Нація-етнос є „біофізичною реальністю”, завжди втіленою в ту чи іншу соціальну групу. Сутність такої реальності визначає „енергія життєвого пориву”, яка формується під впливом трьох взаємопов’язаних і разом з тим відносно самостійних енергетичних потоків: *енергії Сонця; енергії розпаду радіоактивних елементів всередині Землі; енергії Космосу, яка пробиває іоносферу і досягає нашої планети.* Єдність енергетичних потоків передбачає, на думку Гумільова, своєрідну цілісність (емоційну, психологічну, діяльну), що відображається на особливостях специфічного стану людей (ритмах вібрації біотоків) і детермінує їх об’єднання у соціальну групу, яка з часом підкорює інші етноси, близькі за ритмом, нав’язуючи їм свій ритм, завдячуючи цьому формуючись у суперетнос – націю. Для підтримки своєї життєздатності етнічна спільнота створює соціальні, політичні структури, інститути. Етногенез при цьому носить глибинний характер. Поступова загибель через спрощення внутрішньої структури – доля всіх етносів.

Всі ці точки зору стосовно природи нації мають раціональні елементи, оскільки, як свідчить життя, космічні, біологічні, географічні, психологічні фактори, рівно як і соціальні, і особливо духовні, безумовно, відображаються на становленні нації, яка є духовно-біосоціальною данню людства. Формується вона завдяки єдності декількох факторів:

- географічного;
- антрополого-етнічного (кожна нація має свою біоетичну основу);
- культурного (нація настільки стає нацією, наскільки вона проявляє культурно-творчу здатність і обдарування. Мова, релігія, філософія, література, живопис, музика, танок, скульптура, архітектура,



найрізноманітніші зразки пам'ятників матеріальної культури у єдності складають духовну субстанцію нації. Національна культура створює всю суму уявлень і сприймань народом світу, визначає характер психології народу; вона є складним і динамічним феноменом);

- історичного (спільність історичних переживань створює духовні цінності нації);

- морально-психологічного (спільність природно-кліматичних умов проживання, характер виробничої діяльності етносу, збігання головних подій його історичного шляху, взаємне спілкування формують спільні особливості „національного характеру”, етнічну мораль, сукупність традиційно закріплених духовних цінностей, норм, правил, вимог, покликаних регулювати вчинки, дії та діяльність як окремих індивідів, так і їхніх груп).

*Нація* – духовно-соціальний різновид людської спільноти, яка склалася історично на певній території і яка характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самосвідомістю власної приналежності до певної етнічної групи (яка включає історичну пам'ять, знання про виникнення і історичні етапи життя свого етносу), спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, психічних і антропологічних особливостей, економічних інтересів у створенні матеріальних цінностей. І якщо яка-небудь з ознак етносу відсутня, неможливо розглядати даний соціум як етнічну спільноту.

Кожна нація у своєму своєрідному, оригінальному має вічне, загально значеннєве. Прагнучи зберегти свою етнонаціональну різноманітність, людство задовольняє свою життєздатність.

*Середні соціальні групи* – спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

*Малі соціальні групи* (мікросоціальні співсуспільства) – угруповання, які об'єднують незначну кількість людей (до декількох десятків) на основі неопосередкованих тісних контактів, постійного спілкування, певних цінностей і норм поведінки. Групотворчою ознакою

при цьому виступає наявність безпосередніх контактів і емоційних зв'язків, завдячуючи чому члени групи володіють розвиненим почуттям належності до неї. Характерними особливостями маленької соціальної групи є нечисленність складу, просторова близькість учасників, продовження існування, спільність трудових цінностей, норм і зразків поведінки, добровільність вступу до групи.

Різновидом маленької соціальної групи є так звані *первинні маленькі групи*. Цей термін введений американським соціологом Ч. Кулі. Характерною ознакою цих груп, за Кулем, є тісні й безпосередні зв'язки і співпраця їхніх учасників на основі високого рівня емоційності. Прикладом первинних соціальних груп є сім'я, „місце для гри”, сусіди. Вони є універсальними, властивими всім часам і всім стадіям розвитку та формування соціальної природи індивіда, дають перший і повний досвід соціальної єдності, яка базується не на абстрактній, а на живій, чуттєво-емоційній основі. Через первинну групу здійснюється соціалізація індивідів, засвоєння ними зразків поведінки, соціальних норм, цінностей та ідеалів. Такі групи виконують роль первісної ланки у зв'язках між суспільством і індивідом. Через них людина усвідомлює свою належність до певних соціальних спільнот, бере участь у житті суспільства.

### **сімейна етика**

Роль мікросоціальних груп як суб'єктів суспільного розвитку недостатньо відчутна, навіть незначна, але у формуванні особистості вона не просто вагома, більшою мірою – визначна, особливо якщо взяти до уваги сім'ю – найважливішу форму організації життя людей. Адже людина народжується у сім'ї як особистість, вчиться мистецтву людських стосунків на різних рівнях буття і в різних сферах діяльності, готується до майбутньої ролі батька чи матері і т. п. Стосунки в сім'ї (між батьками і дітьми, братами та сестрами) готують молодь до

різноманітних складних і суперечливих суспільних стосунків. Разом з тим суспільні зміни слугують причиною зміни і сім'ї – її форми, структури, впливають на особливості сімейних стосунків. Це дає підставу стверджувати, що сім'я як мікросоціум підтверджує нерозривну єдність сім'ї і суспільства.

Сім'я як мікросоціальна група – соціально-біологічне співіснування, яке існує на базі шлюбних зв'язків, кривної родинності чи усиновлення, яке регулює стосунки між батьками і дітьми і відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій. Через відсутність прямих доказів генезису сім'ї, її онтологічних основ цей процес є дуже складним для вивчення. Через це більшість суджень про витоки сім'ї складають здогадки, які лише у певній мірі відображають реальні події. Більшість дослідників вважає, що сім'я як історичне явище у своєму розвитку пройшла декілька етапів, форм.

Первинною формою сім'ї вважають кривнородинну, яка складалася з кривних родичів – батьків та дітей, між якими існувала заборона на статеві зв'язки. Таке табу давало можливість уникати змішування крові, сприяло народженню здорових і повноцінних нащадків, які були запорукою збереження людського роду.

Наступним етапом сім'ї була групова сім'я у ендогамному (між особами однієї суспільної групи) і екзогамному (шлюб у межах однієї родинної групи був заборонений) варіантах, де заборонялись статеві стосунки не тільки між батьками й дітьми, але і між братами та сестрами. Як і в родинно кривній, у груповій сім'ї родослівна визначалась з боку материнської лінії.

Подальший розвиток сім'ї представлено парною сім'єю, в якій конкретні чоловік та жінка об'єднувалися на більш чи менш тривалий період їхнього життя. Родослівна продовжувалася з боку материнської лінії. Такий тип сім'ї був ще неміцним, оскільки кожен з її основних членів міг продовжувати жити у своїй родинній групі. Цей тип сім'ї

визначають ще як дислокальна парна сім'я, в якій зростає роль чоловіка як основного добувальника їжі.

Матеріальна перевага чоловіка, його майнова влада, право власності сприяли появі патріархальної сім'ї. Це була перша історична форма моногамної сім'ї (моногамія – шлюб тільки з однією особою), хоча моногамія стосувалася лише жінки, яка у відповідності з правом того часу була повністю підпорядкована чоловіку, турбуючись перш за все про дітей.

З часом церква освятила шлюб – визнану суспільством через систему закріплених прав і обов'язків форму взаємостосунків між чоловіком та жінкою і їх дітьми, підкреслюючи рівні права його суб'єктів. Саме рівність чоловіка та жінки, їх взаємна любов розглядається як основа сучасної сім'ї.

Основними формами сучасного шлюбу є релігійний (церковний) і громадянський. Перший в більшій мірі розповсюджений серед мусульманських народів країн Сходу, католиків деяких країн Латинської Америки. Тільки громадянський шлюб визнається у Австрії, Бельгії, Голландії, Германії, Україні, Швейцарії, Японії і т. п. Альтернативні форми шлюбу допускаються в Англії, Данії, Італії, Іспанії, Канаді.

Основними суспільними функціями сім'ї є:

- репродуктивна;
- виховна, пов'язана з батьківською і материнською любов'ю, через яку дитина набуває суспільно значеннєві індивідуальні якості;
- господарсько-побутова (економічна), пов'язана з забезпеченням матеріального благополуччя сім'ї;
- рекреативна, яка полягає у забезпеченні відновлення фізичних, психічних, духовних сил людини.

Тільки за умови виконання сім'єю всіх цих функцій вона може бути міцною, щасливою і тривалою. Але в житті все відбувається значно складніше, а через це і сім'ї бувають різні: повні й неповні, багатодітні й бездітні, рівноправні й авторитарні, духовно багаті й бездуховні. Не

дивлячись на існуючу культуру сімейних стосунків, вони інколи набувають форму своєрідної штучності, а звідси і нетривалості.

У ціннісних орієнтаціях юнаків та дівчат на сімейні стосунки спостерігається відмінність між їхніми знаннями про відповідні якості абстрактного і реальні якості самої молоді як майбутнього подружжя і батьків. Ціннісні орієнтації у сімейних стосунках повинні відображати не тільки існуючі на практиці цінності сімейного життя, але і визначатися стосунками до цінностей гармонійного шлюбного союзу. Найважливішою цінністю такого шлюбу є взаємна любов подружжя, яка є найважливішою умовою щасливого сімейного життя. Але взаємна любов не є єдиним мотивом укладання шлюбу. Більшість юнаків та дівчат усвідомлюють, розуміють необхідність формування почуття обов'язку як найважливішої якості в сімейних стосунках. Високо оцінюються дружні стосунки подружжя як основа шлюбу.

Реальна поведінка молоді та їхнє ставлення до власних вчинків, які потребують прояву почуття обов'язку та відповідальності, нижче їхніх вимог, які ставляться до почуття обов'язку як якості сім'янина. Абстрактне поняття почуття обов'язку як важливої якості сім'янина відрізняється від практичного формування цієї якості.

У цілому орієнтація молоді на найважливіші моральні цінності сімейних стосунків повинна мати велику практичну моральність, вона повинна проводитись через моральне виховання особистості – формування почуття обов'язку, відповідальності, турботи, взаєморозуміння у спілкуванні з особами іншої статі, вміння поступатися, бути чуттєвими й уважними до інших. І як наслідок, важливо не тільки формування знань про якості особистості сім'янина, про вміння і навички, які визначають культуру сімейних стосунків, але і пряме виховання і розвиток цих якостей у майбутнього подружжя і батьків.

Кожна окрема людина – це неповторний світ почуттів, думок, ідей, поглядів, звичок, смаків. Сім'я – союз двох індивідуальностей. У

світі немає двох ідентичних людей, і сім'ю створюють люди, які неоднакові у своїх поглядах, звичках, рисах характеру. Згода в сім'ї досягається перш за все на основі направленості на іншу людину. В сімейному житті необхідно сумістити два світи, сумістити звички, смаки, інтереси, надавши при цьому кожному можливість розкрити свої кращі сторони і якості. Це складна духовна робота, справитися з якою допомагають любов, обов'язок, доброта, спільність поглядів, взаємна турбота один про одного.

Освіта, залучення людей до мистецтва, збільшення долі творчої праці у виробництві, прогрес моральних відносин між людьми збагачують особистість духовно, формують в неї високі ідеали та культуру почуттів. Через це любов була і залишається не тільки вищим мотивом укладання шлюбу, але і найважливішою умовою щасливого сімейного життя. Любов допомагає краще зрозуміти іншу людину, виявити в неї найкращі якості, допомагає зріднитися душам людей. Любов – дружба, любов – повага, любов – вдячність – це вже нові форми любові, які подружжя набуває у шлюбі. Любов і обов'язок знаходять свій вияв у допомозі, в постійній турботі про близьку людину, в повазі до її справ, інтересів і проблем.

Обов'язок – це усвідомлена відповідальність людини перед іншими людьми й суспільством. Подружній обов'язок – це відповідальність людини перед сім'єю і суспільством за благополуччя сімейних стосунків. Укладання шлюбу – добровільний акт будь-якої людини. Добровільність полягає у свободі майбутнього чоловіка чи дружини. Але якщо вибір зроблений, людина зобов'язана нести відповідальність за свою поведінку не тільки перед собою, суспільством, але і перед своїм чоловіком (дружиною).

Сімейні стосунки проходять випробування буднями. Життя сповнене постійними побутовими проблемами, тривогами за здоров'є близьких людей, інколи стражданнями. І подолати всі труднощі сімейного життя допомагають не тільки любов, обов'язок, турбота, але і

вірність. Через вірність проявляється воля, стійкість у виконанні обов'язку і вибірковість у любові. Вибірковість у любові – найважливіша її якість. Вірність і відданість люблячої людини підносять її в тяжкі моменти випробувань, роблять гідним наслідування і захоплення.

Якщо в сім'ї немає подружньої вірності, то більш за все, що сучасне життя чоловіка та дружини не виявиться щасливим. Зрада підриває моральні основи сімейного життя і веде, як правило, до розпаду сім'ї. У подружній зраді проявляється не тільки зникнення любові, відсутність почуття обов'язку і вірності, але і елементарної поваги до чоловіка (дружини). Повага людини – найважливіший компонент любові до неї, умова щасливого сумісного життя. Поважати в іншій людині особистість – це перш за все поважати її почуття власної гідності, приймати іншу такою, якою вона є, вміти бачити в ній кращі якості. Повага до іншої проявляється і в терпимості до неї, і у вимогливості до самої себе. У цьому полягає шлях досягнення гармонії сімейних стосунків і створення сімейного щастя.

## **2. Релігійна етика. Біоетика**

Як правило, основні етичні концепції, які є в релігійних вченнях, пов'язані з принципом непротилвення злу. Непротилвення злу – принцип, вкорінений у різноманітних культурах, ідеал особистого і суспільного життя, базований на переконанні в тому, що активне протистояння злу веде до його посилення. Джерелом таких концепцій є уявлення про гріховність та недосконалість людини й реального світу. Властиве основним релігійно-культурним доктринам (християнство, буддизм, індуїзм, іслам) ствердження трансцендентно-абсолютної природи Бога виходить із уявлень про недосконалість світу і людської природи як джерела світового зла. Ототожнення абсолютного з благом, істиною, красою одночасно стверджує неістинність і перехідність цих

сутностей. Звідси відбувається ствердження про двоякість людського існування, яка полягає у протистоянні духовного і матеріально-тілесного.

Основою етичних вчень індуїзму і буддизму є принцип праведної релігійної поведінки (*ахімса* – санскр. „не насилля”). Згідно цим віровченням нанесення шкоди живим істотам робить тяжкою карму людини, тоді як дотримання ахімси, навпроти, виступає необхідною умовою духовного самовдосконалення і прогресу в ланцюзі перероджень. Індуський і буддиський принцип ахімса (не нанесення зла живому) базується на дхармічній картині світогляду і вчення про кармічний кругооберт життя. Еталон власного життя при цьому пов’язаний або з радикальним відходом з світу, або з досягненням внутрішньої індиферентності у відношенні до світової реальності, яка є лише псевдо реальність, плід випадкового комбінування дхарм. У ХІХ – ХХ ст. поняття ахімси отримало розвиток у релігійно-політичних східних вченнях.

Східні філософсько-релігійні вчення, такі як індуїзм, буддизм, даосизм, бачили врятування перш за все у внутрішньому звільненні від ланцюгів егоїзму та насилля. Поняттям „ахімса” зазначався характерний етичний принцип індійської філософії та релігії. Він полягає у проповіді утримання від нанесення шкоди всьому живому, без будь-якого обмеження чи вибору. У цьому баченні відтворена ідея рідності всіх живих істот, не відокремленості людини від природи.

У різноманітних культурах є свої джерела принципу непротиву злу. Так, у даосизмі висувається ідеал недіяння в якості мудрого шляху життя (хоча він прямо не пов’язаний з протистоянням Добра і Зла, оскільки направляюче і всеприсутнє Дао недосяжне будь-яким людським уявленням; саме через це будь-яка ціленаправлена дія, яка веде за собою зміни порядку речей, вже є зло в силу принципової не гарантованості його наслідків).



Християнська культура виходить зі свого розуміння *принципу непротивлення злу*. Вони є як у основних етичних заповідях, так і загальних концепціях людини, суспільства, історії. Морально-етичні орієнтації соціальної дії у християнстві пов'язані з утвердженням особистісного еталону „жизни в Богє” і соціального ідеалу „церковної суспільності”, що базується не на матеріальній необхідності об'єднання, але на духовно-комунікативній і конфесіональній суспільності. Традиційний християнський ідеал непротивлення злу займає місце (як світоглядна орієнтація на конкретний тип соціальної дії) між радикально чернецьким аскетизмом і протестантським „мирським активізмом”.

У текстах Старого Завіту насилля розглядається як заперечний, життеруйнуючий початок. Протягом тисяч років до нашої ери панував принцип, який називався талоном, або принципом воздаючої справедливості, згідно якому можна було застосувати відповідне насилля, але у певних дозах.

У філософській культурі також існують різноманітні обумовлення і інтерпретації непротивлення злу. Найбільш впливові вчення про непротивлення злу належать Л.Т.Толстому, Ганді. Своєрідність толстовського вчення – у зіставленні християнського і (частково) буддистсько-індуїстського негативізму у відношенні соціальної організації людської діяльності з традиційним етичним ізоляціонізмом особистості, сконцентрованої на індивідуальному самовдосконаленні і ненасильницького проповідування власного образу життя. Для цього варіанту непротивлення злу характерний радикалізм у оцінці практично всіх соціальних установок і інститутів як інструментів насилля над людською свободою і над дійсно-природним порядком. Для Толстого також вагомий мотив гріховності матеріального, тілесного буття людини, яке затьмарює його духовну сутність. Толстий стверджував не тільки відчуженість соціального від індивідуального, але і протистояння соціальної системи дійсному, народному устрою повсякденної життєдіяльності.

Доктрина непротивлення злу Ганді значно більше орієнтована на соціально-політичну діяльність: приймаючи загальні установки модернізованого індуїзму, він стверджував можливість організації ненасильницького супротиву влади у масштабах національно-конфесіональної спільності, що і було втілено у всеіндійській кампанії громадянської непокори 1947 – 1948 рр. Концепція Ганді висуває проект соціально-організованої дії, яка полягає у встановленні особливого типу єдності, усвідомлюваного і здійснюваного на рівні колективної свідомості, яка стає основою власної свідомості й системи орієнтацій. В цьому плані дані концепції непротивлення злу співпадають у загальних рисах з християнським ідеалом соборності.

Поняття насилля, як і саме це слово у живій мові має явно негативний емоційно-моральний відтінок. У переважній більшості філософських і релігійних моральних вчень насилля вважається злом. Категорична заборона на нього „не вбий!” означає межу, яка відокремлює моральність від безморальності. Разом з тим суспільна свідомість, в тому числі й етика, допускають ситуації морально виправданого насилля. Мова йде не про те, щоб взагалі насилля вважати чимось хорошим, і не про те навіть, щоб інтерпретувати його у якості морально нейтрального явища, яке в залежності від обставин може бути використане як в ім'я зла, так і в ім'я блага. Мова йде про можливість морального виправдання насилля у вигляді виключення і в рамках спільного принципово негативного морального ставлення до нього.

Насилля знаходиться поза мораллю, його можна назвати правом сили. Воно розриває людські зв'язки в якості людських. В розумінні насилля є два крайні підходи – широкий (абсолютинський) і вузький (прагматичний). У широкому розумінні під насиллям розуміється пригнічення людини у всіх її різновидах та формах – не тільки пряме, але і другорядне, не тільки фізичне, але економічне, політичне, психологічне і всяке інше. При цьому пригніченням вважається будь-яке обмеження умов особистого розвитку, причина якого полягає в інших

людях чи суспільних інститутах. Тим самим насилля виявляється синонімом морального зла, у нього наряду з вбивством включаються брехня, лицемірство, інші моральні деформації. При такому підході до насилля виключається сама постановка питання про будь-які випадки його морально виправданого застосування.

У вузькому розумінні насилля зазвичай зводиться до фізичного і економічного збитку, який люди наносять один одному, воно розуміється як тілесне пошкодження, вбивства, пограбування, підпали і т. п. Але без врахування мотивації зрозуміти феномен насилля неможливо.

Насилля є один з способів, який забезпечує панування, владу людини над людиною. Владу у людських взаємостосунках можна було б визначити як прийняття рішення за іншого, зусилля однієї волі за рахунок іншої. Насилля – такий примус і такий збиток, які здійснюється всупереч волі того чи тих, проти кого вони направлені. Насилля є зазіхання на свободу людської волі. У розумінні насилля суттєво важливими є два моменти: по-перше, те, що одна воля перетинає другу волю чи підкорює її собі; по-друге, те, що це здійснюється шляхом зовнішньо обмежуючого впливу, фізичного примусу.

Насилля як певну форму суспільного відношення потрібно відрізнити від інших форм примусу у суспільстві, зокрема, патерналістського й правового. Проблема виправдання насилля пов'язана не взагалі з свободою волі, а з її конкретно-змістовною характеристикою в якості доброї чи злої волі.

Насилля є одним з способів поведінки в конфліктних ситуаціях певного роду, коли конфліктуючі сторони радикально розходяться у думках про добро і зло: те, що для одних добро, другі вважають злом і навпаки. Без розподілу людей на добрих і злих було б зовсім неможливо етично аргументувати насилля. Життєві й історичні спостереження підтверджують це. Але безумовно добра і безумовно зла воля представляють собою суперечливі визначення. Засуджувати одну так

само нема сенсу, як і вихваляти другу. Поняття безумовно злої волі та безумовно доброї волі можуть існувати в людській практиці тільки як ідеальні конструкції, так звані початки відліку, але не як характеристики реальних воль, і при цьому вони можуть існувати не як логічно чіткі поняття, а як емоційно насичені образи, покликані страшити чи надихати, але не доводити.

Насправді саме існування людства доводить, що не насилля тримає гору над насиллям. Перевага ненасилля над насиллям – суттєва основа життя взагалі. Життя саме по собі, у всіх його формах є асиметрія в сторону не-насилля, творення. Розглядаючи історію людства, в ній, поза самим виникненням людини, можна виділити два переломні етапи. Перший пов'язаний з обмеженням ворожнечі між людськими ордами на основі закону рівного покарання (таліона). Другий – з виникненням держави. Таліон, який зобов'язує керуватися у насильницьких акціях за межами кривно-родинного об'єднання правилом рівної помсти, поклав кінець необмеженій, яка веде в регрес ворожнечі між своїми і чужими. Другим якісним стрибком у обмеженні насилля стало виникнення держави. Ставлення держави до насилля, на відміну від первісної практики таліона, характеризується трьома основними ознаками. Держава монополізує насилля, інституціонує його і замінює другорядними формами. Яким би легітимним, інституційно оформленим і застережливим державне насилля не було, воно залишається насиллям – і в цьому розумінні прямо протилежне моралі. Державне насилля, як і попередній таліон, -- не форма насилля, а форма обмеження насилля, етап на шляху його подолання.

Основний аргумент на користь насилля полягає в тому, що без нього не можна протистояти агресивним формам зла. Насилля вважається виправданим як протинасилля. Насильницька відповідь на насилля у зіставленні з покірністю йому має великі переваги. У практичному плані воно більш ефективно і у моральному плані більш пристойне. Воно є викликом насиллю, формою боротьби з ним.

Ненасилля як активний насильницький супротив, подолання ситуації несправедливості відрізняється від насилля перш за все розумінням того, як розподілені добро і зло серед людей. В основі сучасних концепцій не насилля лежить переконання, згідно якому людська душа є ареною боротьби Добра і Зла. Через це у стосунках між людьми завжди залишається можливість співробітництва. Свідомо орієнтуючись на добрий початок в людині, прибічник ненасилля всерівно виходить з переконання, що моральна амбівалентність є основою людського буття, яку принципово не можна ліквідувати.

Перед обличчям агресивного зла, воюючої несправедливості можливі три лінії поведінки: пасивна покірність, насильницький супротив, ненасильницький супротив. Вони утворюють висхідний ряд і з прагматичної, і з аксіологічної точки зору. І за критерієм ефективності, і за критерієм цінності насильницький супротив вищий пасивної покірливості, і ненасильницький супротив вище насильницького супротиву. Ненасилля існує не поряд з насиллям, воно слідує за ним.

## **біоетика**

Одна з нових етичних орієнтацій пов'язана з біоетикою, центральним питанням якої є ставлення людини до життя і смерті. Життя, особливо людини, розуміється як вища цінність. З одного боку, біоетика є продовженням медичної етики. З другого ж боку, біоетика є дещо більше, ніж просто професійна медичинська етика, оскільки досліджує громадянські права особистості. Область медицини і охорони здоров'я – це область, в якій реалізуються (чи не реалізуються) найфундаментальніші права людини, це область, яка вимагає і юридично-правового, і морально-етичного регулювання.

Біоетика виникла і стала інтенсивно розвиватися на початку 70-х років у США і країнах Західної Європи. Це пояснюється рядом причин – перш за все новими технологіями, які знайшли своє широке

застосування в медицині. Велику роль у становленні біоетики зіграв також розвиток генетики, усвідомлення не тільки біологами, але і суспільством можливих негативних наслідків генної інженерії. Новий рівень техніко-практичних можливостей медицини і експериментальної науки поставив перед вченими нові етичні проблеми, а перед спеціалістами з етики відкрив нові області прикладних філософсько-етичних роздумів.

Наука і цінності нерозривні, і не можна відривати дослідницький підхід від ціннісного. У концепціях і нормах законів, які стосуються медичинської практики, повинні інтегруватися правові, етичні і власне медичинські аспекти. Закон прогресивний настільки, наскільки він моральний.

Наука і цінності нерозривні, і не можна відривати дослідницький підхід від ціннісного. В концепціях і нормах законів, які відносяться до медичної практики, повинні інтегруватися правові, етичні і власне медичні аспекти. Закон прогресивний настільки, наскільки він моральний. Як говорили древні, право є мистецтво добра і справедливості. З цього слідує, що формулювати правові норми в області медицини можна тільки після глибокого етичного аналізу відповідних медичних ситуацій. У цьому розумінні, за своїми висхідними передумовами і кінцевою метою, рівень етичного регулювання вище правового.

Проблеми, які вивчає біоетика, багатогранні і об'ємні. Увага до проблем біоетики показує той факт, що у США видана п'ятитомна енциклопедія з біоетики. Особливу увагу приділено питанням евтаназії („вбивство з милосердя”), критеріям смерті, стосункам лікаря та пацієнта, ставленню до помираючого, до неповноцінних новонароджених. Численні дилеми біомедицинської етики неможливо розв'язати без тщетного філософського і наукового аналізу, поглибленого розуміння змісту гуманізму.

Біоетика в різноманітних соціокультурних контекстах і системах охорони здоров'я, біоетика і традиції вітчизняної етики життя в наші дні набули особливу актуальність. Це пояснюється не тільки їх теоретичним значенням, але і суцільно практичними обставинами, зокрема кризою системи охорони здоров'я. Обговорюється статус біоетики, стосунки між лікарем і пацієнтом різноманітні моделі таких стосунків, проблеми евтаназії, право на смерть, біомедицинський експеримент і межі його дозволеності, принципи біоетики – автономія пацієнта, інформована згода, етичні проблеми генної інженерії й трансплантації.

Необхідно враховувати сучасний стан психології народів і те, що зараз релігійні мотиви занадто загострились. Принципи релігії можуть перебувати в протиріччі з можливостями, які дає сучасний розвиток медицини. Уявлення, рекомендовані ВОЗ і прийняті у США і Західній Європі, визнані у всьому світі. Можливості оживлення померлої людини призвели до того, що зупинка серця перестала бути ознакою смерті, якими є неповоротні зміни в центральній нервовій системі. Для східних народів нова концепція смерті неприйнятна, тому що для буддизму, конфуціанства і ісламу ознакою смерті залишається зупинка серця та дихання, а з цього слідує, ніякого взяття органів для трансплантації у зв'язку з смертю мозку при серцебитті там не може бути, трансплантація серця взагалі виключається. Зрозуміло, це стосується лише тих народів, які дотримуються встановлених догм. Разом з тим у країнах, де трансплантація серця стала нормою, помічені випадки, коли діагноз смерті часом ставиться некоректно.

Сьогодні відношення до смерті відображається в літературі у трьох варіантах: біологічному, релігійному і містичному. Східне ставлення до смерті полягає в тому, що людина зобов'язана чітко представляти собі життя як відрізок шляху, який має початок і кінець. Тоді її роздуми будуть направлені на те, яким чином вона повинна пройти відрізок між народженням і смертю. Мораль і моральність

передбачають пристойний прохід життєвого шляху, незалежно від того, яка буде його часова протяжність.

Швидкий прогрес медичинської науки і використання наукових досягнень у лікувальній практиці (трансплантація органів і тканин, генна інженерія і т. д.) значно розширюють можливості захисту і реального забезпечення права людини на здорове і благополучне життя. Життя розуміється як самоцінність, як вища цінність. Через це і виникають проблеми, які виходять за межі стосунків лікаря та пацієнта, а саме: ставлення до життя, тварин, біогеоценозам, до біосфери і т. д.

У біоетику включається історико-філософський аналіз принципів античної, давньокитайської і давньоіндійської медицини; християнське вчення про душу і тіло; натуралістичні концепції в медицині нового часу; російська філософія XIX – XX століть; викладення основних принципів біоетики (автономність і благо пацієнта, лікарська таємниця, інформована згода); визначення смерті, ставлення до смерті і його культурні і релігійні основи; проблеми евтаназії, етичні проблеми трансплантації органів; проблема особистості в біоетиці; різноманітні системи охорони здоров'я і їх соціокультурні основи; біоетика і право.

В Росії існувала духовно багата традиція етики життя. Вона пов'язана з такими іменами, як М. І. Пірогов, М. Ф. Федоров, П. А. Кропоткін, М. К. Періх, К. Е. Ціолковський, Д. П. Філатов, А. Платонов. В цій традиції життя розглядається як самоцінність, як самодостатня цінність. Етика життя кидала виклик смерті як вступу в хаос. Боротьба зі смертю за життя – такий один з аксіологічних постулатів етики життя, з яким пов'язане і ціннісне ставлення до життя, виявлене в любові до життя, в тому числі і в релігійному прийнятті життя як благодаті. Ця традиція філософської думки була пов'язана і з традиціями етики не насилля. Вона задає фундаментальну систему уявлень для обговорення і вирішення проблем біоетики.

Кожна культура характеризується специфічним ставленням до життя і смерті. Біоетика повинна враховувати своєрідність ментальності



особистості, багатогранність форм ставлення до життя і смерті, представлене різними народами і культурами. Все це сприяє розгляду філософсько-культурного контексту і аксіологічного змісту біомедицинської етики.

## **II Модуль**

### **Естетика**

#### **ТЕМА 6: Визначення та сутність поняття „естетика”.**

##### **Основні естетичні категорії**

1. Предмет і структура естетики.
2. Функції естетики.
3. Естетичне як основна категорія естетики.
4. Система категорій і понять естетики.

##### **1. Предмет і структура естетики**

Естетика – слово грецького походження, яке означає „той хто має відношення до почуттєвого сприйняття”. Естетика пройшла довгий шлях розвитку. Перші спроби творчо осмислити природу естетичного відношення людини до дійсності й виявити закономірності художньої творчості належить ще до часів виникнення рабовласницького суспільства. Естетичні судження вже були в древніх літературних пам'ятках Індії, Китаю, Вавилону. Але найбільш розвиненою естетична

думка вважається в античній Греції, де подібного роду знання стали невід'ємною частиною різноманітних філософських систем. У середньовіччі естетична думка розвивалась у контексті теології, в епоху Відродження естетичні погляди розроблялись у сфері художньої практики, в XVII та XVIII віках – на основі художньої критики та публіцистики. Етап німецької класичної естетики ознаменувався потребою у виділенні й систематизації уявлень, ідей пов'язаних з емоційно-чуттєвим, ціннісним ставленням людини до дійсності, природи, суспільства, мистецтва. Це призвело до становлення самостійної науки естетики, засновником якої вважається А.Баумгартен. Він не тільки ввів у науковий вжиток термін „естетика”, але й зробив першу спробу визначити місце естетики в системі філософського знання.

Далі формування предмета естетики, її основних категорій і понять відбувалося під впливом різних філософських течій, напрямлень, шкіл. Залишаючись невід'ємною частиною структури філософського знання, естетика активно взаємодіяла з етикою. Такий взаємовплив обумовлений тим, що в цих наук спільна направленість на людину як об'єкт морально-естетичного аналізу й носія творчого потенціалу.

Своєрідним аспектом взаємодії естетики та етики є аналіз структури естетичного почуття, яке формується на органічній єдності зовнішніх і внутрішніх почуттів людини. Особливу роль етика відіграє при аналізі художньої ролі мистецтва як складової частини предмета естетики.

При вивченні специфіки сприйняття художнього витвору естетика стикається з психологією. Теоретичний інтерес цих наук є спільним у цьому колі питань, пов'язаних з визначенням специфіки естетичного почуття, процесу творчості, формування художньої обдарованості, таланту, геніальності.

Для мистецтвознавчих наук естетика виступає методологією законів мистецтва, які об'єднують всі напрямлення художньої творчості.

Слід відзначити й тісний зв'язок естетики з природничими, технічними й економічними науками, що підтверджує присутність естетичного початку в різноманітних формах пізнання.

Але перш за все естетика є наукою про чуттєве пізнання, позначка якого досягається за допомогою мистецтва. Через це воно займає центральне місце в структурі предмета естетики. Мистецтво багатогранне, відтворює життя в художніх образах, виражає емоційну оцінку явищ життя, слугує засобом спілкування людей, задовольняє естетичні потреби суспільства, виступає сильним засобом виховання.

Чуттєве пізнання охоплює різні сторони дійсності: природу, суспільство, людину і її діяльність у найрізноманітніших життєвих сферах. Такі можливі естетичні відношення (почуття, переживання, насолоди) належать до загального поняття „естетичного”, природу якого також вивчає естетика. З естетичним пізнанням світу невід'ємно пов'язана художня дійсність. Але це не означає, що слід ототожнювати естетичне і художнє, так як, по-перше, естетика охоплює на багато більше коло явищ, ніж художнє, перше стосується всієї діяльності, друге – тільки мистецтва. По-друге, у мистецтві виявлений не тільки *естетичний початок* – він має і пізнавальну, і моральну, і ідейно-політичну, і інші сторони. Мистецтво існує в системі „художник (митець) – витвір мистецтва – суб'єкт, який сприймає”. Естетика приділяє увагу вивченню всіх трьох ланок цієї системи, виявляє закономірності творчого процесу й особливо – принцип взаємозв'язку світогляду й творчого методу художника; досліджує структуру художнього твору (витвору) співвідношення в ньому змісту й форми; аналізує функціонування витворів мистецтва в суспільстві.

Естетика, не будучи наукою про норми має в собі знання нормативного характеру, володіє системою типологічних понять – категорій. Їх використання при аналізі процесу естетичного освоєння дійсності дозволяє різнобічно пізнавати й перетворювати її за законом краси.

## 2. Функції естетики

Спираючись на філософську методологію, естетика виробила свої методи, серед яких у якості головних слід виділити історизм і структуризм.

Перший має на увазі дотримання трьох найважливіших умов:

- розгляд явищ у їх розвитку;
- розгляд зв'язку даного явища з іншими;
- вивчення історії у світлі досвіду сучасності.

Другий дає можливість розглянути художній витвір як певну систему, яка складається з багатьох елементів й яка керується закономірним зв'язком. Структурний метод базується на збиранні й аналізі різноманітних фактів, зіставлення їх повного переліку, встановленні між ними, побудові системи й створенні єдиного цілісного об'єкта дослідження. Цей метод є додатковим у відношенні до історичної методології.

Розгляд предмету й структури естетики дає можливість розкрити її функції, найважливішими з яких є світоглядна, методологічна, гносеологічна, пізнавальна, формотворча та ін.

1. Світоглядна функція естетики полягає у формуванні цілісної системи ідейно-естетичних принципів, які художник втілює в образ. Світогляд є направляючим творчості, таланту; сприяє розумінню їх законів; теоретично узагальнює художню практику.

2. Методологічна функція розкривається в основних принципах об'єктів, які визначають способи їх дослідження.

3. Гносеологічна (пізнавальна) функція дозволяє оволодіти головними властивостями й законами розвитку естетичних явищ, познайомитися з естетичними концепціями, а за допомогою художньої мови накопичувати й передавати знання наступним поколінням, завдячуючи чуттєвому сприйняттю розширювати межі пізнання.

4. Формуюча (виховна) функція сприяє формуванню естетичних поглядів, ідеалів, уявлень, допомагає орієнтуватися у світі естетичних цінностей, виробляє ціннісні уявлення, якими люди керуються у своїй практичній діяльності.

### **3. Естетичне як основна категорія естетики**

Естетичне є не тільки висхідною категорією естетики як науки, але й визначаючою її предмет у всіх проявах: естетичне почуття, естетичне ставлення, естетичний смак, естетичний ідеал, естетична свідомість, естетична діяльність.

Поняття про природу естетичного проходить через всю історію філософії. Основні напрямлення в поясненні цього поняття почали формуватися ще в античності. Правда, тоді воно частіше виступало як синонім прекрасного. Так, наприклад, для Піфагора прообразом прекрасного є Космос як істинне джерело естетичного почуття. Для Сократа прекрасним поставало те, що було добре пристосоване до певної мети. У Платона це один з проявів абсолютної ідеї. Аристотель зробив спробу виділити специфіку естетичного, знайшовши його в мистецтві. Але лише тільки в XVIII столітті категоріальний статус даному поняттю надав А.Баумгартен, визначивши його як здатність почуттєвого пізнання, яке досягає досконалості в мистецтві.

Суттєвий внесок у розробку естетичного зробив Е. Кант, подавши його як суб'єктивну діяльність, як здатність власного судження, яке не залежить від споглядання предмета й понять, вільного від усякого інтересу. Об'єктивного погляду дотримувався Г. Гегель. У відповідності з принципами своєї філософії він виводив естетичне з діяльності об'єктивного духу, із його здатності усвідомлювати абсолютну ідею в її почуттєвій формі.

У сучасній естетиці в категорію „естетичного” закладені наступні фундаментальні ідеї:

- про динамічну єдність універсального розвитку людської діяльності та законів краси;
- про взаємодію розвитку виробничих сил і багатства людської природи як мети;
- про взаємозалежність розвитку індивіда і його духовного світу й практичного ставлення до дійсності;
- про особливості творчої праці в умовах необхідності та свободи.

Таке розуміння сутності естетичного дає можливість по-новому підійти до рішення багатьох теоретичних питань, особливо таких, як природа творчих здібностей людини, сутність творчості, походження мистецтва і його зв'язок з продуктивною працею, ставлення мистецтва до дійсності, його естетичні функції.

#### **4. Система категорій і понять естетики**

Процес естетичного розуміння світу, який являє собою комплексне соціальне явище, протікає в різноманітних формах і різних сферах життєдіяльності людей. А естетика є тією наукою, яка відображає цей процес у системі категорій, понять, критеріїв, принципів.

Основними серед їх є категорії *прекрасного і потворного, возвеличеного і низького, трагічного і комічного*. Кожній з їх відповідають певні явища, ситуації. Ці категорії не є „вродженими” формами сприйняття людиною дійсності, вони склались у процесі соціального розвитку суспільства. У кожній з них відтворюються найсуттєвіші естетичні сторони й особливості оточуючого нас світу.

Прекрасне існує в природі й суспільному житті, у матеріальній і духовній діяльності людини. Це одна з найбільш загальних і широких категорій естетики.

Прекрасним є те, у чому знаходяться у своїй гармонічній єдності форма й зміст, те, що ціленаправлене, досконале. Разом з тим при естетичній оцінці предметів дійсності як прекрасних необхідно

враховувати не тільки те, чи відповідає їх форма змісту, але і який характер змісту, так як тільки при позитивному значенні об'єктивних властивостей предметів й явищ останні будуть прекрасними.

Прекрасне в природі пов'язане з закономірністю природних явищ. Прекрасне в праці проявляється в її вільному характері, у постійному вдосконаленні. Прекрасне в суспільному житті – це справедливі соціальні відносини.

Прекрасне в мистецтві – це життєва правда, ідейність, гуманізм, проявлені в у високохудожньому стилі.

З прекрасним тісно пов'язане „возвеличене”, яке характеризує естетичну цінність предметів й явищ, які володіють у певній мірі позитивною значимістю.

Уявлення про „возвеличене” у природі пов'язують з різноманітними проявами прекрасності її явищ, які викликають почуття захоплення, (наприклад, безмежні простори неба й моря, величність гір, величні ріки й водоспади, величні (прекрасні) явища природи – буря, гроза, північне сяйво та ін.).

У суспільному житті возвеличене проявляється у видатних діяннях, які слугують справі суспільного прогресу. Ці звершення й подвиги оспівуються в мистецтві за допомогою таких жанрів, як ода, гімн, ораторія, героїчна трагедія та ін.

До возвеличеного неопосередковано прилягає героїчне. Але при цьому ототожнення цих двох категорій неправомірне, бо якщо видатні результати досягаються без подолання супротиву й найбільших жертв, це – возвеличене, а не героїчне.

Антиподами прекрасного й возвеличеного є потворне й низьке (нище).

Потворне виступає як порушення єдності змісту й форми й відтворює неможливість чи відсутність досконалості. На відміну від спотвореного чи некрасивого, потворне являє собою не просте заперечення краси, а в негативній формі містить уявлення про

позитивний естетичний ідеал і виражає приховану вимогу чи бажання відродження цього початку.

Потворне здійснює свої естетичні функції тільки у зв'язку з іншими категоріями. Так, у формі спотвореного воно присутнє в комічному (карикатура), у формі жахливого – у возвеличеному й трагічному.

Низьке (нище) відтворює достатньо негативні явища дійсності й властивості суспільного й індивідуального життя, які викликають емоційно-естетичну реакцію (презирство й відразу). У якості проявів низького в суспільному житті можна розглядати такі соціальні явища, як війна, експлуатація, обмеження прав і свободи особистості. Як прояв низького сприймаються вчинки людей: підлість, обман, зрада, наклеп, а також вади: алкоголізм, розбещеність, наркозалежність та ін.

Трагічне відображує наявність глибоких об'єктивних протиріч, які виникають у процесі взаємодії свободи та необхідності, що супроводжуються людськими стражданнями, смертю, втратою важливих для життя цінностей.

Поняття трагічного часто ототожнюється з стражданнями або смертю, здатними викликати співчуття. Але в даному випадку мова йде лише про одну форму трагічного – про жахливе. З естетичної точки зору об'єктивно трагічним є страждання чи загибель, які мають суспільне чи загальнолюдське значення. Через трагічне, як правило, стверджується ідеал прекрасного. Це, наприклад, сміливий, героїчний протест проти соціального зла, захист справедливості, принципів честі, свободи в таких обставинах, коли обставини, зло сильніші необхідних вимог. Звідси трагічна розв'язка – за загибель героя, у якого почуття обов'язку перебільшує інстинкт самозбереження й прагнення до особистого благополуччя.

Особливо яскраво трагічне розкривається в драматургії, яка створила особливий жанр – трагедію, у якій відображаються найбільш важливі сторони й способи показу трагічних моментів у житті людини.



Комічне – одна з основних категорій естетики, яка слугує для визначення й оцінки тих соціальних явищ, нормів, звичаїв, діяльності й поведінки людей, які повністю чи частково не відповідають, суперечать об'єктивній закономірності суспільного розвитку, естетичного ідеалу прогресивних суспільних сил, а через це викликають осуд у формі висміювання.

Несерйозне наслідування серйозного, нерозуміння безглуздості своїх прагнень, підтримка тих понять, відносин у житті, які історично застаріли й не відповідають новим суспільним прагненням й ідеалам, -- все це робить поведінку смішною, безглуздою, ставить тих, хто їх наслідує, у смішне становище.

Багатообразність проявів комічного в житті обумовлює різні форми його відображення в мистецтві. Естетична оцінка смішних, безглузких, але виправних ситуацій, відносин і характерів лежить в основі гумору чи м'якої іронії. Інше завдання ставить перед собою сатира, проявляючись у формі злої іронії, сарказму, відвертої глумливості, розкриваючи вади, які не тільки смішні, але й небезпечні.

Найбільш різким відображенням комічного є гротеск, у завдання якого входить створення збірного, часто збірного образу зла, аж до карикатурного зображення. Оскільки в сатирі й гротеску викриттю (висміюванню) підлягають соціально небезпечні вади, комічне нерідко об'єднується з трагічним (сатирична драма, трагікомедія).

Зображення комічного властиве всім видам мистецтва, особливо тим, які створюють наочні образи. Наприклад, в образотворчому мистецтві це карикатура; у художній літературі – комедія, фарс, гумореска та ін.

Естетичні категорії пов'язані між собою. Вони взаємодіють у житті й у мистецтві, у своїй сукупності охоплюють і виражають багатообразність естетичного ставлення до дійсності.

## **ТЕМА 7 Історія естетичної думки. Основні естетичні концепції**

1. Генеза естетичної думки від античності до Нового часу.
2. Погляди просвітителів на проблеми естетики.
3. Провідні концепції представників німецької класичної естетики.
4. Основні естетичні концепції XIX – XX століть.

### **1. Генеза естетичної думки від античності до Нового часу**

Історично першою формою осмислення дійсності, як відомо, є міф. Виступаючи синкретичною системою духовної культури, він включав в себе елементи моральності, релігії, мистецтва. Як правило, міф носив образний характер, мав свій інтерпретований матеріал. Будучи, за своєю суттю, мистецтвом, міф завжди виступав як зорове опредмечення, виражене у казаннях, письмових та музичних джерелах, слугував джерелом переосмислення у процесі розвитку художньої культури. Першими, хто застосував спробу зіставляти міфологічне й раціональне сприйняття, були античні поети і мислителі. Вже у ранній грецькій літературі, а саме в епоху Гомера і Геродота, починають оформлятися такі естетичні терміни і поняття, як „прекрасне”, „краса”, „гармонія”, „міра” і т. д.

Свого найвищого розквіту антична естетична думка досягла в класичний період, коли були сформовані основні проблеми естетики: про відношення естетичної свідомості до дійсності, про природу мистецтва і його місце в житті суспільства, про сутність творчого процесу. Античні мислителі протиставляли релігійно-міфологічному світогляду наукове уявлення про світ і його закономірності. Одним з ранніх давньогрецьких філософів, який вперше зробив спробу фундаментально осмислити естетичні поняття з позиції матеріалізму, був Геракліт Ефеський. Згідно його теорії у світі панує сувора закономірність, але в той же час немає нічого постійного, так як все тече

і змінюється; „все відбувається через боротьбу”. Виходячи з цих принципів, він аналізував і естетичні категорії.

Основоположник атомістичного матеріалізму Демокріт пов'язував походження мистецтва з соціальними потребами і з прагненням людей до наслідування тварин, значне місце він відводив аналізу естетичної категорії „міри”, яка у нього визначала і моральну поведінку людей.

*Сократ* підходив до розгляду естетичних проблем з антропологічних позицій. Через це, розмірковуючи про прекрасне, він не бачив в ньому абсолютну властивість предмета, а пов'язував його з поняттям недоречності. Таким чином, відносність прекрасного у Сократа є наслідком співвідношення предмета з цілями людської діяльності. Заслуга Сократа полягає в тому, що він підкреслив органічний зв'язок етичного і естетичного, морального і прекрасного. Ідеалом у нього була прекрасна духом і тілом людина, що відповідало давньогрецькому поняттю „калокагаті”.

Фундатор ідеалістичного філософського вчення *Платон* вважав істинним буттям світ духовних сутностей – „ідей”. Ідеї Платона – це загальні поняття, які представляють собою самостійні сутності. Ідеям протистоїть матерія, а між ними існує світ речей, які й відображають надчуттєві ідеї. Така об'єктивно-ідеалістична точка зору є висхідною в платонівському вченні про світ, суспільство, мораль, мистецтво. Слідуючи його роздумам, краса, прекрасне носять надчуттєвий характер та існують в світі ідей. Мистецтво, за Платоном, позбавлене пізнавальної цінності, воно обманливе і далеке від істини, так як знаходиться в області чуттєвої діяльності. Ще одним негативним аспектом, з точки зору Платона, є те, що мистецтво може відтворювати не тільки те, що причетне до ідеї прекрасного, але і недосяжне, потворне, що може стати спонукальною причиною для інших.

У протилежність Платону, який схилився до розумово зорового трактування естетичних категорій, *Аристотель* виходив з конкретних

фактів, з практики розвитку мистецтва. Центральне місце в його спостереженнях займає проблема прекрасного, яке, на його думку, повинне бути чітким, співрозмірним, цілісним. Виявляючи специфіку прекрасного, Аристотель прийшов до важливого висновку, що реальна, предметна краса світу є джерелом естетичного пізнання і мистецтва. Через це мистецтво у нього є „мімесіс”, тобто наслідування, відображення об’єктивних ознак краси. При цьому джерело естетичного задоволення він вбачав не у світі ідей, а у реальному інтересі людей до пізнання. Значне місце в працях Аристотеля займала проблема виховної ролі мистецтва. Аристотель стверджував, що витвори мистецтва облагороджують людину від негативних пристрастей. Вказування на взаємність мистецтва з моральною діяльністю людей є більшою заслугою Аристотеля.

Естетика західного середньовіччя стала вченням про божественну красу та осягнення Бога. Провідна роль у розробках основних положень цього часу належала Аврелію Августину, Боецію, Хомі Аквінському. Їх праці створювалися в межах християнської догматики. Рішення філософсько-естетичних проблем проходило під впливом релігійно-реалістичного світогляду. В цілому естетична думка Середньовіччя була теологічною, носила схоластичний характер. Мистецтву відводилася другорядна роль.

Естетика епохи Відродження, теоретиками якої були Пікоделла Мірандола, Л. Б. Альберті, Леонардо да Вінчі та інші, характеризується своєю реалістичністю, предметністю, направленістю на дійсність, тісним зв’язком з художньою практикою. Утвердженні ідеї гуманізму зробили перетворення у світогляді людини. На противагу смиренній особистості, яка живе думками про Бога, формувався новий образ ідеальної людини – вільної, діяльної, творчої. Головним завданням стало досягнення реальної влади над природою та над самим собою. За допомогою перетворюючої діяльності намагались створювати нову красу, удосконалювати оточуючий світ. З погляду естетики гуманізму, природа

не протиставлялась Богу, саме тому в цей час виникає величезна зацікавленість до виявлення гармонії природних явищ. Особливе значення стало мати художнє втілення краси людини. Нового акценту набуває естетична категорія трагічного через суперечливість культури цієї епохи. Художники прагнули відтворювати світ ідеалізовано. Мистецтво набуває соціальної й наукової цінності.

Естетика Нового часу пов'язана з початком оформлення нормативних естетичних систем – бароко і класицизму.

В ряді відомих представників, які розробляли концептуальну основу бароко, слід виділити Е. Тезуаро і Д. Маріно. Ними підкреслювався той факт, що мистецтво відрізняється від логіки науки, тим самим заперечувалося відроджене сприйняття мистецтва як науки, заснованого за законами логічного мислення. Надавалось велике значення гостроті думки як ознаки геніальності, а також метафорі, символу, задуму. Головною ідеєю бароко став синтез мистецтв.

Світоглядною основою естетики класицизму були раціоналізм Р.Декарта (картезіанство) та дослідження Н.Буало. Класицисти орієнтувалися на античні ідеали, шукали гармонію особистого і суспільного, наважували на втіленні в мистецтві ідей патріотизму, почуття обов'язку. Критеріями краси були ясність, достовірність, послідовність, тобто те, що пізнається розумом. Орієнтація мистецтва класицизму на чітку постановку соціальних проблем, етичний пафос, робило його соціально значущим, яке мало велике виховне значення.

## **2. Погляди просвітителів на проблеми естетики**

У епоху Просвітництва проблеми естетики отримали більш глибоку розробку. Впевненість просвітителів у можливості людського розуму проникати в тайни буття, досягати гармонії індивідуального і суспільного життя закріпила їх віру в мистецтво як інструмент такої гармонії, як засіб перетворення суспільства на нових, справедливих

початках. Естетичне ставлення до світу стало одним із засобів його пізнання. Нормативність естетики Просвітництва була наслідком демократичного характеру його ідеології і зняттям боротьби з різного роду елітними і гедоністичними течіями у мистецтві. Упевненість у об'єктивних основах естетичного судження і зацікавленість до людини з усім багатством його раціональних і чуттєвих здібностей обумовили постановку питання про виділення естетики у самостійну науку, що й було здійснено німецьким просвітителем А.Баумгартером. У 1750 р. вийшов у світ його трактат „Естетика”, де були викладені основи цієї дисципліни. Один з прагматів говорив: „Естетика теорія вільних мистецтв, мистецтво пізнання”. Великі надії просвітителі покладали на високе виховне значення мистецтва. З цієї точки зору розкривалися основні естетичні поняття: прекрасне, возвеличене, гармонія, грація, смак, проблеми сутності і функціонування мистецтва та ін.

Естетичні теорії Просвітництва отримали наступний розвиток у філософсько-естетичних системах І. Канта, Ф. В. Шеллінга, Ф. Міллера, Г.В.Ф. Гегеля. Їх концепції мали в своєму змісті гуманістичні тенденції, спирались на принципи історизму та діалектики.

### **3. Провідні концепції представників німецької класичної естетики**

Засновник німецької класичної філософії І. Кант сформував два найважливіші естетичні поняття – „естетичне бачення” та „вільна гра”. Першим поняттям він позначив ту чуттєво сприйняттєву сферу дійсності, де існує краса, другим – специфічну її властивість: подвійне існування, тобто існування одночасно у двох планах – реальному і умовному. Досліджуючи проблеми естетики в своїй праці „Критика здібностей суджень”, І. Кант в якості провідної категорії виділив поняття „ціленаправлене”, проаналізував возвеличене, яке, на його думку, володіє тими ж характеристиками, що й прекрасне, а саме: воно

вільне від практичного зацікавлення, має загальне значення, ціленаправлене і необхідне. Також Кант обґрунтував значну роль генія в мистецтві, запропонував розмежовувати мистецтво і ремесло, досліджуючи проблему естетичного судження, подав його як „антиномію смаку” (про смаки не сперечаються, і про смаки можна сперечатися).

Історична значимість естетичної системи Канта полягає в тому, що він прагнув подолати протилежності раціоналістичного емпіричного пояснення естетичних проблем, висвітив антиномізм розуму и тим самим підготував теоретичні передумови для розробки ідеалістичної діалектики.

Підсумком розвитку німецької класичної естетики став теоретичний спадок Г.В.Ф.Гегеля. В своїй праці „Естетика” він послідовно провів історичний принцип розгляду мистецтва, підкреслив значне соціальне значення цього явища. Розуміючи розвиток мистецтва як прогрес у сфері духу, Гегель виділив три його форми, на основі розрізень у співвідношеннях змісту та форми. Перша – це символічна (переважає на Сході), друга – класична (характерна для античності) і третя – романтична (переважає у християнській Європі). Така еволюція, за Гегелем, є реалізація мистецтвом його пізнавальної функції, так як саме мистецтво є формою самопізнання абсолютної ідеї.

З періодом німецької класичної естетики хронологічно співпадає поява ідейно-художнього напрямлення романтизму, в основі якого лежав метод, який стверджував принцип абсолютної свободи особистості. Концептуальною основою романтизму стали теорії, які були розроблені І.В.Гете, Ф.Шіллером, Г.Гердером, Новалісом та ін. Романтики відрізнялись від сучасного ним економічного і соціального порядку як від непристойного людської особистості. Борючись з раціоналізмом і нормативністю класицизму, вони відстоювали свободу творчості художника, проповідували культ фантазії та почуття, вважали, що не слід перебільшувати роль об’єктивного світу, так як все значеннєве

здійснюється не зовні, а всередині самої особистості. Достоїнство людини полягає у можливості вільного існування себе, чому сприяє сфера мистецтва. Таким чином, у творчості романтиків перемогла ідея самоцінності мистецтва.

Традиції німецької класичної естетики отримали розвиток у працях засновників марксизму – К.Маркса й Ф.Енгельса, які з позицій діалектичного і історичного матеріалізму обґрунтували значення суспільної практики для формування естетичної свідомості, розробили корінні проблеми естетики: про соціальну природу мистецтва, про сутність реалізму, про народність художньої творчості і ряду інших питань.

На межі XIX – XX ст. Починає складатися принципово нова ситуація в художній практиці й її творчому розумінні. Своєрідність нових, неklasичних теорій полягало в тому, що вони не прагнули продовжувати аналізувати природу *мистецтва* і естетичну творчість людини в рамках цілісності логічних систем. Серед таких філософських теорій в першу чергу виділяють позитивізм, філософію життя, психоаналіз, інтуїтивізм.

Засновником філософського *позитивізму* є *Огюстон Конт* (1796 – 1857), автор „Курсу позитивної філософії”. Провідною ідеєю цього вчення були переваги позитивного, конкретно-наукового знання перед умовивідними філософськими судженнями. Позитивістська традиція у естетиці пояснювала сутність людини й принципи соціального життя посередництвом категорій. Позитивісти бачили основним джерелом мистецтва природні потреби людської фізіології та психіки, у той час як соціальне середовище вважалося лише зовнішньою умовою художньої діяльності. Ідеї позитивізму знайшли вираження у одному з напрямлень мистецтва другої половини XIX ст. – натуралізмі. (Г. Де Мопассан, Е. Золя, брати Е. Ж. Гонкур).

Одним з яскравих представників неокласичної естетики XIX ст. Був Фрідріх Ніцше (1844 – 1890), послідовник ідей А. Шопенгауера і Р.



Вагнера. Він так само, як і вони, найважливішим рушієм людського прогресу вважав „світову волю”. Особливу зацікавленість представляє його естетична теорія апологічного і діонісійського мистецтва. Дав детальну характеристику цим двом взаємоконфліктним початкам у книзі „Народження трагедії з духу музики”, Ніцше визначив аполонівську творчість як постійне самообдурювання для тих, хто хоче за допомогою мистецтва дистанціюватися від лихоліть буття, впорядкувати світ. Через це філософ віддає перевагу діонісійській творчості, здатній відображати реальний стан світу, якому непритаманна гармонія.

Ніцше виступав противником „омасовіння” культури, будучи прибічником елітарної концепції „надлюдини”.

У кінці XIX ст. стає відомим психологічне вчення – *фрейдизм*, засновником якого був австрійський психолог *Зігмунд Фрейд* (1856 – 1939). Найбільшу зацікавленість для естетичного знання є його судження, які містяться у „Лекціях з введення у психоаналіз”, „Незадоволеність культурою”, „Леонардо да Вінчі Етюд з психосексуальності”, „Поет і фантазія”. У центрі його діяльності було дослідження проблеми без свідомого як самостійного, не залежного від свідомості безособистісного початку людської душі. Фрейд висунув гіпотезу про те, що в основі будь-яких форм людської активності лежить єдиний стимул – прагнення до задоволення (лібідо). Виникнення невротичних станів відбувається тоді, коли різноманітні заборони, обмеження пригнічують емоційний самовияв людини. Зростаюча агресивність може бути пригнічена суспільством, яке не дає виходу всім потягам індивіда без винятку. В результаті людське „Я” замкнене між двома протилежними полюсами – природною стихією „Воно” і вимогами культури „Над-Я”. Останнє виконує роль внутрішнього цензора, завдячуючи якому людина може жити, як культурна істота. За допомогою розуму можливо підкоряти „Воно” найважливішим цілям і направляти сексуально-біологічну енергію в творчу колію. Процес, коли

без свідомі сили набувають форму потягу до пізнання, мистецтва, Фрейд назвав *сублімацією*.

На відміну від Фрейда, який досліджував безсвідоме у якості природної суті людини і бачив постійним джерелом конфлікту між людською душею і культурою, його послідовник – швейцарський психолог *Карл Густав Юнг* (1875 – 1961) вважав, що в психіці людини окрім індивідуального безсвідомого існує більш глибокий шар – „колективне безсвідоме”. Воно є відображення досвіду попередніх поколінь, відбитого у структурах мозку. Цей досвід зберігається у так званих культурних архетипах – початкових уявленнях про світ і таких, які знаходять своє вираження у міфах, віруваннях, сказаннях, снобаченнях, витворах мистецтва. Саме „архитипічна матриця” лежить у витоках вічних тем і образів світової культури, дарує людині натхнення і є джерелом творчої енергії. Через це, на відміну від Фрейда, Юнг наважував на довірі до безсвідомого, здатного доповнювати і плідно співпрацювати з свідомістю людини.

#### **4. Основні естетичні концепції XIX – XX століть**

З середини XIX ст. у Франції широкого розповсюдження набуло філософське вчення *екзистенціалізму* (від латинського „існування”), метрами якого вважаються Жан-Поль Сартр (1905 – 1980) і Альберт Камю (1913 – 1960). Висхідною думкою даного вчення є визнання того, що істинним є тільки індивідуальне вільне існування людини. Можливість пізнання „екзистенції” відбувається за допомогою людського уявлення і емоцій. Отже, одне з головних завдань людини – поглиблювати, розширювати і реалізувати свою суб’єктивність. Екзистенціалізм наполегливо підкреслював неминучу розбіжність і нерозуміння людей, через це його можна характеризувати не тільки як філософію свободи, але і як філософію песимізму. В естетиці екзистенціалізму мистецтво розглядалося як область практики, де в

превазі реалізується свобода людини. На думку А. Камю, цінність мистецтва полягає в тому, що воно за допомогою власних іновисловювань-символів володіє можливістю знаходження згоди між людиною і її досвідом. Пошук, який веде мистецтво, допомагає „полюбити цей обмежений і смертний світ, надаючи перевагу йому ніж всім іншим”. На відміну від Сартра, Камю вважав, що всі історичні революції були ворожі мистецтву, яке вільне від будь-яких кайданів. Таким чином, своєрідність екзистенціального трактування мистецтва і людини коротко можна визначити як песимізм інтелекта і оптимізм віри.

На першу половину XIX ст. припадає розвиток інтуїтивістської естетики, відрізняється особливою увагою до розробки нерациональних передумов художньої творчості. Яскравим представником цієї течії є Анрі Бергсон (1859 – 1941), який проголосив перевагу ірраціональної інтуїції над інтелектом і який трактував її як головний спосіб проникнення у тайни світу, як вищу форму пізнання. На думку А. Бергсона, нескінченна рефлексія виступає руйнівною силою, нищівною для людини. Єдине, що може її зупинити, це міфотворча здатність, яка ототожнюється філософом з художньою творчістю. Саме мистецтво здатне допомогти процесу самоідентифікації людини, так як, з одного боку, дає можливість розвитку міфотворчої свідомості, а з другого – сам процес міфотворчості допомагає людині у формуванні ілюзії оволодіння буття.

Послідовником бергсонівських ідей став італійський філософ Бенедетто Кроче (1866 – 1952). Він також підкреслював творчий, формотворчий характер інтуїції, яка, на його думку, володіє здатністю схоплювати унікальне, неповторне. Мистецтво, яке базується на інтуїції, здатне більш глибоко проникати у сутність речей, ніж заснована на інтелекті наука, яка пізнає дійсність у поняттях.

Структуралізм, який зародився на початку XX ст. пов'язував недосконалість попередніх естетичних теорій з недоліком їхньої внутрішньої зрозумілості та раціональності. Найбільше розповсюдження

структуралізм отримав у Франції і пов'язаний з іменами К.Леві-Стросса, Р.Барта, М.Фуко та ін.

Головне поле дослідження структуралістів – текст (у широкому розумінні слова). У якості тексту може розглядатися як художній витвір, так і все, що є продуктом культури, діяльності людини. Основні поняття структуралізму: структура, знак, значення, елемент, функція, мова. З точки зору методології структуралізму, в першу чергу підлягають обговоренню питання про функціонування мистецтва і людини у контексті культури. За допомогою виявлення різних рівнів і граней тексту в структуралізмі відстежуються процеси художнього осмислення. Через це центральним поняттям даного вчення є інваріант – деякий стійкий зв'язок елементів, який виступає глибинною основою витворів. Важливим досягненням структуралізму є те, що завдяки виявленню у художньому тексті окремих елементів стала можлива побудова символічного словника культури.

Введення у філософію поняття „феномен” (від грецького „те, що являється”) визначило створення на початку ХХ ст. науки *феноменології*. Об'єктом філософсько-естетичного дослідження тут виступають явища, дані нам у досвіді, тобто є „феномени” як результат буття, яке „самовиявляється”. Засновником феноменологічної філософії – німецький філософ Едмунд Гуссерль (1859 – 1938) виступав проти будь-якого емпіризму, а в якості предмета філософського аналізу визначив „життєвий світ” людини як основи „об'єктивної підсвідомості”, де „трансцендентальна” свідомість суб'єкта є визначальним фактором буття. Виявлення чистих сутностей, вільних від емпіричного змісту, здійснюється за допомогою багатоступеневого метода – *феноменологічної редукції*, яка базується на зведенні складного до простого, вищого до низького. В ході цієї редукції залишається остання нерозкладна єдність свідомості – інтенціональність. Саме вона є тим поняттям у феноменологічній естетиці, де провідна роль її в теоретичних розробках належить польському вченому Роману Інгардену

(1893 – 1970). Він трактував інтенціональність і як психологічну, і як гносеологічну категорію. Реалізація цієї здатності дозволяла перш за все аналізувати природу „чистого буття” художніх предметів і визначати їхню естетичну цінність.

Багатообразність теоретико-методологічних розробок XIX – XX ст. сприяло збагаченню понятійно-категоріального апарату естетики і формуванню нових напрямлень у мистецтві, відтворюючих естетичний пошук у творчій діяльності людей.

## **ТЕМА 8: Мистецтво як соціальний феномен**

1. Генеза й соціальна сутність мистецтва.
2. Основні соціальні функції мистецтва.
3. Зміст та форма в художньому мистецтві. Їх взаємодія.
4. Система та класифікація видів мистецтва.

### **1. Генеза й соціальна сутність мистецтва**

Серед форм естетичної діяльності особливе місце займає мистецтво в усьому різновиді своїх форм, видів, типів тощо. Однак мистецтву притаманна специфіка не тільки в межах естетичної діяльності, воно в цілому являє собою унікальний суспільний феномен. „Мистецтво, -- пише Ю.М.Лотман, -- відтворює принципово новий рівень дійсності, який відрізняється від неї певним збільшенням свободи. Воля привноситься в ті сфери, які в реальності її не мають. Безальтернативне стає альтернативним... Воно уможлиблює не тільки заборонене, але й неможливе. Тому по відношенню до реальності мистецтво виступає як область свободи”.

Соціальна сутність мистецтва полягає в тому, що художній розвиток суспільства обумовлений природно-історичним процесом,

тобто його розвиток виявляє характерні закономірності, що пов'язані з певними періодами становлення людської культури.

*Перша з їх визначається як закономірність виникнення мистецтва:* воно з'явилося як результат естетичних потреб та естетичних здібностей, що розвинулися безпосередньо в межах практичної діяльності людини. Найдавніші пам'ятки, початок художньої діяльності дослідники відносять до епохи палеоліту (приблизно 40 – 50 тис. років до н.е.). Найбільш давні сліди цієї діяльності являють собою нанесені людською рукою „ознаки”, мабуть, імітація „ран”. Це перші спроби давньої людини, „позначка” її здатності цілеспрямовано впливати на світ у співвідношенні зі своїми потребами. Деякий магічний ритуал передував трудовому процесу, який у ті далекі часи був представлений в основному мисливством. Нанесене „поранення” не мало характеру символу, це була спроба попереджуючої дії, вона передувала нанесенню справжньої рани твариною. Віра в магічний зв'язок між зображенням і реальністю примушувала первісного „митця” справляти такий ритуал. Магічні реалії становлять не іншу діяльність, а її інобуття. Первісне переконання в тому, що певними діями, зображеннями, словесними формулами можна вплинути на стан реального фізичного об'єкта, зберігаються в існуючих і досі замовах, заклинаннях, виникнення яких поринає в глибоку давнину.

Через деякий час удосконалювалася схожість, „природність” ран, що були нанесені за допомогою знаряддя мисливства (спис, сокира): для цього уявлювану рану покривали вохрою яскраво-червоного кольору. Усі ці дії склали магічну операцію мисливства. Англійський культурознавець Хейзер справедливо відзначає, що, коли митець палеоліту малював на скелі, він зображав реальну тварину. Для нього світ фантазії та мистецтва ще не був самостійним, відокремленим від дійсності, яка сприймалася емпірично. Він ще ні протиставляв, ні розмежовував ці сфери, але бачив в одній пряме продовження іншої.

Стародавні люди полювали, убивали та з'їдали тварин, сприймаючи людське тіло як продовження тіла тварини. Ця усвідомлена єдність спонукала до пошуків спільної мови між людиною та твариною: вироблявся ритуал перерядження та наслідування звичок, поведінки певної тварини, людина прагнула набрати її вигляду. Ототожнення себе з твариною з часом спричинило зародження тотемізму, в основі якого лежить уявлення про тотем (тварину, що обожнюється) як родоначальника охоронця первісного колективу. У багатьох первісних культур зберігся міф про походження племені від злягання жінки з цією твариною. Розповідь легенди супроводжувалась зазвичай священно-обрядовим танком, у якому роль тотема виконував чоловік цього племені.

Відтворення своєї історії, хоча б у такій фантастичній формі, стало поштовхом до появи міфів, які дослідники вважають історичним переходом від магічних реалій до мистецтва, оскільки вони сприяли формуванню в людини здібностей до творчого уявлення, фантазії, що дало можливість первісній людині вирватися з ситуації „тут і зараз”. На думку М.К.Мамардашвілі, „міфічні та релігійні фантазії народжувались не тому, що людина ніби намагалася „заговорити” стихійні та грізні сили природи, а через страх неосвіченої людини, котра не знала законів фізики. Навпаки, міф є організація такого світу, у якому, щоб не трапилось, якраз все зрозуміло й мало сенс... Тобто, міф є спосіб і конструювання людських сил чи самої людини, а не уявлення про світ – правильне чи неправильне... Міф не уявлення, а відновлення й створення людиною себе в бутті, у якому для неї немає природних підстав. І тому на місці відсутніх основ і з'являються визначені „машини” культури, які називаються міфом”.

Міфи дозволили зробити крок до осягнення світу, спробу його осмислення. Образи міфів здебільшого є фантасмагоричними, містять у собі взаємозв'язок, симбіоз людини й тварини (кентавр, мінотавр, сирени та інші образи, що прийшли до нас уже через розвинену античну

міфологію). Але ще в межах міфів вироблялись основні образні та метафоричні засоби майбутнього мистецтва. Міфологія – специфічна для родового суспільства форма вираження ідеологічного синкретизму. Стародавні міфи містять у собі поєднані елементи мистецтва, релігії, донаукові уявлення про природу та суспільство.

Давня людина не знала загальнолюдського значення предметів, а тільки утилітарне. Лише з усвідомленням, наприклад, загальної значущості загостреного кінця списа або стріли з'являється потреба будь-яким чином, якоюсь ознакою для себе та для інших закріпити вдало знайдену форму. Так, з насічок, спочатку хаотичних, неупорядкованих, формується перший орнамент, а утилітарне відношення доповнюється естетичним змістом.

У пізніших малюнках тварин уже з'являється зображення списа або стріли, поодинокі зображення малюнка тварини вміщується в конкретну життєву ситуацію (наприклад, тварина в загоні). Закінчується цей процес тим, що на малюнку з'являється й сам мисливець, який є складовою зображеного з життя епізоду. З появою дзеркального „двійника” завершується процес народження мистецтва. З утилітарно-практичного розвинулось духовно-практичне відношення до зображеного, тобто людина починає створювати не „подвійну” реальність, а „іншу” природну. Поступово це відношення розповсюджується й на „натуру” (першу природу), формуючи її естетичне сприйняття.

*Друга закономірність у розвитку мистецтва пов'язана з поділом праці на розумову та фізичну. Поява вільного часу (дозвілля) створила умови для відмежування деякої групи людей, які здобули можливість спеціально вдосконалювати свої естетичні та художні здібності. У цьому сенсі йдеться про поділ мистецтва на народне (фольклор) та започаткування професійного. Останнє мало виняткове значення для розвитку системи мистецтва, його форм, видів тощо.*



Поділ суспільства на класи, що зумовив відображення в мистецтві естетичних ідеалів, симпатій, переваг різних соціальних груп, становить *третьою* важливий *закономірний етап у розвитку мистецтва*. Естетичні ідеї та потреби панівного класу стають пануючими естетичними ідеями, що не зменшує цінності різних шарів мистецтва, а, навпаки, сприяє розвитку його історичних форм.

Говорячи про *четверту закономірність розвитку мистецтва*, слід підкреслити його зв'язок з іншими формами духовного життя суспільства та соціально-економічними умовами. Цей зв'язок відчувається завжди, але не прямо, а опосередковано. Проте справедливим буде твердження про зворотну силу впливу мистецтва на право, політику, мораль тощо, а через них – на економіку. В історії мистецтва були періоди, коли воно вбирало в себе функції інших форм суспільної свідомості внаслідок будь-яких конкретно-історичних причин (наприклад, вітчизняне мистецтво XIX ст., яке замінило собою вільне право, політику, тому, власне, стало „підручником життя”).

*Остання з закономірностей*, що вирізняються, пов'язана з тим, що залежно від конкретно-історичних умов епохи актуалізується той чи інший бік впливу мистецтва на суспільство та людину. Наприклад, для французького мистецтва XVII ст. головним суспільним завданням було виховання людини – громадянина (класицизм), сторіччям пізніше мистецтво Франції було спрямоване на розкріпачення в людині емоційного почуттєвого (сентименталізм) боку...

Соціальна сутність мистецтва, усіх його видів, форм та жанрів є вдосконалення людини та суспільства, у якому ця людина живе. „Мистецтво – є суспільна техніка почуття, знаряддя суспільства, за допомогою чого воно залучає в коло соціального життя саме інтимні й саме особисті сторони нашого створіння. Правильно б було сказати, що почуття не стає соціальним, навпаки, воно стає особистим, коли кожен з нас переживає твір мистецтва, стає особистим, не перестаючи при цьому залишатися соціальним”. Тому предметом мистецтва стає реальна

дійсність, за якої постає життя людини. Мистецтво є формою відображення суспільного буття, формою суспільної свідомості.

У мистецтві зберігається синкретизм, але вже в іншій формі. У будь-якому художньому творі життя втілюється цілісно, особистість виводиться цілісно, без поділу її на суб'єкт права, моралі, релігії тощо. Мистецтво є конденсація культури, воно намагається представити нам більш життєвих явищ, ніж їх було в прожитому нами житті. І це концентроване життя в мистецтві робить вплив не тільки на наші почуття, але й нашу волю. Мистецтво з'єднує реально існуючі явища, випадки, характери, але не копіюючи їх, а пропускаючи крізь призму естетичних ідеалів. Мистецтво становить стрижень духовної культури, є колективною пам'яттю людства, яка здійснює зв'язок поколінь, різних народів, різних культур.

Одного разу народившись, мистецтво народжується „багаторазово” у процесі свого соціального функціонування при індивідуальному сприйнятті; у кожен новий період історії, корелюючи з актуальними для цього часу ідеями, інтересами, потребами; під час виникнення нових видів мистецтва, втілюючи загально художні закономірності в нову виражальну форму; з кожним етапом удосконалення специфічної мови всередині виду мистецтва.

## **2. Основні соціальні функції мистецтва**

Мистецтво є поліфункціональним. Дослідники визначають різну кількість функцій, але, незалежно від кількості, всі ці функції взаємопов'язані, оскільки твори мистецтва існують як цілісне явище, що передбачає цілісне сприйняття.

*Суспільно-перетворююча та компенсаторна функція* ( мистецтво як діяльність та „втіха”) має свій прояв як ідейно-естетичний вплив на людей. Завдяки цій здатності мистецтво залучає людей до цілеспрямованої діяльності, що трансформує суспільство.

Художня творчість являє собою процес перетворення (в уявленні) фактів дійсності, матеріалу та самої людини пробуджують активність кожного створювати самого себе в цьому напрямку, тобто стверджують у дійсності те, що бажане, реальне, насправді компенсуючи те, що є недостатнім для повноцінного життя людини.

*Пізнавально-евристична функція* (мистецтво як знання та просвіта) визнавалася в історії естетики не всіма мислителями. Багато з їх сумнівалися в пізнавальних можливостях мистецтва. Так, Платон бачив у ньому тінь тіней, а Гегель – нижчу форму пізнання істини. Без сумніву, пізнавальна можливість незрівнянна з можливостями науки щодо встановлення та з'ясування об'єктивних властивостей дійсності. Але мистецтво пізнає дійсність співвідносно з людською чуттєвістю. Це дає можливість мистецтву відкривати нове у відомому або нові процеси в тому, що вже визнано (наприклад, відкриття Л. Толстим „діалектики” людської душі або Ф.Достоевським „двоїстості”).

Мистецтво виступає засобом просвіти, передачі досвіду, фактів життя, а також засобом навчання, передачі навичок мислення, узагальнення системи поглядів. Тому його справедливо називають „підручником життя”.

*Художньо-концептуальна функція* (мистецтво як аналіз стану світу) дозволяє побачити в художньому творі уявлення митця про світ у цілому. Цілісна концепція подана у формах, які чуттєво сприймаються, у них емоційно втілені уявлення про світ, людину та місце людини у світі (наприклад, концепція світу в „Божественній комедії” Данте Аліг'єрі або в „Фаусті” Йогана Вольфганга Гете).

*Функція передбачення* („кассандрівський початок”, або мистецтво як віщування) має свій прояв у тому, що, подібно до античної Касандри, яка пророкувала загибель Трої в часи її розквіту, мистецтво здатне прогнозувати майбутнє. У цьому мистецтво співвідноситься з людською інтуїцією, яка здійснює стрибок через розриви інформації. Тому у фантастичній літературі часто передбачається поява тих чи інших

технічних досягнень (наприклад, праобраз субмарини в романах Ж.Верна або в О.Толстого). Однак набагато важливішими є соціальні передбачення, прогнози щодо майбутнього людини та суспільства. Спеціально цьому присвячений окремий жанр – утопії та антиутопії (наприклад, роман Є.Зам'ятіна „Ми” або фільми А.Тарновського), але передбачливим потенціалом володіє мистецтво в цілому.

*Інформативна та комунікативна функція* (мистецтво як повідомлення та спілкування ) полягає в тому, що твір мистецтва має свій код, „ключ” до якого втілений в особливостях даної культури, її змісті.

Художнє спілкування являє собою обмін культурними змістами, що зумовлює залучення до певної культури, отже – не тільки знання своєї культури, але й знайомство з культурою інших народів, інших епох. Мистецтво об'єднує людей. Так, єдиним фактором, що об'єднав розрізнених неаполітанців, римлян, ломбардців, було мистецтво Італії XVIII – XIX ст.

*Виховна функція* (мистецтво як катарсис формування цілісної особистості) дає змогу художньому твору впливати на склад думок та почуттів людини в цілому. Ще піфагорійці помітили, що мистецтво очищає особистість, а Аристотель увів поняття „катарсису”, що означає процес очищення за допомогою виникнення схожих почуттів.

Мистецтво дозволяє пережити багато людських доль, тим самим розширюючи історично обмежений досвід життя особистості, дозволяє їй відчутти всі різноманіття досвіду людства.

*Сугестивна функція* ( вплив на несвідоме) полягає в тому, що мистецтво здатне навіювати певний склад думок та почуттів. Емоційний вплив мистецтва якраз і характерний тим, що діє безпосередньо, прямо на почуття того, хто сприймає, минаючи на цьому рівні раціональні заборони. Ця якість має найбільшу силу, яка спроможна впливати на особистість, вдосконалюючи чи руйнуючи її.

*Естетична функція* (мистецтво як формування творчого духу та ціннісних орієнтирів) сприяє формуванню естетичного смаку, здібностей та потреб людини. Мистецтво ціннісне орієнтує людину у світі, розвиває в неї творчий дух. Вислів А. Ейнштейна: „мені особисто відчуття найвищого щастя дають твори мистецтва... Якщо ви спитаєте, хто викликає зараз у мене найбільший інтерес, я відповім: Достоевський. Достоевський дає мені більше, ніж будь-який науковий мислитель, більше, ніж Гаус”, -- є свідченням того, що мистецтво пробуджує в людині творця.

*Гедоністична функція* (мистецтво як насолода) має прояв у тому, що мистецтво – сфера свободи й майстерності, які несуть насолоду. Усі явища мистецтва співвідносні з естетичними цінностями. Джерелом естетичної насолоди є художня форма, яка знаходиться в гармонійній єдності зі змістом. Радість несе в собі й залучення до творчості й ігровий аспект, присутній при сприянні художнього твору.

Мистецтво -- невід'ємна частина життя людини та суспільства. Про унікальність художнього почуття сказав О. Пушкін у вірші „Пророк”:

И внял я неба содроганье,  
И горный ангелов полёт,  
И гад морских подводный ход,  
И дольней лозы прозябанье.

Мистецтво відображає життя в його цілісності та загальнолюдській значущості, у тому, що цікаво кожній людині. Мистецтво – це завжди розповідь про людину, для людини та в ім'я людини.

### **3. Зміст та форма в художньому мистецтві. Їх взаємодія**

Як відомо, мистецтво відображає, пізнає дійсність за допомогою художнього образу, який тісно пов'язаний зі змістом художнього твору, і вони обов'язково зумовлюють один одного. Але будь-який художній твір має зміст і форму, у яких також відображається навколишній світ. Вивчення даних категорій дозволяє краще збагнути специфіку мистецтва, розкрити його внутрішню сутність.

Перш ніж розглядати їх особливості, необхідно пригадати загально-філософський сенс категорій „змісту” й „форми”. В усіх предметах й явищах, що нас оточують, є зміст і форма як їх протилежні сторони. Зміст – це сукупність елементів і процесів явища, те, з чого воно складається. Форма – внутрішня й зовнішня структура, спосіб існування змісту, певне співвідношення елементів і процесів у часі й просторі, тривалі зв'язки між ними.

Зміст і форма можуть бути в єдності. Тоді зміст – головний бік явища, тому що розкриває його природу та складає сутність. Форма сприяє розвитку змісту, якщо вона йому відповідає, та гальмує розвиток, якщо застаріла й не відповідає змісту. Між старою формою й новим змістом загострюється суперечка, яка спричиняє конфлікт. І тоді стара форма має бути замінена новою. Це завжди відбувається як у природі, так й у суспільстві.

Коли людина сприймає художній твір, проблеми змісту й форми для неї не існує. Мистецький твір постає перед нею як щось цілісне, як єдність змісту й форми. Але у кожному творі є свій зміст і своя форма.

Розглядаючи будь-який твір мистецтва – продукт художньої творчості, у якому відображається дійсність позиції естетичного ідеалу митця, -- можна (теоретично) поділити його на складові частини: зміст і форму. Але в мистецтві неможливо правильно зрозуміти характер змісту та форми окремо від специфіки самого мистецтва. Як з'ясовано вище, специфічна особливість мистецтва виявляється в тому, що воно відображає дійсність у художніх образах і виражає певні сторони

суспільної свідомості відповідно ставлення художника до світу, його естетичних уявлень і майстерності.

Пояснити, як виникає мистецький твір, означає розкрити його зв'язки з дійсністю, з життям суспільства, з публікою (у тому числі й художниками, з процесом їхньої творчості тощо).

Із зміною суспільного буття, насамперед способом виробництва матеріальних благ, більш-менш швидко перетворюється й духовне життя суспільства, перебудовується суспільна свідомість. Зміни в суспільній свідомості не можуть не відбиватися на свідомості митця, що спричиняє виникненню нового світовідчуття та ін. Дія закону розвитку мистецтва має об'єктивний характер, не залежить від свідомості, суб'єктивних бажань. Люди здатні або загальмувати його розвиток, або сприяти йому ( на основі знання цього закону). Крім того, розвиток мистецтва пов'язаний із появою нових творів, які містять новий зміст.

Зміст художнього твору – поняття складне й багатогранне. Це перш за все явища дійсності, які відображаються в мистецькому творі, але він не зводиться лише до механічного копіювання предметів й явищ, які стали для нього основою. Справа у тому, що перед, тим, як втілитися в майстерний твір, явища дійсності мають відобразитися у свідомості художника, бути ним усвідомленими, пройти через його серце. Саме тому в змісті виявляється особистість майстра, його смаки та погляди, його пристрасті та переконання. Світогляд велетня мистецтва має виключно важливе значення в художній творчості, й усі його слабкі та сильні сторони неминуче відбиваються у творах. Приклади того – творіння таких великих митців, як Ф.Достоевський, Л.Толстий, О.Бальзак, Т.Драйвер, Т.Шевченко та ін.

Зміст художнього твору може бути представлений у сучасному мистецтві (модернізмі) як вияв духовного світу художника, його почуттів і переживань з приводу якихось явищ, подій. Він не виражає безпосередньо політичних та філософських поглядів майстра, бо тоді це буде не художній твір, а політичний трактат або філософська праця.

Художник відображає, відтворює, творить світ, дійсність, а не просто передає свої думки й почуття. Отже, змістом мистецтва охоплюється не лише предмет зображення, але суб'єктивне сприйняття художником даного явища. Чим більше суб'єктивне розуміння життя відповідає об'єктивній закономірності розвитку дійсності, тим правдивіше й багатше зображення, тим повноцінніший твір митця. Таким чином, зміст художнього твору – це дійсність, усвідомлена й пережита художником та відбита в цьому творі.

Для більш глибокого розуміння даної проблеми необхідно поділити зміст художнього твору на елементи: тему та ідею.

Тема – це коло явищ дійсності, які зображаються автором. Безперечно, що глибина теми, її соціальна значущість, відповідність інтересам людства багато в чому зумовлюють той інтерес, який мистецький твір викликає в людей. Тому й існують „вічні теми”. Драми В. Шекспіра не були б безсмертними, якби в них не звучали теми, які цікавлять і хвилюють людей – теми Гамлета, Отелло, короля Ліра, Ромео й Джульєтти, Макбета тощо. Існують актуальні теми, пов'язані й з завданнями суспільної практики певної країни, епохи. Твори Д.А.Фурманова, М.О.Шолохова, фільми С.М.Ейзенштейна, В.І.Пудовкіна, картини Б.В.Йогансона, О.О.Дейнеки відображали ідеї соціалістичного суспільства, були цікавими для людей, які жили в період існування соціалістичних відносин.

А сьогодні високо цінуються твори В.Стуса, О.Яновського, Л.Костенко та інших митців, тому що в них звучать сучасні теми: війни й миру, морального становлення особистості й демократичної перебудови суспільства та ін., а також і тому, що ці теми розкриті на високому професійному рівні й відрізняються від інших високою художньою майстерністю.

Тема – це лише питання, а на питання має бути відповідь. Тому майстер завжди переплітає тему свого твору з поетичною ідеєю. Тільки тоді виникає художній зміст.



Ідея – це важливий бік художнього твору. Це не абстрактна наукова ідея, а ідея специфічна, художня. Вона виникає разом із задумом твору в образній формі як єдність думки й почуття художника. Ідея – головна думка художнього твору, яка виражає ставлення митця до дійсності, причому одна й та сама тема може бути розкрита, розтлумачена художниками по-різному, наприклад, О. Купрін „Механічний наглядч” (1904), Ф. Кафка „Виправна колонія” (1914).

Цінність і значення художнього твору визначаються глибиною й істинністю художньої ідеї.

З теми та ідеї витікає оцінка твору. Усвідомлюючи тему ідейно-естетично, художник дає зображуваним явищам оцінку, яка має в мистецтві емоційний характер, бо виражає симпатії та антипатії автора. Тому авторська оцінка також може бути розглянута як елемент змісту (наприклад, Г. Флобер „Мадам Боварі”, І. С. Тургенєв „Батьки й діти”, О. С. Пушкін „Маленькі трагедії” та ін.).

Характеризуючи тему й ідею художнього твору, змушені були розглядати їх окремо, виходячи з вимог наукового аналізу. Але у творі зміст є цілісним, у ньому життєва тема й поетична ідея поєднані, живуть одна в одній у тісному зв'язку з авторською оцінкою.

Таким чином, *зміст – це головний елемент художнього твору*; він виникає в процесі творчості митця під впливом об'єктивної дійсності й тієї суспільної свідомості, які сформувалися та існують за даної епохи. *Зміст являє собою єдність об'єктивних і суб'єктивних початків у художньому творі, єдність теми, ідеї та авторської оцінки.*

Практичним виявом змісту у творі є його художня форма, завдяки якій твір сприймається й залишається таким для наступних поколінь. Художня форма є матеріалізацією змісту, адже тільки матеріальне втілення може надати задумові зовнішнього, об'єктивно-реального буття, лише воно дозволяє митцю донести свої думки й почуття іншим. Ця об'єктивація змісту може відбуватися в найрізноманітніших матеріалах: у слові, звучанні музичних

інструментів, камені, дереві, на папері, полотні тощо -- у будь-якому матеріалі, доступному зоровому й слуховому сприйняттю.

Справжній майстер, розкриваючи зміст твору, завжди виходить з можливостей матеріалу мистецтва. Зрозуміло, що телевізійну вежу в Києві спорудити з деревини було б принципово нереально, проте саме властивості дерева дозволили звести таке чудо архітектури, як церква в Яремчі. І в живописі потрібні не лише різноманітні фарби, але й різноманітні лаки, розчинники, які сприяють тому, що фарби не вицвітають, не тріскаються, не обсипаються протягом тривалого часу. Адже багато творів Леонардо да Вінчі та Мікеланджело не збереглися через нестійкий склад фарб, мальовничого матеріалу.

Кожен вид мистецтва має свій матеріал. Так, матеріалом у музиці є звуки, організовані в лад. Важливими для музики є й властивості звуків, наприклад, тон, тривалість, висота й сила звуку. Певні властивості повинні мати й танцюристи, і актори театру та кіно. Без фізичної підготовки, витривалості людина не може виконати танець. У літературі за матеріал править слово. Невиразні, „стерті” слова й висловлювання знижують художність літературного твору. Правильний добір художником матеріалу забезпечує правдиве зображення життя, яке відповідає естетичному сприйняттю дійсності людиною ( наприклад, матеріал у Й.Шадра „Булижник – зброя пролетаріату” – бронза; у В.Мухіної -- „Робітник і колгоспниця” – хромонікелева сталь; С.Коненкова „Бабуся” – дерево).

У цілому будь-який мистецький твір постає як гармонійне поєднання художнього образу й матеріалу. На основі вільного володіння матеріалом даного виду мистецтва створюється техніка майстра. Але навіть володіння досконалою технікою може не привести до створення високохудожнього образу мистецтва. Лише в єдності з глибоким змістом технічна майстерність художника здатна створити шедевр.

Отже, форма включає матеріал і такі елементи, як композиція, сюжет, зображувально-виражальні засоби та ін.

*Композиція* (з лат. – упорядкування, розташування) – це структурна побудова художнього твору, розміщення й співвідношення всіх його елементів і частин у єдиному цілому. Композиційна побудова твору підпорядкована змісту, сприяє розкриттю руху, динаміці дії, почуттів і думок автора. (Наприклад, у середні віки в живописі – архітектонічна композиція – симетричне, ритмічне зображення; у живописі бароко – діагональна композиція, яка сприяє вираженню руху, бурхливої зміни почуттів, сильних переживань). Кожен вид мистецтва має свої засоби композиції. У живописі, наприклад, усі образи подані одночасно, і тому їх розміщення є особливо складним. У скульптурі композиція постає як просторове розташування художніх елементів і частин, наприклад, зображень людського тіла в статуї або фігур у статуарній групі.

Композиція може містити різні елементи: у літературному творі – це експозиція, зав'язка, кульмінація й розв'язка, у театральному спектаклі – мізансцени, дії, сцени, акти.

Композиція тісно пов'язана із сюжетом. *Сюжет* – це внутрішній зв'язок подій у творі, взятих у їх часовому розвитку. Його джерелом є процеси, що відбуваються в реальному світі. Сюжет притаманний різноманітним видам мистецтва. Особливу роль він відіграє в літературі та синтетичних видах мистецтва (театр, кіно), де може перетворитися в першочерговий елемент форми (пригодницький жанр).

До форми художнього твору належать і *зображувально-виражальні засоби*, які є знаряддям її утворення. Кожному виду мистецтва властиві свої виражальні засоби. Так, для живопису характерні такі засоби, як малюнок, колір, світлотінь, лінійна повітряна перспектива, колорит; для письменників засобом створення художнього образу є слово. Але позначка літератури, як і живопису, полягає не в тому, щоб займатися пустою словотворчістю, живописанням, а в тому, щоб за допомогою зображувально-виражальних засобів розкрити сенс явища, події, вчинку – розкрити зміст.

Художня форма – це не механічне поєднання, елементів, вона являє собою складні утворення, що включає два рівні, іншими словами „внутрішню” й „зовнішню” форми, які по-різному співвідносяться зі змістом художнього твору.

Елементи форми, які знаходяться на „нижчому” рівні, утворюють внутрішню форму мистецтва, а елементи, які лежать на „вищому” рівні, -- зовнішню його форму. До „внутрішньої” форми належать сюжет і характери, їх взаємозв'язок є образною структурою художнього змісту, способом його розвитку; до „зовнішньої” – усі зображувально-виражальні засоби мистецтва, вона виступає способом матеріального втілення змісту. Такі елементи форми, як композиція, ритм – це кістяк, кістяк художньо-образної тканини мистецького твору, вони поєднують всі елементи зовнішньої форми.

Процес матеріалізації художнього змісту у формі здійснюється з глибини на поверхню, зміст пронизує всі рівні форми. Сприйняття мистецького твору йде зворотним шляхом: спочатку людина схоплює зовнішню форму, а потім, проникаючи в глибину твору, розуміє сенс внутрішньої форми. У підсумку вся повнота художнього змісту стає опанованою. Отже, аналіз елементів форми дозволяє дати більш чітке визначення форми художнього твору. *Форма – це внутрішня організація, структура художнього твору, створена за допомогою зображувально-виражальних засобів даного виду мистецтва для вираження художнього змісту.*

У сучасному мистецтві формі надається велике значення. Представники модернізму та постмодернізму звертають увагу лише на зовнішню форму, насолоджуючись відношенням звуку або кольору, нехтуючи осягненням внутрішньої форми всього змісту.

Отже, художня форма сприяє розкриттю змісту твору, вона являє собою складну організацію й містить такі елементи, як композиція , сюжет, зображувально-виражальні засоби, тісно пов'язана з матеріалом,

має два рівні -- „зовнішній” й „внутрішній”; форма дозволяє зрозуміти мистецький твір, правильно розкрити його зміст.

Художній твір має певний зміст і притаманну йому внутрішню форму, зміст завжди зумовлює форму і є головним чинником будь-якої естетичної структури. Зрозуміти художній твір можна тільки в єдності усіх його складових елементів. Так, на картині Рафаеля Санті „Сікстинська мадонна” передані прекрасні риси жінки, у її образі втілений естетичний ідеал художника. Напрочуд гарне й всеохоплююче зображення як результат художнього оформлення, дивовижна й сама картина як річ з її фарбами, рамою, що відповідають художньому образу. Зміни форми завжди обумовлені змінами змісту, що, у свою чергу, викликається тими чи іншими соціальними, політичними зрушеннями в житті суспільства. Так, поезія В. Маяковського була новаторською за формою, через неї автор прагнув передати й новий зміст, який виник внаслідок революційного перетворення суспільства, появи нової людини, яка хоче перебудувати старий світ. І ця форма вірша з її контрастами, з граничною різкістю, емоційно забарвленими паузами, збільшеними значеннями наголошених складів тощо якнайкраще відповідає своєму революційному змісту.

Якщо в науці форма вираження думок є нейтральною відносно її змісту, то в мистецтві форма – активне знаряддя вираження авторського задуму, художньої ідеї твору. Задум мистецького твору має образну структуру, образний характер, змістовне й формальне злиті в ньому воедино. Єдність змісту й форми необхідна в задумі саме настільки, тому що поза формою поетична ідея стає нежиттєздатною, невизначеною. У задумі видно набагато чіткіше, ніж у готовому творі, що форма відіграє службову роль, підпорядкована змісту. Це пояснюється тим, що задум – духовне утворення, це уявлення про майбутній твір, породжене уявою художника. Паростки змісту в задумі „почувають” себе привільніше в порівнянні з формою, бо за змістом і формою виникає суперечність. Форма „відстає” від змісту, утруднює

його вдосконалення. І художник повинен розв'язати це протиріччя, матеріалізувавши задум у творі, а форма долає відставання від змісту й стає з ним у рівень. У творчості художника для втілення задуму змістовна й формоутворююча діяльність виступають у єдності, і робота над змістом твору є роботою над формою його втілення, а робота над формою становить процес „погашення” змісту у формі (наприклад, ескізи Й. Репіна до „Запорожців”, робота В. Сурикова над „Бояриною Морозовою” та ін.).

Аналізуючи творчий процес, можна побачити, що форма, підпорядкована змісту, постійно допомагає йому. Адже здатність змісту розгортатися ушир та углиб залежить від того, чи створює йому форма необхідні для цього умови: коли форма не відповідає змісту, вона сковує, обмежує можливості його розвитку (наприклад, Ф.В. Достоєвський, роман в аркушах „Бідні люди”, Б. В. Йогансон „Допит комуністів” – 2 ескізи), стає його активним помічником.

Отже, взаємозв'язок змісту й форми полягає в тому, що зміст вимагає відповідної форми, такої, яка найбільш повно й правильно втілювала б творчий задум митця. Такий взаємозв'язок є об'єктивною закономірністю естетичного розвитку. Кожний художній твір характеризується певною мірою єдності змісту й форми, а цінність художнього твору залежить від того, наскільки високопрофесійно, високохудожньо створені всі складові елементи художнього твору, у тому числі й елементи змісту й форми.

#### **4. Система та класифікація видів мистецтва**

Проблема відокремлення певних видів мистецтва та з'ясування їх особливостей хвилювала людство з давнини. Багато філософів, діячів культури, митців намагалися розв'язати це питання остаточно. Однак навіть сучасний стан даної проблеми недостатньо однозначний.

Визначити вирішення проблеми класифікації видів мистецтва як історичний процес, виявити причини, які зумовили зміну старих (традиційних) видів мистецтва та появу нових, з'ясувати відмінність кожного з них від інших допоможе історичний погляд на ці явища.

Розуміння мистецтва як способу емоційно-образного відтворення дійсності в художніх образах неминує ставить питання доцільності існування різних видів мистецтва. Перша спроба класифікації видів мистецтва, яку здійснили Платон та Аристотель, не виходила за межі дослідження специфіки окремих видів мистецтва.

Першу цілісну класифікацію запропонував Й. Кант, але не в практичній, а в теоретичній площині. Першу систему взаємозв'язку конкретних видів мистецтва дав Г. Гегель у праці „Система окремих мистецтв”, в основу якої він поклав співвідношення ідеї та форми, класифікував види мистецтва від скульптури до поезії. У ХХ ст. Фехнер систематизував види мистецтва з психологічної точки зору, а саме з приводу практичної корисності виду мистецтва. Таким чином він відніс до мистецтва й кулінарію, і парфумерію, тобто види естетичної діяльності, які крім естетичних виконують інші, практичні функції. Як бачимо, джерело багатства мистецтва шукали в різноманітності здібностей суб'єкта, у внутрішній диференціації об'єктивної ідеї, у зміні виражальних творчих прийомів тощо.

Матеріалістичне вирішення проблеми пояснює зумовленість народження та розвитку різних видів мистецтва в різноманітті самої дійсності. Значна кількість видів мистецтва склалася історично як відтворення багатобічності реальної дійсності та індивідуальних особливостей сприйняття її людиною. Отже, відокремлюючи будь-який вид мистецтва, зважають на форму мистецтва, яка склалася історично, її основні функції та класифікаційні одиниці. Види мистецтва – література, образотворче мистецтво (живопис, скульптура, графіка), музика, хореографія, архітектура, театр тощо – мають відношення до мистецтва як особливе до загального. Видові особливості, що є специфічним

проявом загального, зберігаються протягом усієї історії розвитку мистецтва, хоча в кожному епоху в певних художніх культурах виявляються по-різному.

У сучасній системі мистецтв існують дві тенденції: тяжіння до синтезу (наприклад, зв'язок архітектури, живопису та скульптури) та збереження незалежності (самостійності) окремих видів мистецтва. Обидві тенденції плідні та сприяють розвитку системи мистецтв. Врешті, на розвиток цієї системи мають вирішальний вплив досягнення сучасного науково-технічного прогресу, без яких була б неможливою поява кіно, голографії, рок-опери тощо.

Достатньо складним є питання відбору критерію класифікації даної системи. Так, розподіляючи мистецтво за способом сприйняття, одержуємо слухові, зорові та видовищні види мистецтва. Поділ мистецтва за типом відтворення дійсності дає образотворчі види мистецтва. Визначення специфіки створення художнього образу зумовлює виділення часових, просторових та просторово-часових видів мистецтва (в іншій термінології – статичних, динамічних та статикодинамічних). Залежно від характеру поєднання виражальних засобів у конкретному виді мистецтва відзначають прості, складні та синтетичні види мистецтва.

У середині кожного виду мистецтва також існує поділ на жанри, стилі, народи тощо. Зберігаючи свої специфічні особливості та внутрішньовидовий поділ, кожний вид мистецтва змінюється під впливом своєрідності часу, культурних вимог, характеру художнього смаку тощо. Усі ці особливості містяться у визначенні стилю. Стиль -- сукупність головних ідейно-художніх особливостей творчості майстра, які виявляються в типових для нього темах, ідеях, характерах, конфліктах, а також у різноманітності виражальних засобів, художніх прийомів. Таким чином, доцільно виділяти стиль епохи, стиль художньої школи (або напряму), стиль конкретного виду мистецтва, національний стиль, стиль окремого митця.



Внутрішньовидовий поділ мистецтва та аналіз особливостей кожного його виду містить розділ мистецтвознавства, який називається морфологією мистецтва.

## **ТЕМА 9. Мистецтво ХХ століття в контексті європейської естетики. Основні положення постмодерністської естетики**

1 Мистецтво ХХ століття, його сутність і нові якості.

Модифікація реалізму.

2. Мистецтво модернізму – пошук нових художніх методів.

3. Аналіз основних напрямлень модернізму: кубізм, абстракціонізм, експресіонізм, сюрреалізм та ін.

4. Постмодернізм: поглиблення естетичних експериментів у ХХ столітті.

### **1. Мистецтво ХХ століття, його сутність і нові якості.**

#### **Модифікація реалізму**

Розвиток мистецтва у ХХ ст. обумовлений цілим рядом соціокультурних причин, а також внутрішніми процесами – досягненнями і невдачами художньої творчості попередньої епохи. У загальному розумінні він обумовлений кризою класичної культури, якщо не кінцевою, то глибокою дискредитацією так званого „проекту Просвітництва”.

Нагадаємо, що культурне і суспільно-політичне життя класичної епохи (XVII – XIX ст. ) визначалося вірою у безмежний соціальний прогрес.

Ця надія базувалася на вірі у пізнання, просвітництво і науку. В цей період людина звертає свої погляди в першу чергу на потойбічний світ, задумується про досягнення ідеалу в цьому, а не потойбічному

житті. Науково-технічний прогрес обіцяв покращення життєвих умов, а просвітництво мас, демократизація системи освіти повинні були сприяти пом'якшенню норівів.

Вражаючим був наступ розуму на релігію. Уже в процесі Реформації виникли „раціоналістичні” протестантські течії, які позбавляли віруючих від „ідолопоклоніння” + обряди й вимагали самостійного вивчення і розуміння Біблії. Розум, навпроти, виявився в деякій мірі прирівняним до божества, возведений на п'єдестал. Не випадково Велика французька революція – одна з перших спроб раціональної перебудови суспільства – принесла новий релігійний культ – поклоніння Розуму. Поразка революції не означала забуття тих культурних і суспільних ідолів, які породили XVIII ст. (серед них – наукове пізнання і лібералізм).

Не дивлячись на традиційні соціальні потрясіння (війни, революції, епідемії), історія західного суспільства у XIX ст. не заперечує надії на прогрес не тільки у матеріальній, але і у моральній сфері. Умови життя і звичаї, здавалося, невпинно поліпшувалися. Поступово правове законодавство надає захист людям іншої віри, працівникам, жінкам і дітям. Швидко розвивається медицина, наука й техніка.

## **2. Мистецтво модернізму – пошук нових художніх методів**

Без сумніву, прогрес носив відносний характер, але вся культура модерну (Нового часу) відзначена оптимізмом, зверненістю до майбутнього. Поступове розчарування, усвідомлення краху настає саме на початку XX ст. внаслідок економічних криз і подій Першої світової війни. Перша третина століття багата свідченнями цього духовного перелому. Про кризу цінностей культури модерну пишуть Н.Бердяєв, П.Сорокін, О.Шпенглер і ін.

Філософський ірраціоналізм у XX ст. розвивається особливо активно (фрейдизм, екзистенціалізм, неотоїзм та ін.).

У мистецтві ця криза переживається в першу чергу як *криза реалізму*.

Саме ця мистецька школа найкращим чином висвітлює цінності класичної епохи. По-перше, реалізм прагне правдиво відтворювати реальність, продовжуючи таким чином пізнавальну тенденцію, по-друге, він демократичний у відношенні доступності для реципієнта (читача чи глядача). Вимирання реалістичного мистецтва в *академізм* (відображення дійсності згідно канонам, відомість героїчних сюжетів історичного і міфологічного характеру) склалось ще в середині XIX ст.

На той час у живописі вже було досягнуто досконалості в техніці зображення. Нове життя реалістичній школі дала демократизація сюжетів – звертання до буденного народного життя, надання витвору політичного звучання (в Росії це характерне для живопису сподвижників).

Критики реалізму в першу чергу піддавали сумніву творчий потенціал цього напрямлення (копіювання реальності тут перешкоджає створенню нових реальностей), а також необхідність „загравання” з глядачами, народом у широкому розумінні змісту слова.

Отже, мистецтво XX ст. – це мистецтво кризове, переломне уже в силу того, що воно належить переломному періоду (кінець XIX – першу половину XX ст. прийнято називати некласичним періодом, другу XX – початок XXI ст. – епохою постмодерну). Та саме криза модерністичної культури і класичної раціоналізації, орієнтованої на наукове освоєння світу, дозволяє мистецтву претендувати на більш помітну роль у соціальному і культурному просторі.

Ідеологи авангардизму обґрунтовують погляд на мистецтво як на силу, здатну змінити світ, скорегувати життєві установки людини.

Не дивлячись на те, що модерністичному мистецтву початку XX ст. інколи властиве самозаперечення (абстракціонізм, дадаїзм, концептуалізм), саме по собі воно стає деяким чином і орієнтиром для культурного розвитку. Так, некласична філософія зближується з

художньою літературною творчістю (Ф.Ніцше, Ж.–П.Сартр, А.Камю, Д.Сантаяна). Медицина звертається до художніх практиків для лікування психічних захворювань.

Мистецтво ХХ ст. стає сферою, де стомлений від власних амбіцій розум шукає заспокоєння, гармонії, де він усвідомлює власні межі. Мистецтво зближується зі сферою ірраціонального, але на відміну від релігійного мислення художня думка не догматична, самостійна і не сковує широкі творчі прагнення сучасної людини.

Отже, говорячи більш визначено, у ХХ ст. мистецтво вперше починає претендувати на статус культурного авангарду і відіграє особливу роль у становленні обличчя культури в цілому. Одним із свідчень зміни статусу мистецтва, без сумніву, є його претензії на чистоту. Гасло „мистецтво заради мистецтва” було досить відомим на початку століття. Іншими словами, мистецтво відмовилося бути зброєю релігійного, естетичного чи просвітницького впливу. Нагадаємо, що специфічними функціями мистецтва є естетична (формування потреби у прекрасному, здатність отримувати естетичне задоволення) і гедоністична (розважальна). Акцентування естетизму веде за собою ущемлення естетичного початку в людині й в культурі. Художник, як правило, першим постає проти панівних у суспільстві моральних норм. Він створює віртуальну реальність, в якій дозволяється набагато більше, ніж у реальному світі.

Мистецтво виховує, розважає, через це воно є найкращим засобом виховання, але чому вада, насилля – настільки приваблива тема не тільки для низькопробного масового мистецтва, яке посилається на низькі пристрасті людини, але і для мистецтва найвищого рівня? Одну з можливих відповідей можна знайти у Аристотеля. Давньогрецький філософ вважав, що добродіяч – це „золота середина”, всього одна можлива позиція між крайнощами, решта позицій – це вада. Виходячи з цього, можна сказати, що всі добродіяльні люди однакові, а як наслідок, невеселі. Вада ж різноманітна й є широким полем для дослідження

фантазії художника. Адже не єдино правильне, а цікаве є предметом мистецтва.

### **3. Аналіз основних напрямлень модернізму:**

#### **кубізм, абстракціонізм, експресіонізм, сюрреалізм...**

Якщо наука і релігія дають людині чіткі орієнтири, то мистецтво надає повну свободу вибору – в цьому полягають суперечливі тенденції розвитку культури ХХ ст.

Говорячи про мистецтво ХХ ст. в цілому, не можна забувати про численність його напрямлень і стилів. Разом з тим основу для його класифікації складає модернізм. Умовно в розвитку художньої культури ХХ ст. виокремлюють наступні періоди:

- передмодернізм (кінець ХІХ – початок ХХ ст. );
- модернізм (1-а половина ХХ ст. );
- неомодернізм (50 – 70 роки ХХ ст. );
- постмодернізм (остання третина ХХ ст. )

Модернізм як художня практика панував до Другої світової війни, хоча називають і більш точні хронологічні рамки (1890 –1968). Модернізм об'єднує ряд досить самостійних напрямлень (експресіонізм, кубізм, футуризм, дадаїзм, сюрреалізм та ін.), які мають спільні світоглядні установки, соціокультурні умови розвитку, а також спільне прагнення до експериментальності. Ідеологами мистецтва модернізму були Х.Ортега-і-Гассет, М. де Унамуно, Т.Адорно, Г.Маркузе й інші філософи. Самі ж художники також теоретизували свої підходи до творчості, створювали коментарі й програми. Модерністичне мистецтво, без сумніву, потребує пояснень саме в силу того, що, відмовившись від реалістичної програми, воно зробилося далеким і незрозумілим простій людині, незнайомої з концепціями тієї чи іншої школи в літературі та живописі. Звичайно, умовність з самого початку притаманна мистецтву, через це певна підготовка для його сприйняття завжди необхідна

(оперне мистецтво – яскраве цьому підтвердження). Але в ситуації з модернізмом виникає наступна особливість: мистецтво свідомо відвертається від людини („народу”) – воно, за визначенням Х.Ортега-і-Гассена, „дегуманізується”. Цей іспанський мислитель вніс значний внесок у оформлення і роз’яснення ідеології модернізму. Звернемося до його праці „Дегуманізація мистецтва”. В ній стверджується наступне:

1. Для більшості людей естетичне почуття не відрізняється від життєвих відчуттів, вони хочуть бачити і співчувати чомусь подібному до реального. І як наслідок, найбільш народним, неелітним направленням є реалізм.

2. Суть істинного мистецтва полягає у створенні об’єктів, з якими ми не існуємо у звичайному житті, при цьому мистецтво повинне створювати нову, наповнену змістом реальність, а не беззмістовність.

3. Модернізм – нове мистецтво, яке не боїться деформувати реальність, позбавити її людського аспекту настільки, що з його витворами доводиться створювати принципово нові зв’язки ( в цьому полягає дегуманізація мистецтва).

4. Нове мистецтво розраховане на еліту, аристократію духу, на тих, хто розуміє, а не на тих, кому „подобається”. Модерністичне мистецтво – єдиний в умовах демократії інструмент відокремлення еліти від сірої маси. Модерністи дають зрозуміти народу, він – це „всього лише народ”. (Ортега-і-Гассет вважає, що авторитет середньої людини, її примітивних смаків і потреб може призвести до повної деградації культури.).

Від реципієнта, тобто від того, хто вступає у комунікацію з витвором мистецтва, модернізм вимагає зараз навіть не просто знання концепції того чи іншого направлення, а володіння творчим початком, здатністю оригінально інтерпретувати задум автора. Ще один ідеолог модерністичного мистецтва – Мігель де Унамуно – розвивав ідею творчого характеру сприйняття витвору ( зближуючись, таким чином, з наступною постмодерністичною естетичною думкою). Він писав:

„Людина відчуває насолоду від витвору мистецтва тільки через те, що вона усвідомлює його в собі, відтворюючи себе разом з ним”.

Отже, модернізм принципово розриває з історичним досвідом художньої творчості, переглядаючи його взаємовідношення з життям і народом, прагне обумовити деякі нові початки в мистецтві. Якщо в античну епоху художня творчість розглядалась як „мімезіс” (наслідування) природи, то тепер художники відчують себе швидше винахідниками, а не наслідувальниками. (Правда, Аристотель вважав, що „мімезіс” як основа мистецтва включає в себе наслідування природи такої, яка вона має бути. Так що елемент авангардизму, притаманний мистецтву, ним не заперечується).

Між тим художники-новатори ХХ ст. не просто прагнули у майбутнє, вони швидше орієнтувалися на пізнання вічних, сутнісних основ. „Есхатологічне” майбутнє в іудаїзмі та християнстві ознаменувє кінець історії, а з цього слідує, співпадає з абсолютним минулим. Не дивно, що „авангардисти” так часто звертаються до архаїчного періоду, до „початку часу”. Доісторичній епосі було притаманне відтворення одних і тих самих форм, а не поступальний прогресивний розвиток, який призвів у кінцевому результаті, до порушення єдності людини і природи. Модернізм виник завдячуючи усвідомленню цього роз’єднання, але він його не культивує

Звертання до архаїстики, яка була на початку віків, так і в глибині людської психіки в якості її безсвідомого початку, який передує будь-якій свідомій інтелектуальній або емоційній активності, зіграло якісну роль у мистецтві модернізму. Достатньо згадати роль африканської скульптури для становлення кубізму, древніх магічних практик – для літератури й живопису експресіонізму, міфів – для літературного модернізму в цілому. За словами англійського історика Е.Гомбріха, перед Першою світовою війною захоплення африканською скульптурою об’єднало художників найрізноманітніших напрямлень. Ритуальні негрятянські маски замінили в майстернях зліпки з Аполлона

Бельведерського. Африканське мистецтво не наслідувало ідеали краси й життєподібне, але володіло міцною виразністю, ясністю структури і виконавчих прийомів.

Філософське пояснення цьому явищу дає психоаналіз. Зокрема, Г.Маркузе бачив у мистецтві одну з форм реабілітації пригніченого безсвідомого, його звільнення. А.К.Юнг стверджував, що „колективне безсвідоме” має архетипи – древні образні форми осягнення реальності, на які потрібно пролити світло шляхом „розширення свідомості”. (Нагадаємо, що засновник психоаналізу З.Фрейд гадав, що культура заснована на заборонах, через це вона репресує психіку, безсвідомі бажання, які керуються поведінкою людини).

Заперечення в модернізмі класичних традицій європейського мистецтва, культури в цілому, його авангардна програма з неминучістю зближує художників з політичними революційними програмами (це особливо характерне для футуризму в Італії і Росії). Естетичний авангард виявляється близький до революційної ідеології типу марксистської, яка вимагає переходу від опису світу до його перероблення і поверненню до доісторичного існування на стадії досконалого незмінного безкласового комунізму. В результаті утворився єдиний художньо-політичний проект, який підтримували В.Хлебніков, В.Маяковський, В.Татлін, К.Малевич, М.Шагал, Л.Арагон та ін.

Модерністичне мистецтво з його культом звільнення індивідуальності художника від сприйняття і відображення оточуючого світу і створення особливого складного світу почуттів, з його елітарністю, пошуками нового змісту для розуміння прекрасного було чергою численних експериментів, які шокують і дивують народ (глядача). У той же час новизна цих експериментів з часом була нівелійована звичкою і виникненням ринкового попиту на витвори авторитетних напрямлень. Це стосується експресіонізму, кубізму й інших модерністичних шкіл.

Експресіонізм і кубізм – перші напрямлення у модернізмі.



Експресіонізм (від латинського слова *expressio* – „вираження”) як художнє направлення виник у Німеччині в 1905 – 1912 рр. Його виникнення пов’язане з діяльністю таких художніх об’єднань, як „Міст” і „Синій вершник”. В центрі експресіоністичної концепції світу стоїть людина і її переживання, які змінюють сприйняття оточуючого середовища. Колір як найбільш емоційна стихія мав для художників найбільше значення, зображення ж ставало спрощеним, двохвимірним.

Художник використовував картину як „міст” для передання емоцій. При цьому в творчості ряду представників цієї школи (К.Ольвіц, Е.Барлах, Г.Грос, О.Кокотка) чітко проглядається прагнення відобразити трагічний бік життя – страждання, убогість, насилля, жертвуючи для цього красою та гармонією.

Своєрідним символом експресіонізму слугує літографія норвезького художника Едварда Мунка (1863 – 1944) „Крик” (1895). Найзнаменитішим представником літературного експресіонізму є австрійський письменник Франц Кафка („Процес”, „Замок”, „Перетворення”).

Експресіонізм став поштовхом для відродження „безпредметного” мистецтва – у ХХ ст. воно отримало назву *абстракціонізму*.

Можливо, перші „безпредметні” картини почав писати російський художник Василь Кандинський (1866 – 1944). На початку століття він жив у Мюнхені й був одним з засновників об’єднання „Синій вершник”. Кандинський стояв у витоків так званого „психологічного абстракціонізму”, оскільки намагався показати можливості кольору у вираженні емоційного стану людини.

Дуже близьким до абстракціонізму була творчість швейцарського художника Пауля Клеє (1879 – 1940). Для нього характерний „інфантілізм” – культ дитячого малюнка, „без свідомої геніальності”, про яку говорив ще В. Кандинський.

Ще одним направленням живопису початку ХХ ст. є *кубізм* (Ж.Брак, П.Пікассо). Термін виникнення, за припущенням, у 1908 р., коли французький художник Анрі Матісс сказав, що картина Ж.Брака „Будинки в Естаці” (1908) нагадує йому кубики, а один з критиків зазначив, що живопис Брака зводиться до зображення кубиків. Найвідоміша картина раннього кубізму – „Авіньйонські дівчата” П.Пікассо.

Кубізм реформував образотворчий початок; своє завдання він бачив у створенні об’ємного зображення за допомогою „окремих першоформ”. Вибір живописних сюжетів був для кубістів досить обмеженим, людські фігури вони писали досить рідко. Представники кубізму почали використовувати й колаж, наклеюючи на полотно обривки з газет, старих афіш, частини різноманітних речей.

Потрібно сказати, засновник кубізму Пікассо першим відійшов від цього направлення, і кубізм як самостійна школа проіснував недовго. Тим паче ідеї кубістів активно розроблялися і у майбутньому.

Голландець Піт Мондріан (1872 – 1944), який працював у стилі абстракціонізму під впливом кубізму, продовжував геометричну стилізацію природи.

Картини Мондріана позбавлені фактури і представляють собою комбінації геометричних фігур, зафарбованих у різноманітні кольори („Композиція з червоним, чорним, синім, жовтим і сірим”, 1920 р.).

Казімір Малевич (1878 – 1935) – представник російського і українського авангарду став третім засновником абстракціонізму на рівні з Кандинським і Мондріаном. Малевич назвав свою систему „динамічним супрематизмом” (від франц. *supreme* – „вищий”). Згідно з Малевичем, вищий принцип життя такий, що не виражається, безпредметний, через це безцільно наслідувати видимі предмети. Живопис не тільки не повинен відображати життя, але і не повинен взагалі бути утилітарним (корисним). Розуміння мистецтва як

автономного світу, автономної системи знаків – це ще один передвісник постмодернізму.

(Нагадаємо, що у 1913 р. Малевич виставив картину, яка одразу ж стала відомою. „Чорний квадрат” на білому фоні, зображений на ній, став „засновником” багатьох інших квадратів – червоних, білих та ін.).

У межах модернізму існує також і стійке прагнення „стерти межі” шляхом естетизації всього предметно-речового середовища і виявлення утилітарного значення мистецтва. Остаточний прояв цієї тенденції – експонування „готових об’єктів” (“readymade”) – побутових предметів, скомбінованих абсурдним, незвичним чином, або у незайманому вигляді. З 1914 р. Це практикував французький художник Марсель Дюпон (1887 – 1968) (працював переважно в Америці), а в середині ХХ ст. „реді-мейд” застосовується поп-артом.

Специфіку мистецтва заперечували також і дадаїсти – представники інтернаціональної богеми, які об’єдналися у 1916 р. в Цюриху. *Дадаїзм* – найбільш ексцентричне направлення у модернізмі. Поет Тцара і його прибічники гадали, що до сих пір модерністи лише посилювали виразність реальних форм замість того, щоб підкреслювати беззмістовність і хаотичність реальності. Іронія дадаїстів досягла міри нігілізму: за висловленням Гроса, вони „з легкістю знущалися над всім, все обпльовували”, а їхнім символом було „Ніщо, Порожнеча, Дірка”. Чи варто говорити, що сама назва об’єднання „Да-да” не означало нічого певного („ У різних мовах, -- писав Тцара, -- це слово має найрізноманітніші значення: „годувальниця”, „хвіст священної корови”, „дерев’яний коник” або „подвійне твердження”).

Тим паче, у модерністичному нігілізмі проглядається прагнення до звільнення свідомості від панування раціональної логіки і мови, адже свідомість людини розвивається в певній мовній і культурній реальності, через це рухається вже накресленим шляхом. Модерністи прагнули звільнити думку, дати суб’єкту можливість говорити своєю мовою, спонтанній, щирій, не універсальній. Ось чому поети і художники

говорять про „течію свідомості”, „автоматичний малюнок”, „звільнення кольору” й інші методи розслаблення індивіда.

Дадаїзм як напрямлення проіснував до 1922 р., багато його прихильників склали в майбутньому ядро *сюрреалізму* (від французького *surrealite* – „надреальний”). Виникнувши як літературне напрямлення (А.Бретон, Л.Арагон, А.Арто), сюрреалізм розповсюдився згодом на живопис, театр, кіно, скульптуру. Лідер напрямлення – французький поет і психіатр А.Бретон (1869 – 1966) писав, що сюрреалізм – це спроба показати дійсний рух думки, а заснований він на вірі „у всемогутність сну, в неціленаправлену гру мислення”. Створення атмосфери снобачень і інтерпретація фактичних та бачених образів у сні здійснювалась сюрреалістами не без впливу ідей З. Фрейда. Засновник психоаналізу вважав, що „зміст” безсвідомого, керуючий психікою, дає про себе знати в обмовах, снобаченнях... Серед художників-сюрреалістів відомі німець Макс Ернст, бельгійський Рене Магрітт, але найвідомішим є іспанський художник Сальвадор Далі (1904 – 1989). У його картинах уривки реальності передаються натуралістично, але пояснити зміст зображеного принципово неможливо. Сам художник називав свої полотна фотографіями снів.

У середині ХХ ст. Далі створював картини, які викликають тривожні асоціації, які передають сумний, трагічний характер епохи. Одна з них має назву „М'яка конструкція з вареною квасолею. Передчуття громадянської війни” (1936). У той же час безідейність сюрреалістичної творчості Далі, з'єднана з справжньою комерційною захопленістю, викликає обурення критиків. Відомий письменник Дж. Оруелл засуджував Далі за відсутність етичної рефлексії, яка обумовлює наявність елемента жорсткості у його творчості. Оруелл вважав, що роботи Далі є результатом смакування „розбещеної сексуальності та некрофілії” („Манекен, який згниває в таксі”, „Содомія черепа з роялем” і т. п.).

Сюрреалізм, по суті, закінчив чергу модерністичних експериментів. До початку 30-х років модернізм вже втратив авангардний, бунтарський характер, зробився частиною офіційної культури. Ступінь епатажності та новизни лише обумовлювала великий комерційний успіх. Духовна криза модернізму проявляється також і у тому, що ряд його ідеологів, будучи „елітарними” антидемократично налаштованими мислителями, співпрацювали з фашистськими режимами (так, Марінетті – поет, ідеолог італійського футуризму – підтримував режим Муссоліні).

Так званий „неомодернізм” був представлений, в тому числі, поп-артом, який прагнув подолати так звану „елітарність” мистецтва. Спроба стерти межу між елітною і масовою культурою – це вже процес наступу постмодерністичної культури.

#### **4. Постмодернізм: поглиблення естетичних експериментів ХХ століття.**

##### **Місце сучасного мистецтва у становленні духовної культури.**

Постмодернізм виникає як продовження авангардистських експериментів початку ХХ століття. На перший погляд, художні прийоми постмодернізму не несуть нічого нового у порівнянні з модернізмом, але філософська основа принципово міняється.

Символом постмодерністичної культури стають лапки, так як стверджується неминучість цитування, повторення. Цей факт сприймається спокійно, без надриву. Втрата почуття новизни і повноцінності творчості компенсується пануванням ігрового початку в культурі, вільної від всяких ієрархій, піднесенням плюралізму.

Постмодернізм бореться з універсальним, і як наслідок, з істинним і новим, яке претендує на істинність. Звідси еkleктизм – нескінченне комбінування віджилих форм. Постмодернізм, на відміну

від модернізму, антиутопічний, тобто не повернений у майбутнє, не пропонує нічого нового, швидше він повернений до минулого.

У більш широкій перспективі прийнято говорити про „лабораторний” стан всієї сучасної культури. (і мистецтва в тому числі), перехідну ситуацію, перспективи рішення якої все ще не зрозумілі. Епоха постмодернізму відзначена тотальною кризою віри в розум, науку, прогрес, демократію, Бога і т. п.

Соціальні катастрофи середини ХХ ст. значно підірвали віру у творчі можливості людського розуму. Справді, що мистецтво другої половини ХХ ст. позбавилося претензійності, характерної для модерністичних концептуалістів. Ч.А.Дженкс, який першим заговорив про постмодернізм у архітектурі (1975), фактично заперечує елітарний характер мистецтва. Згідно його теорії подвійного кодування архітектура звертається і до еліти, і до „людини з вулиці”. Цьому сприяє її еклектичність і функціональність. Витвір мистецтва „має багато прошарків”, розшифрувати всі його складники неможливо.

Цивілізаційну основу культури постмодернізму дає постіндустріальна економіка, яка фактично спекулює на накопиченому господарському ресурсі: західна економіка мало що створює, але приносить великі прибутки. Переорієнтування економіки від товаровиробництва на сферу обслуговування, перетворення інформації у основний продукт виробництва, створення паралельного віртуального світу і повернення неархаїчних принципів у реальне життя (національний і релігійний фундаменталізм і т. п.) – ось об’єктивні передумови постмодернізму.

З іншого боку, мистецтво періодично переживає яскраво виявлені перехідні стадії, під час яких відбувається лише деяка модифікація минулих досягнень. У цьому розумінні постмодернізм в мистецтві – така ж реакція на модернізм, яким було рококо для бароко, і за ним, без сумніву, піде міцна новаторська стадія (на це вказує відомий сучасний дослідник Н.С.Автономова).

Історія постмодерністичного мистецтва вже нараховує декілька десятиріч ( з кінця 50-х років ХХ ст. до теперішнього часу). Його специфіка визначається наступними положеннями.

1. Мінімалізація художньо виражальних засобів з метою скоротити дистанцію між мистецтвом і реальністю. При цьому реальність „розігрується” чи стимулюється. Мета художника – створення повної ілюзії реальності. У кінематографі для цього використовуються найновіші технології. У живописі одним з прийомів стало використання фотографії (так, витвір московського художника Є. Семенова „Сім біблійських сцен” являє собою фотографії інсценівок сюжетів відомих творів Ван Ейка, Леонардо да Вінчі, Джотто). В якості „скульптури” постмодерністи продовжують використовувати інсталяції (від англ. Install – „пристрій”, „споруда”) – різноманітні предмети чи групи предметів. „Гіперреалізм” має за мету запобігання самої можливості порівняння між художнім та реальним, насолодження обманом. Не випадково під картиною Р. Магрітта, на якій зображено трубку для куріння, міститься надпис „Це не трубка”. Дійсно, створюючи копію, художник підмінює нею оригінал і, як наслідок, сприяє його забуттю і викривленню, у цьому полягає іронія постмодернізму. „Гіперреалізм” – прояв кризи репрезентативності (істинного відображення реальності), який осмислюється у постмодерністській літературі, зокрема в творах французького мислителя Ж. Деррида.

2. Сильовий синкретизм, еkleктика, а також цитатність і монтаж як метод художньої творчості. Зразок найновішої архітектури – будівля художньої галереї у Штудгарді, побудована за проектом Дж. Стерлінга. Фасад прикрашений різнокольоровими світильниками у вигляді довгих труб. В середині – світлі зали, скло та сталь, зустрічаються колони, „запозичені” з єгипетських храмів, а внутрішнє подвір'я виконане „під античні руїни”. У творах постмодерністичних письменників багато

прикритих цитат. Так, один з героїв роману У. Еко „Ім'я троянди” (дія його відбувається у XIV ст. ) цитує Л. Віттенштейна – мислителя XX ст.

3. Концепція краси складається в ствердженні краси дисонансів (зокрема, в музиці).

4. Серед естетичних категорій на першість претендує дивовижне.

5. Тенденція до гуманізації мистецтва (у літературу повертаються сюжет і герої).

6. З'являється так звана „екологічна естетика”, в межах якої вводиться термін „екологічна краса”. Це направлення засноване на ідеї моделювання мистецтвом ставлення до оточуючого середовища за допомогою архітектури, садово-паркового мистецтва, дизайну. Класичним праобразом слугує в даному випадку японський сад каміння – модель природи як витвору мистецтва.

7. Постмодерністська „теорія новизни” не потребує розриву з минулим, його дискредитації: інновація повинна слугувати новою ланкою, добавленою до класичної спадщини, подібно тому, як нова будівля змінює архітектурний ансамбль.

Існує думка, що постмодернізм доводить модерністські експерименти до абсурду. Критики констатують „смерть мистецтва”. Але навряд чи варто приймати гуманізацію художньої творчості, її демократизацію за кризові явища. Сучасне мистецтво направлене, впершу чергу, на організацію діалогу з публікою, залучення її у творчий процес. Не випадково Р. Барт констатував, що смерть Автора повертається народженням Читача. Мистецтво спонукає до самостійного мислення і, окрім того, воно пов'язане з розвитком сучасних технологій, через це саме воно може сприяти відродженню зацікавленості до науки і демократії й протистояти росту релігійного фундаменталізму та націоналізму. Ця місія здійсненна у тому випадку, якщо мистецтво дистанціюється від низькопробної комерції і зможе сформулювати позитивні програми і концепції.



## **Питання та завдання для перевірки знань до I та II модуля**

### **МОДУЛЬ I**

1. Чому Аристотель пов'язує етику та політику і що означає бути людиною гідною?

«Маючи намір говорити про питання етики, ми повинні перш за все з'ясувати, частиною чого є етичне. Коротше за все буде сказати, що етичне, очевидно, є складовою частиною політики. Насправді цілком неможливо діяти у суспільному житті, якщо ти не є людиною певних суспільних якостей, а саме — людиною гідною. Бути людиною гідною — означає володіти добродіями. І тому, хто має на меті діяти в суспільному і політичному житті, потрібно бути лю-

диною добродічного нраву. Таким чином, етика, очевидно, входить у політику як частина її і початок; і взагалі, мені здається, що цей предмет по праву може називатися не етикою, а політикою.»

Аристотель. Большая этика. Сочинения: В 4 т.— М.:

Мысль, 1984. — Т. 4. — С. 296.

2. Аргументуйте, чому не можна прирівняти добродічність до знання, як це зробив Сократ?

«Саме він (Сократ) прирівняв чесноти до знання, але це неможливо. Справа у тому, що всі знання зв'язані з судженнями, судження ж виникає у мислячій частині душі, так що, якщо вірити Сократу, усі чесноти виникають у розумній частині душі. Таким чином, ототожнюючи чесноти з науками, Сократ скасовує нерозумну частину душі, а разом з нею і пристрасть, і нрав. У цьому його підхід до чеснот не правильний. Після нього Платон слушно розділив душу на розумну і нерозумну частини, кожна з яких наділив необхідними чеснотами. До цих пір у нього все правильно, після цього — знову неправильно. Платон змішав і зв'язав чесноти зі своїм ученням про вище благо й учинив неправильно: це благо не має відношення до чеснот як таких. Ведучи мову про буття і про істину, він не мав підстави говорити про добродічність, оскільки вони не мають з нею нічого спільного.»

Аристотель. Большая этика. Сочинения: В 4 т.— М.:

Мысль, 1984. — Т. 4. — С.297

3. Дослідіть виникнення терміна „мораль”, охарактеризуйте його зміст.

4. Яке місце посідає етика в системі філософських дисциплін?

5. Проаналізуйте співвідношення моралі та етики.

6. Чому знання етики ще не може гарантувати людині високу моральну культуру?

7. Ознайомившись із наведеними нижче уривками, спробуйте

визначити, на якому понятті про людину ґрунтується мораль?

«Оскільки мораль заснована на понятті про людину як, про вільну істоту, але саме тому яка й зв'язує себе через свій розум безумовними законами, вона, для того щоб пізнати свій обов'язок, не має потреби в іншій істоті над нею, а для того, щоб виконати цей обов'язок, не має потреби в інших мотивах, крім закону.»

Кант Й. Сочинения: В 6т. — М.: Науч.

Мысль, 1963—1967. — Т. 4 Ч, 2. — С.7

«Мораль — це вчення не про те, як ми повинні робити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя.»

Кант И. // Разум сердца. Мир нравственности в высказываниях й афоризмах. — М.; Изд-во полит. лит., 1990. — С. 30.

8. З нижче наведених уривків поясніть, чому не може існувати «вічних» моральних істин?

«Основа для життя — це основа і для моралі. Там, де від голоду, від злиднів ти не маєш ніякого матеріалу у тілі, там немає основи і матеріалу для моралі й у твоїй голові, у твоєму серці, у Твоєму почутті.»

Фейербах Л. // Разум сердца. Мир нравственности в высказываниях й афоризмах. — М.: Изд-во полит, лит., 1990. — С. 32.

«Причина того, чому мораль усіх теорій так далеко відходить від поведінки людини, полягає у тому, що в моралі всі люди розглядаються як рівні, тим часом як на практиці це не так.»

Эйнзидель А. II Разум сердца. Мир нравственности в высказываниях й афоризмах. — М.: Изд-во попит, лит., 1990. — С. 40.

9. Назвіть і охарактеризуйте функції етики.
10. Чому мораль поділяється на індивідуальну і суспільну?
11. Як ви розумієте моральну свідомість?
12. Яким чином мораль, моральна свідомість впливає на розвиток суспільства в періоди глибоких реформ і радикального соціального оновлення? Прокоментуйте наведені відповіді:
- а) може руйнувати, підточувати перебіг реформ і соціальних змін;
  - б) внаслідок певної своєї самостійності мораль може відриватися від соціально-економічної практики, не реагувати на нагальні проблеми;
  - в) поєднує людей в єдиному творчому пориванні;
  - г) створює певну цілісну лінію поведінки;
  - д) роз'єднує людей, незважаючи на зусилля реформаторів знайти з їх боку підтримку;
  - е) людська мораль втрачає здатність розрізняти добро і зло.
13. Які моральні чинники виникнення та формування совісті? Виберіть з висловів найбільш для Вас привабливі та поясніть, як Ви їх розумієте:
- а) Совість— це наш внутрішній суддя, що безпомилково свідчить про те, наскільки наші вчинки заслуговують на пошану або осуд наших ближніх (77. Гольбах);
  - б) Совість — правильний суд доброї людини (Аристотель);
  - в) Вся сила моральної совісті виявляється в усвідомленні зробленого зла (Д. Дідро);
  - г) Закон, що живе в нас, називається совістю. Совість є, власне, застосування наших вчинків за цим законом (І. Кант),
  - д) Педантичному моралісту можна сказати, що совість — це моральний світильник, який осяває добрий шлях; але коли збочують на манівці, то його розбивають (Г. Гегель).

14. Із наведених нижче суджень виділіть ті, де засуджується нечиста совість, і покажіть, у яких випадках совість утрачає свою функцію морального регулятора:

- а) Не зближуйся з людьми, в яких надто гнучка совість (Б. Делакруа);
- б) Чиста совість є винаходом диявола (А. Швейцер);
- в) Людина забуває свою провину, коли висповідується в ній іншому, проте цей останній зазвичай не забуває її (Ф. Ніцше);
- г) Нечиста совість як усвідомлення себе наперекір самому собі завжди припускає наявність ідеалу (Г. Гегель);
- д) Я перед ним винен, таким чином, я повинен йому помститися (Ф. М. Достоевський).

15. З висловів про добродійну діяльність людини виокремте ті, що приписують зберігати таємність у добрих справах, і поясніть, задля чого це потрібно?

- а) Щоб повірити в добро, треба почати робити його (Л. Толстой);
- б) Той, хто робить добро іншому, робить більш за все добра самому собі — не в тому значенні, що йому буде за це нагорода, а в тому, що усвідомлення зробленого добра дає вже велику радість (Сенека);
- в) Здійснення добрих справ втішає самолюбство, створюючи відчуття вищості (Ж.-Ж. Руссо);
- г) Роби добро таємно і шкодуй, коли про нього дізнаються, і ти навчишся радості творити добро. Свідомість доброго життя, без похвали за нього від людей, є кращою винагородою доброго життя (Л. Толстой).

16. Виділіть ті думки, які наголошують на необхідності та корисності зла. Чи погоджуєтесь Ви з ними?

- а) У людей зло виростає з добра, коли не вміють керувати і належним чином користуватися добром (Демокрит);

- б) Тієї самої миті, коли зло перестало б існувати, суспільство повинно було б дійти занепаду (Б. Мандевіль);
- в) Зло є ніщо інше, як невідповідність між існуючим та належним (Г.Гегель);
- г) Без зла все було б так само сірим, як сірою була б людина, що позбавлена пристрастей; пристрасть, коли стає самобутньою, — зло, проте вона ж — джерело енергії, вогневий двигун (Я. Бьоме);
- д) Я не хочу такого суспільства, де б я не міг робити зла, а саме такого, щоб я міг робити будь-яке зло, проте не хотів його робити сам (Ф. Достоевський);
- е) Чинити людям зло здебільшого не так небезпечно, як робити їм надто багато добра (Ф. Ларошфуко).

17. Від яких якостей людини залежить щастя? Прокоментуйте наведені нижче думки:

- а) Здоровий жебрак щасливіший, ніж хворий король (А. Шопенгауер);
- б) Ми буваємо щасливими, тільки відчуваючи, що нас поважають (Б. Паскаль);
- в) Моє щастя було б повним, якби воно не постало перемогою лише в цьому виявляється щастя дурня (Стендаль);
- г) Всякий свого щастя коваль (українське прислів'я)

18. Які моральні засади здатні сформувати людську гідність?

Прокоментуйте наведені твердження:

- а) Найбільш повно й концентровано вихованість і моральна культура людини виявляються в тому, щоб міряти однаковою мірою і нарівні цінувати як власну, так і чужу гідність (Ф. Бекон);
- б) У кого є ...свідомість і почуття власної гідності..., вони не бояться, що інші розумніші за них, освіченіші чи вродливіші... Так само вони не вважають себе значно вищими за тих, кого

вони в першу чергу перевершують, позаяк все це їм здається дуже малозначущим порівняно з доброю волею, за яку вони тільки себе й поважають і яку припускають у кожній людині

(Р. Декарт);

в) Почуття нашої гідності й нашої сили міцніє, коли ми говоримо собі: моє існування не марне і не безцільне, я — необхідна ланка великого ланцюга, який тягнеться від розвитку в першій людині свідомості її буття — у вічність

(І. Фіхте);

г) Гідністю є саме те, що найбільше підносить людину, що надає її діяльності, усім прагненням вищої шляхетності (К. Маркс).

19. Використовуючи наведені думки, поясніть, що означає для людини втрата нею гідності:

а) Той, хто не розуміє свого призначення, найчастіше обділений почуттям власної гідності (Ф. Достоєвський);

б) Від нестачі поваги до себе виникає стільки ж вад, скільки від зайвої до себе пошани (М. Монтень);

в) Хто принижує самого себе, той хоче вивищитися над іншими (Ф. Ніцше);

г) Сумнів щодо своєї гідності — малодушна принизливість (В. Шекспір);

д) Зганьбленням є, власне, ніщо інше, як порівняння своєї гідності з моральною досконалістю (І. Кант).

20. Проаналізуйте наведені нижче вислови і наведіть своє розуміння честі:

а) Об'єктивно честь — це думка інших про нашу цінність, а суб'єктивно — наш острах перед цією думкою

(А. Шопенгауер);

б) Чим кращою є людина, тим важче їй підозрювати в інших безчестя (Цицерон);

в) Чесну людину можна піддати гонінням, але не збезчестити  
(Вольтер);

г) Смішне завдає честі більшого збитку, ніж саме безчестя  
(Ф. Ларошфуко).

21. Визначте окремо поняття гідності і честі та поясніть, у чому полягає різниця між цими моральними цінностями:

а) Не сильні кращі, а чесні. Честь і власна гідність — сильніші за все (Ф. Достоевський);

б) Честь — це нагорода, що присуджується за чесноти  
(Аристотель);

в) Честь — це ніщо інше, як добра думка про нас інших людей  
(Б. Мандевіль).

22. Чи можна вважати справедливим вияв такої поведінки, за якої свої власні інтереси приносяться в жертву заради свідомої чи несвідомої мети — виправити той стан речей, коли страждає хтось інший?

23. Чи варто поступатися своїм власним щастям заради спільного?

24. Чому поняття добра і зла історично мінливі?

25. Чи може людина бути безсовісною в буквальному розумінні цього слова?

26. Чому порівняно з твариною людина є вільною?

27. Як пов'язані поняття «совість» і «моральна свобода»?

28. Поміркуйте, чи є люди, для яких не існує проблеми сенсу життя, або ж будь-яке життя є відповіддю на питання про його сенс?

29. Що виступає «дієвою силою», яка здатна спрямувати свободу волі до життя, яке проживається правильно, у поглядах А. Швейцера?

«У глибинному мікро- і життєствердженні я відчуваю благоговіння перед життям. Свідомо і по своїй волі я віддаюся буттю. Я починаю служити ідеалам, які пробуджуються в мені, стаю силою,



подібною до тієї, яка так загадково діє в природі. Таким чином я надаю внутрішнього сенсу своєму існуванню.

Благоговіння перед життям викликане впливом безкінечної, невичерпної волі, на якій тримається все суще. Вона підіймає нас над будь-яким пізнанням речей і уподібнює нас до дерева, що не боїться ніякої засухи, бо воно посаджене біля джерела. Будь-яка життєлюбна покора бере початок у цьому благоговінні перед життям і в його наповненості ідеалами. В благоговінні перед життям криється і смиренність у найелементарнішому і найглибшому сенсі, що не обтяжений ще пізнанням світу. Почуття світлого сприйняття народжується тільки внутрішньою необхідністю і тому не питає про кінець. (...)

Якщо де-небудь і якимось чином моє життя діє на благо іншої людини, то моя безкінечна воля до життя переживає єдність з безкінечним, в якому будь-яке життя єдине. Я відчуваю радість, яка зберігає мене від животіння в пустелі життя».

Швейцер А. Этика благоговения перед жизнью.  
// Гарин И. Что такое этика, культура, религия?  
— М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002. — С. 487.

30. Що, на Вашу думку, може бути «наріжним каменем» етики відповідальності у сучасному світі?
31. Як Ви вважаєте, обов'язок— найсильніший чи найчистіший мотив людської поведінки?
32. У чому полягають моральнісні обов'язки стосовно до самого себе?
33. Які, на Вашу думку, сфери людського життя потребують у першу чергу етичного підходу до вирішення своїх проблем?
34. Поміркуйте, як пов'язані між собою теоретичні проблеми прикладної етики й реальна людська практика.
35. Ознайомившись з наведеним нижче уривком, спробуйте самостійно визначити:

- а) у чому полягає сутність Глобальної біоетики?
- б) як співвідносяться між собою етика і біоетика?
- в) у чому, на Вашу думку, полягає відповідальність перед майбутніми поколіннями? Обґрунтуйте свої відповіді.

36. Ознайомившись із наведеними нижче тезами, спробуйте

самостійно дати відповіді на такі запитання:

- а) за яких умов можливе здійснення програми Глобальної біоетики?
- б) на яких практичних засадах може бути розроблена програма біоетики у нашій країні? Обґрунтуйте свої відповіді прикладами з життя.

37. Прочитавши поданий нижче текст, спробуйте самостійно дати відповіді на такі запитання:

**А.** У чому вбачають моральну проблему трансплантації мозкової субстанції ембріону?

**Б.** Чи можна, на Ваш погляд, суспільству морально оцінювати приватний вибір жінки щодо абортів? Обґрунтуйте свою позицію.

**В.** Як Ви вважаєте, чи можливо обирати між спасінням дорослої людини від невиліковної хвороби і знищенням ще не народженого життя?

**Г.** Керуючись наведеними уривками з тексту, поміркуйте, чи обов'язково моральність веде до духовності? В яких випадках це відбувається?

«Вперше в історії медицини з'явився, як дехто вважає, успішний метод лікування небезпечних і невиліковних хвороб нервової системи, (...) уражень мозку і пошкоджень нервової системи. (...) «Постачальником» мозкової субстанції є людський ембріон. При цьому

необхідною умовою спасіння одного життя і здоров'я стає неминуча смерть людського організму, що ледве почав жити (...).

Потрібно визнати, що ці перспективи не примарні.» Тому, думаю, потрібно особливо підкреслити, що людський ембріон має певний моральний статус. Людина може принести в жертву власну нирку чи власну тканину, чи кров, не говорячи вже про жертвування власного життя, (...) вона здійснила героїчний чи шляхетний вчинок. (...) Ми не можемо приносити в жертву тіло ще не народженого нашого потомства. Особисто я вважаю, що переривання вагітності — моральне зло. Однак можливі ситуації, коли я був би схильний морально виправдати жінку, незважаючи на те що вона знищує людське життя. Але ніяким чином я не став би морально виправдовувати такий вчинок, якби його єдиним мотивом була жадоба наживи чи навіть псевдоальтруїстичне бажання надати допомогу невиліковно хворим людям. Думка про навмисне і продумане виробництво людей на запасні частини здається мені просто чимось морально образливим.

Однак уся проблема виглядає інакше, якщо ми від початку виключимо будь-які навмисні маніпуляції з людським плодом і як вихідний пункт приймемо просто факт, що у більшості країн переривання вагітності є легальною практикою. Як би не судити про моральні аспекти цієї практики, фактом є те, що більшість жінок з тих чи інших причин зважуються на аборт, і це рішення, я думаю, повинно бути шанованим (...).

Ми не повинні ніяким чином відмовлятися від морального контролю починань людей науки. Нові біотехнології і техніки лікування інколи дійсно викликають занепокоєння. Одна з найгірших можливостей, які можна собі уявити, — це використання техніки штучного запліднення поза організмом для вирощування людських ембріонів на «запасні частини» чи поява легального або чорного ринку, на якому головним предметом обороту будуть людські клітини, тканини і навіть цілі органи. Думаю, тому цілком ясно, чому розвиток науки

потребує паралельної моральної рефлексії. Приголомшливий технічний прогрес неоднозначний і не тягне за собою моральний прогрес. Може бути, саме біологи та лікарі вкотре відкриють ящик Пандори».

Шаварский З. Этический аспект трансплантации  
мозговой субстанции // Коноволова Л. В.

Прикладная этика.—М.:МГУ, 1998.—С. 188,200-202,210.

## МОДУЛЬ II

1. Визначте головну мету естетичного виховання і обґрунтуйте свій

вибір:

- а) формування почуття прекрасного;
- б) формування здатності повноцінно сприймати і правильно оцінювати явища мистецтва;
- в) формування культури людських почуттів;
- г) формування художньо-творчих здібностей.

2. Що, на Ваш погляд, є показником високого рівня естетичної культури особистості:

- а) знання великої кількості творів усіх видів мистецтва;
- б) здатність відрізнити прекрасну річ від потворної;
- в) здатність переживати все багатство та розмаїття людських;
- г) здатність творити в деякому виді художньої діяльності?

3. Хто і в яку культурну епоху виокремив естетику в самостійну філософську дисципліну? Якими світоглядними чинниками викликана ця подія?

4. Прочитайте наведений нижче уривок із твору К. Маркса та визначте, завдяки чому, на думку мислителя, породжується багатство суб'єктивної людської чуттєвості.

«Лише завдяки предметно розгорнутому багатству людської істоти розвивається, а частково і вперше породжується, багатство суб'єктивної людської чуттєвості: музичне вухо, око, яке відчуває красу форми, — по-іншому кажучи, такі відчуття, що здатні до людських насолод і які стверджують себе як людські сутнісні сили. Тому що не тільки п'ять зовнішніх відчуттів, але і так звані духовні почуття, практичні почуття (воля, любов і т.д.),— одним словом, людське почуття, людяність почуттів,— виникають лише завдяки наявності відповідного предмета, завдяки олюдненій природі. Утворення п'яти зовнішніх відчуттів — це робота всієї дотепер минулої всесвітньої історії. Відчуття, що знаходиться в полоні грубої практичної потреби, має лише обмежений зміст (...) Таким чином, необхідне опредмечення людської сутності — як у теоретичному, так і в практичному відношенні, — щоб, з одного боку, олюднити відчуття людини, а з іншого боку, створити людське почуття, що відповідає всьому багатству людської і природної сутності.»

Маркс К. Экономическо-философские  
рукописи 1844 гола // Маркс К., Энгельс Ф.  
Сочинения: В 50 т.— М.: Политаздат, 1970. --  
Т. 42. — С. 594.

5. Самостійно з наведеного нижче уривка визначте, у чому полягає специфіка людської діяльності загалом та естетичної зокрема.

«Практичне творення предметного світу, переробка неорганічної природи є самоствердженням людини як свідомої родової істоти, тобто такої істоти, що відноситься до роду, як до своєї власної сутності або до самої себе як до родової істоти. Тварина, щоправда, теж діє. Вона будує собі гніздо або житло, як це роблять бджола, бобер, мураха і т.д. Але тварина діє лише однобічно, тоді як людина діє універсально; вона діє лише під владою безпосередньої фізичної потреби, тим часом як людина діє, навіть будучи вільною від фізичної

потреби, і в істинному значенні слова тільки тоді і діє, коли вона вільна від неї; тварина діє тільки для самої себе, тоді як людина відтворює всю природу; продукт тварини безпосереднім чином зв'язаний з її фізичним організмом, тоді як людина вільно протистоїть своєму продуктові. Тварина формує матерію тільки згідно з міркою і потребою того виду, до якого вона належить, тоді як людина вміє діяти за мірками будь-якого виду й усюди вона вміє додавати до предмета відповідну мірку; через це людина формує матерію також і за законами краси».

Маркс К. Экономическо-философские рукописи  
1844 года. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В  
50 т.— М.: Политиздат, 1970. — Т. 42. — С. 567.

6. Як, на Вашу думку, мистецтво існує:

- а) як форма естетичної свідомості;
- б) як форма естетичної діяльності?

7. Від чого залежить збільшення здібностей естетичного сприйняття?

8. Самостійно порівняйте поняття природного смаку й естетичного. Чи можна сперечатися про смаки? Обґрунтуйте свою відповідь.

9. Ознайомившись з наведеним нижче уривком з твору Гегеля, спробуйте визначити, що відображає естетичний ідеал і чи може він бути зверненим у минуле.

«Ідея як художньо прекрасне не є ідеєю як такою, абсолютною ідеєю, як її має розуміти метафізична логіка, а ідеєю, що перейшла до розгортання у дійсності і вступила з нею в безпосередню єдність.  
(...)

Зрозуміла таким чином ідея як дійсність, що дістала відповідну до свого поняття форму, є ідеал».

Гегель Г.-В. Ф. Эстетика: В 4 т.  
—М.: Прогресс, 1971.—Т. 1.—С.79.

10. Прочитавши наведений нижче уривок, визначте, чи всяка діяльність людини є естетичною.

«Виходячи з розуміння естетичного як досконалого, обумовленого соціальною свободою і справедливістю феномену, що зумовлює творчий характер людської діяльності, проаналізуємо його прояв у конкретних видах діяльності. Як такі виділимо три види:

1. *Виробнича* (або предметно-практична, утилітарна, трудова в вузькому розумінні цього слова). Цей вид діяльності передбачає виробництво речей, предметів як матеріалізованих форм самого процесу праці.
2. *Науково-теоретична*. Головним, суттєвим є тут сам процес діяльності.
3. *Художня*. (...) Якщо в перших двох випадках розглядався процес діяльності людини, то в художній діяльності діяльності реалізується сам творчий суб'єкт. Тому якщо у визначенні специфіки виробничої і науково-теоретичної діяльності ми робили акценти на результаті і процесі діяльності, то в даному випадку така диференціація акцентів неможлива, оскільки тут є рівнозначними процес діяльності як художня творчість і актуальна її предметна форма — художній твір».

Шингин С. Н. Эстетическая деятельность—  
фактор активизации духовно-творческого  
потенциала личности // Искусство творческая  
активность масс,— К.: КГУ. 1985. — С. 10 – 11

11. Спробуйте самостійно проаналізувати визначення предметного поля естетики О. Ф. Лосева.

«...естетика — не є просто вченням про красу, оскільки вона також вивчає і потворне, іронію, гумор, трагічне, комічне і т. д. Відповідно, естетика є наукою про вираження взагалі. (...)

(Хоча будь-який предмет по-своєму виразний, але не будь-якою виразністю займається естетика.)

(...) Галузь естетики — така виразність, яка примушує в неї вдивлятися, занурюватися, вивільняючись від усіляких уявлень, примушує милуватися нею, споглядати її як самодостатній предмет».

(Самодостатнє споглядання— це антипод утилітарного ставлення до краси. У своєму чистому і здоровому, адекватному вигляді.)

*Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. — Кн. 1, — М.: Фолио, 1992. — С. 309.*

12. Чим, на Вашу думку, вирізняється категорія «естетичне» серед категорій естетики?

13. Чи правомірна точка зору в наведеному нижче уривку, відповідно до якої заперечують значення категорії «прекрасне» в сучасній естетиці?

„Наука про прекрасне сьогодні неможлива, тому що місце прекрасного сьогодні змінили нові цінності (шок цінності), — новизна, інтенсивність, незвичайність».

*Asthetik heute Ed. A. Giannaras. Munchen, 1974. — S. 10.*

14. З наведеного нижче уривка визначте характерні риси естетичної позиції російського богослова і філософа П. Флоренського.

«...для К. Н. Леонтьєва «естетичність» є найзагальнішою ознакою; але для автора цієї книги вона найглибша. Там краса — лише оболонка найбільш зовнішніх із різних «повздожжніх» шарів буття; а тут — вона не одна з багатьох повздожжніх шарів, а сила, що пронизує всі шари



впоперек. Там краса далі за все від релігії, а тут вона найбільше за все виражена в релігії. Там розуміння життя атеїстичне або майже атеїстичне; а тут — Бог і є Вища Краса, через причастя до Якої все стає прекрасним... Все прекрасне в особистості, коли вона звернена до Бога, і все потворне, коли вона відвернена від Бога. І тоді, як у Леонтьєва, краса майже ототожнюється з гієною, з небут-тям, зі смертю, в цій книзі краса є Красою і розуміється як Життя, як Творчість, як Реальність».

Флоренский П. Столп и утверждение Истины

— М.: Путь, 1914. — С. 585—586.

15. Що Ви вважаєте справедливим у наведених нижче словах німецького філософа І. Канта і що помилковим? Обґрунтуйте свою позицію.

«Кожен повинен погодитись, що те судження про красу, до якого додається найменше зацікавлення, дуже примітивне і не є чистим судженням смаку». (...)

«Краса — це форма цілеспрямованості предмета, оскільки вона сприймається у ньому без уявлення про ціль».

Кант І. Сочинения: В 6 т

— М.: Мысль, 1966.— Т. 6.— С. 205,240.

16. У чому полягає принципова вада тлумачення співвідношення краси та добра в наведеному нижче вислові Є. Євтушенка?

«Ви ж істинний художник, і як Ви, однак, однотипні... Зло та добро — які дитячі категорії! Я віддаю перевагу геніальному злу, аніж повсякденному добру. Краса відстоює все. Коли я бачив у кольоровому кіно атомний вибух на атолі Бікіні, я був вражений фантастичними розмивами фарб цього неперевершеного гриба. Це геніальний живопис. І яка мені різниця, в ім'я чого вона — в ім'я добра чи зла...»

Евтушенко Е. Поющая дамба.

17. Як співвідносяться поняття «краса» і «прекрасне»? Чи змінилося з часом розуміння цих термінів?

18. Яке уявлення про «прекрасне» в наведеному нижче уривку дає Платон ?

«Прекрасне за природою своєю є щось, по-перше, вічне, тобто таке, що не знає ні народження, ні загибелі, ні зростання, ні зубожіння, а по-друге, не в чомусь прекрасне, а в чомусь потворне, не колись, десь, для когось і порівняно з чимось прекрасне, а в інший час, в іншому місці, для іншого і порівняно з іншим потворне... всі ж інші різновиди прекрасного причетні до нього таким чином, що вони виникають і гинуть, а його не стає ні більше, ні менше і ніяких впливів воно не відчуває».

Платон. Пир // Соч.: В 3 т.

—М.: Вкш. шк., 1970. — Т. 2. — С. 142.

19. З наведених нижче уривків спробуйте самостійно визначити, який принцип використовує Аристотель для визначення сутності «прекрасного», і розкрийте зміст ототожнення «прекрасного» і «блага».

«Прекрасне те, яке окрім того, що бажане саме заради себе, заслуговує на похвалу, або, що будучи благом, приємне, тому що воно благо. Якщо в цьому зміст поняття прекрасного, то добродетель доконче є прекрасним, тому що, будучи благом, вона ще заслуговує на похвалу».

Аристотель. Риторика // Античные риторика / Пер.Н.Платоновой.—М.: Мысль, 1978.—С. 40—41.

«Продукти наслідування всім приносять задоволення. Доказом цього слугує те, що трапляється насправді; зображення того, на що

дивитись неприємно, ми розглядаємо із задоволенням, як, наприклад, зображення огидних тварин або трупів».

Аристотель. Об искусстве поэзии.  
— М.: Мисль, 1957. — С. 48-49.

20. З наведеного нижче уривка спробуйте самостійно розкрити принципи і підходи І. Канта до «прекрасного».

«Краса природи (самостійна) у своїй формі вже вводить з собою доцільність, у зв'язку з чим предмет, вочевидь, ніби задалегідь призначається для нашої здатності судження; таким чином ця доцільність сама по собі створює предмет насолоди... Отже, хоча насправді вона (самостійна краса природи) не розширює нашого пізнання про об'єкти природи, але вона піднімає наше поняття природи як простого механізму до поняття про неї ж як про мистецтво, яке надихає нас на більш глибокі дослідження самої можливості такої форми... Поняття про високе в природі не таке важливе і не таке змістовне, як поняття про прекрасне в ній... воно взагалі вказує на доцільність не в самій природі, а тільки у можливому застосуванні її споглядань, щоб створити в нас самих дещо доцільне, зовсім незалежне від природи. Основу прекрасного в природі ми повинні шукати поза собою, а основу для високого—в собі».

Кант И. Критика способности суждения  
// История эстетики: В 6 т. — М.: Мысль,  
1967. — Т. 3. — С. 68—69.

21. Ознайомившись з наведеним нижче уривком, спробуйте самостійно навести приклади естетизації потворного в сучасних видах мистецтва.

«Епоха, що деградує фізично і морально, патологічно позбавлена здатності розуміти істинну красу. Така епоха віддає перевагу хворобливому збудженню притуплених нервів, використовуючи

гіпертрофованість чуттєвого... Занепокоєні та непевні душі орієнтуються на потворне, тому що воно є ідеалом їх перетвореного стану.»

Шкепу М. Концепція естетики потворного  
Карла Розенкранца // Вісник КДУ ім.

Т. Шевченка — К.: КДУ, 1992. — С. 94—95.

22. Спробуйте продовжити приклади з літератури, кіно, театру, коли персонаж:

- а) комічний (але не смішний) та водночас дуже симпатичний (Швейк,...);
- б) смішний, нікчемний та осміяний, гідний симпатії і співчуття, тому що добрий і шляхетний (Башмачкін,...);
- в) не приносить суспільству ніякої користі, більше того, часто аморальний, однак завдяки своїй дотепності викликає симпатію (Остап Бендер,...);
- г) не володіє значною доброзичливістю, шкідливий, але якщо його позбавити комічного забарвлення, то він стане безбарвним і сірим (дід Щукар...)

23. Нижче наводиться низка прикладів комічних ситуацій, положень, висловів. Визначте, який засіб використовується в кожному конкретному випадку для виявлення комічного:

а) У комедії Е. Шварца «Голий король» перший міністр звертається до короля з такими словами: «Ваша величність! Ви знаєте, що я старий чесний, прямий. Я прямо кажу правду в очі, навіть якщо вона неприємна... Дозвольте мені сказати вам прямо, грубо, по-стариківському: «Ви велика людина, державець!»

Шварц Е. Пьеси. — М.: Искусство, 1962. — С. 130.

б) «Іван Іванович дещо боязливого характеру. У Івана Никифоровича, проти того, шаровари в таких широких складках, що якби їх

розкрити, то у них можна було б вмістити усе подвір'я з амбарами та спорудами».

Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 6 т.  
— М.: Худ. лит., 1975. — Т. 2. — С. 197.

в) «Пиріжки з яблуками були в той час предметом моєї пристраті, тепер же це — любов, істина, свобода та раковий суп...»

Гейне Г. Собр. соч.: В 10 т. — М.; Л., 1957. — С. 112.

г) У фільмі «Три епохи» відомий комік Б. Кітон при виконанні динамічного трюку, коли руйнується водостічна труба, стрибає з даху, пролітає спершу крізь дірку у стелі. Потім крізь вікно і падає на пожежну машину, ухитряючись при цьому зберегти обличчя людини, яка нудьгує, сидячи вдома у кріслі.

24. В одному з античних міфів говориться про Парменіска, що опустився в печеру оракула Трафонія, який давав відповіді на запитання серед таких жахів, що відвідувачі втрачали можливість сміятися. Парменіск перестав сміятися і страждав від того, що втратив одну з людських радощів— сміх. Він звернувся до дельфійського оракула за допомогою і за порадою останнього став шукати зображення матері Аполлона – Латони. Парменіску, що очікував побачити статую прекрасної жінки, була показана дровиняка. Слова дельфійського оракула справдилися: Парменіск розсміявся. Про який елемент, необхідний для виникнення комічного, оповідає цей грецький міф? Наведіть і інші приклади.

25. У наведених нижче судженнях пропущено слово, що означає важливу естетичну категорію. Що це за категорія?

«Життя йде до досконалості, керуючись (...)— тим, що ще не існує, але мислиться, зображується можливим до існування.»

«Дійсність завжди є втілення (...), заперечуючи, змінюючи її, ми робимо це тому, що (...), втілена ними ж в ній, вже не задовольняє нас, — ми маємо — створити в уяві — інший, кращий.»

Горький М, Собр. произведений: В 30 т.  
— М.: Худ. лит., 1933. — Т. 24. — С. 226.

«(...) приховуються в дійсності; вони — не вишукана гра фантазії, не вигадки, не мрії, і в той же час (...) — не список з дійсності, а вгадана роздумами і відтворена фантазією можливість того чи іншого явища».

Белинський В. Г. Полн. собр. соч.: В 13 т.  
— М.: Худ. лит., 1955. — Т. 8. — С. 89

26. Поміркуйте, чому мистецтво стає предметом естетичного аналізу і що саме в мистецтві цікавить естетику.
27. Як співвідносяться дві галузі духовної культури: естетика і художня критика?
28. У чому, на Вашу думку, полягає специфіка мистецтва як явища духовної культури?
29. Назвіть і змістовно розкрийте основні функції мистецтва.
30. Які Ви знаєте світоглядні, естетичні принципи мистецтва античності, середньовіччя, Відродження, Нового часу, Модерну і Постмодерну?
31. Які особливості мистецтва інформаційного суспільства?
32. У чому полягають естетичні коріння українського мистецтва?
33. Назвіть відомі Вам класифікації видів мистецтва.
34. Яке, на Ваш погляд, визначення сутності мистецтва як об'єкта естетики є найбільш повним:
  - а) мистецтво — це вища ступінь майстерності;
  - б) мистецтво — це засіб передачі духовної інформації;
  - в) мистецтво — це гра творчих сил людини;
  - г) мистецтво — це відтворення світу в його можливостях;
  - д) мистецтво — це засіб морального виконання особистості;

є) мистецтво — це явище духовної культури, специфічна форма цілісного сприйняття людиною повноти навколишнього буття.

35. Чому, на Вашу думку, у поданому нижче уривку Платон відводить мистецтву другорядну роль у створенні ідеальної держави?

«От це ти і розглянь. Яке завдання ставить перед собою щораз живопис? Чи прагне він відтворити дійсне буття або тільки примару? Інакше кажучи, живопис — це відтворення примар або дійсності?

Примар.

Виходить, наслідувальне мистецтво далеке від, дійсності. Тому-то, здається мені, воно і може відтворювати усе, що завгодно: адже воно тільки поверхово стосується будь-якої речі, та й тоді виходить лише примарне її відображення...

Живопис — узагалі наслідувальне мистецтво — створює предмети далекі від дійсності, і має справу з початком нашої душі, далеким від розумності, тому таке мистецтво і не може бути сподвижником і другом усього того, що здорове й істинне.»

Платон. Государство. Соч.: В 3 т.

— М.: Мысль, 1971.—Т. 3,4.1.—С. 435.

36. Прочитавши наведений нижче уривок із твору Гельвеція, спробуйте самостійно визначити, в чому він вбачає привабливість мистецтва.

«Мета мистецтва, як я вже сказав, — подобатися і, отже, викликати в нас почуття, які, не будучи хворобливими, були б сильними і яскравими. Якщо твір мистецтва справляє на нас таке враження, то ми йому аплодуємо...

Звичка до якого-небудь враження притупляє його яскравість. Я холодно дивлюся на те, що я завжди бачив, і та сама краса зрештою для мене перестає бути красою. (...)

Якщо те саме почуття довго триває, то ми під кінець стаємо нечутливими до нього. Цим пояснюється мінливість і пристрасть до

новизни, що притаманна всім людям, тому що всі бажають випробувати яскраві і сильні емоції.

Якщо всі предмети діють сильно на молодь, то це тому, що усі вони нові для неї. У молоді менше, смаку стосовно книг, ніж у людей зрілого віку,— це тому, що зрілий вік менш чутливий, а вірність смаку припускає, можливо, що людина не так легко піддається хвилюванню. Тим часом люди бажають цього хвилювання. Недостатньо, щоб новою байд була побудова твору; бажано, якщо можливо, щоб новими були і всі його подробиці. Читач хотів би, щоб кожен вірш, кожен рядок, кожне слово викликали в ньому яке-небудь почуття.»

Гельвеций К. А. О человеке. Соч.: В 2 т.  
— М.: Мысль, 1974. — Т. 2. — С. 395—397,

37. З наведеного нижче уривка спробуйте самостійно визначити в чому вбачає своєрідність мистецтва Гегель.

«У свободі художня творчість уперше стає справжнім мистецтвом, і воно лише тоді вирішує своє вище завдання, коли вступає в одне загальне коло з релігією й філософією і є тільки одним зі способів усвідомлення і вираження божественного, найглибших людських інтересів, всеосяжних істин духу. У твори мистецтва народи вклали свої найзмістовніші внутрішні споглядання і уявлення, мистецтво часто служить ключем, а у деяких народів єдиним ключем для розуміння їхньої мудрості й релігії. Таке призначення мистецтво має нарівні з релігією і філософією, однак своєрідність його полягає в тім, що навіть найпіднесеніші предмети воно втілює в чуттєвій формі, роблячи їх ближче до природи і характеру її прояву, до почуттів і почувань. Проникаючи в глибину надчуттєвого світу, думка спочатку протиставляє його безпосередній свідомості і наявному почуттю як щось потойбічне; саме воля мислячого пізнання вивільняється з-під влади поцейбічного, що носить назву чуттєвої дійсності і скінченності. Але цей розрив з поцейбічним, цю рану, що дух



наносить собі у своєму поступальному русі, він сам же і лікує; він породжує із самого Себе твори мистецтва як першу безпосередню ланку, що примиряє явища тільки зовні, чуттєво, які надходять з чистою думкою, природу і кінцеву дійсність з нескінченною свободою мислення, що осягає».

Гегель Г. В. Ф. Эстетика: В 4 т.  
—М.:Искусство,1968.—Т.Л.—С.14.

### **Рекомендована література**

1. Аббаньяно Н. Мудрость философии. – Спб.: Алетея, 1998.
2. Абельяр П. Этика или познай самого себя // Теологические трактаты. -- М., 1997.
3. Аристотель. Большая этика: Соч. в 4-х т. – М.: Мысль, 1983. т.4.
4. Шубин Г. Г. Мода и эстетическая культура. – М. Знание, 1987.
5. Биоэтика: проблемы, трудности, перспективы (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1992. -- № 10.
6. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. – М.: Гардарики, 2002.
7. Гусейнов А.А. Этика ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – № 3.
8. Этика и психология семейной жизни. – Минск: Нар.асвета, 1989.
9. Борев Ю.Б. Эстетика. – М.: Центр, 1998.
10. Кондрашов В.А., Чичина Е.А. Этика. Эстетика. – Ростов-на-Дону: Изд. „Фенікс”, 1999.
11. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1996.

12. Радугин А.А. Эстетика. – М.: Центр, 1998.
13. Лозовий В.О. Естетика// Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
14. Лозовий В.О. Етика // Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
15. Яковлев Е.Г. Эстетика. – М.: Гардарики, 1999.
16. Ботавина Р.Н. Этика деловых отношений. – М.: Финансы и статистика, 2001.
17. Тофтул М.Г. Етика // Навчальний посібник. – К.: Вид. Центр „Академія”, 2005.
18. Малахов В.А. Етика. – К.: Либідь, 2000.
19. Эстетика : Учебное пособ. / Под ред. Л.Т. Левчук. – К.: Либідь, 1991.
20. Рязанцева Л.В. Культура XX века: от модерна к постмодерну. – Х.: Гос. аэрокосмический ун-т, Харьк. Авиаци. Инст-т, 1999.
21. Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. Этика: Учеб. пособ. и практикум. – Минск, НТООО «Тетра Системс», 1997.

### **Додаткова література**

1. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х т. – К., 1990.
2. Мильнер-Иринин Я.А. Этика, или Принципы истинной человечности. – М.: Наука, 1999.
3. Мур Д.Э. Природа моральной философии. – М.: Республика, 1999.
4. Печенев В.А. Истина и справедливость. – М.: Политиздат, 1983.
5. Поликарпов В.С., Поликарпова В.А. Феномен человека – вчера и завтра. Ростов-на Дону: «Феникс», 1996.
6. Бачинин В.А. Искусство и мифология. – М.: Прогресс, 1987.
7. Білецький П.О. Нариси з історії українського мистецтва. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. – К.: Мистецтво, 1981.

8. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей.  
– Минск: Полымя, 1990.
9. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1978.
10. Эстетическая культура и эстетическое воспитание / Под ред. О.В.  
Ларина: М.:Наука, 1978.

## Короткий термінологічний словник

**Аксіологія** – філософське вчення про цінності, які є значущими для людини, є предметом його бажань, прагнень, інтересів.

**Альтруїзм** – моральний принцип, що проголошує співчуття до інших людей, безкорисне служіння їм і готовність до самозречення в ім'я їх блага і щастя.

**Андеграунд** — нелегальна політична чи культурна організація, рух, а також напрямок у мистецтві, що переслідується, осуджується офіційною владою, який відрізняється неортодоксальністю, незаангажованістю.

**Анімізм** – віра в існування духів, одухотвореність предметів, у наявність душі у людей, рослин, тварин.

**Антропоморфізм** – наділення людськими якостями явищ природи, предметів, тварин.

**Аскетизм** – зречення радощів життя, відлюдництво, умертвіння плоті задля досягнення моральної досконалості.

**Біологічна (істинна) смерть** – незворотне припинення фізіологічних процесів у клітинах і тканинах організму.

**Благо** – все, що має для людини позитивне значення.

**Вид мистецтва**— спосіб художньої діяльності, особливе образне бачення світу, який визначається характером конкретно-історичного естетичного ідеалу, втіленого у творі мистецтва за допомогою специфічних зображувально-виразних засобів.

**Гармонія** – естетична категорія, яка означає цілісність, злитість, взаємодію всіх частин і елементів форми. Термін широко використовується в мистецтвознавстві, історії культури, культурології.

**Гедонізм** – спосіб обґрунтування моралі, тлумачення її природи і призначення, який зводить зміст моральних вимог до однієї мети – одержання насолод.

**Герменевтика** – теорія, мистецтво інтерпретації змісту основних моральних понять, суджень, відповідного тексту загалом.

**Гідність** – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, в якому визнається її безумовна цінність.

**Гуманізм** – принцип етики, що став і принципом моралі, основою якого є переконання в безмежних можливостях, здатності до вдосконалення людини, вимога свободи і захисту її гідності, визнання права людини на щастя, проголошення задоволення її потреб та інтересів кінцевою метою суспільства.

**Даосизм** – філософське вчення Давнього Китаю про всезагальний і Невидимий закон всього існуючого – дао, якому підпорядковуються природа, суспільство, поведінка і мислення індивідів.

**Дихотомія** – поділ вихідного поняття на два суперечливі видові поняття.

**Джайнізм** – релігійно-філософське вчення, згідно з яким до тих пір, поки душа „засмічена” тонкою матерією, вона, за законами карми, повинна постійно мандрувати, набуваючи нових існувань, і лише звільнившись від матерії шляхом правильного пізнання й аскетизму, досягає спасіння.

**Добро** – найвища, абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом, воно стає самоцінним, а не служить засобом для досягнення інших цілей; уявлення про добро перебуває в органічному взаємозв’язку з ідеалом суспільства і особистості.

**Евдемонізм** – спосіб обґрунтування моралі, тлумачення її природи і призначення, за якого досягнення щастя вважається головною метою життя і основою моральних вчинків.

**Евтаназія** – приведення безнадійно хворого до смерті.

**Евтимія** – благий стан душі, який не зводиться лише до задоволення, хоч і містить його.

**Екзистенціалізм** – суб’єктивістське вчення, основним завданням якого є встановлення змісту людського існування, безпосередньо даного індивіду як його переживання свого „буття-у-світі”, через яке відкривається буття світу.

**Еклектизм**— механічне поєднання різнорідних, часто протилежних принципів, поглядів, теорій, художніх елементів і т. п.; в архітектурі й образотворчому мистецтві — сполучення різнорідних стильових елементів чи довільний вибір стилістичного оформлення для будівель чи художніх виробів.

**Екологічна етика** – галузь етичних знань, предметом якої є моральне ставлення людини до живої і неживої природи.

**Емпатія** – поза раціональне пізнання людиною внутрішнього духовного світу інших людей, що ґрунтується на співпереживанні.

**Естетика** – філософська дисципліна, яка в теоретичній формі осягає

чуттєве як момент цілісного утвердження людини у світі за критеріями прекрасного і потворного.

**Естетичне** – найбільш загальна категорія естетики, мета-категорія, за допомогою якої визначається предмет естетики і виражається суттєва спорідненість і системна єдність усіх естетичних категорій. Це специфічне почуттєве духовне ставлення людини до дійсності, в процесі якого у співвідношенні зі своїми уявленнями про досконале, прекрасне та гармонійне людина оцінює форми різних проявів буття. Залежно від типу естетичних оцінок, що викликані цими явищами, відокремлюються основні форми (модулі), які в історії естетики отримали статус основних естетичних категорій: прекрасне і потворне, піднесене та низьке, трагічне та комічне тощо. Повністю ця категорія сформована у ХХ столітті.

**Естетична діяльність** – діяльність людини в її загальнолюдському значенні, хоча загальнолюдське не вичерпується естетичним.

Універсальною формою естетичної діяльності є творчість.

Естетична діяльність включає в себе: *практичну* (садово-паркова культура, дизайн і т. п.); *художньо-практичну* (карнавал, весільний або погребальний обряд, поведінка за етикетом і т. п.); *художньо-творчу* (створення творів мистецтва); *художньо-рецептивну* (сприйняття творів); *рецепційно-естетичну* (сприйняття краси реального пейзажу і т. п.); *духовно-культурну* (вироблення ідеалів власного смаку, винесення смакових суджень, оцінок і т. п.); *теоретичну* (вироблення естетичних концепцій і поглядів).

**Естетичний досвід** – сукупність не утилітарних інтуїтивно дієвих відносин суб'єкта і реальності, що мають споглядальний, ігровий, вражаючий, зображуючий, декоруючий і т. ін. характер. При цьому мається на увазі як досвід окремої особистості, так і досвід конкретних соціальних утворень визначених етапів культури, що кінець кінцем супроводжується і завершується естетичною

насолодою суб'єкта; або позитивною аксіологічною реакцією суб'єкта на основі почуття задоволення.

**Естетична свідомість** – форма суспільної свідомості, що відтворює рівень естетичного освоєння світу, продукт значного історичного розвитку, формується тільки на основі естетичної практики в її різноманітних формах. Її структуру становлять: естетичне почуття, естетичний смак, естетичний ідеал та естетична теорія.

**Естетичний смак** – естетична категорія, яка означає здібність людини через почуття задовольняти чи не задовольняти („подобається” – „не подобається”), диференційовано сприймати і оцінювати різні естетичні об'єкти, відрізнити прекрасне від потворного в дійсності і в мистецтві, відрізнити естетичне та неестетичне, виявляти в явищах риси трагічного і комічного. Відносно до оцінки творів мистецтва конкретизується як художній смак.

**Етика** – філософська наука, яка досліджує природу, сутність, виникнення, розвиток, структуру, функції моралі, її прояви у різноманітних сферах діяльності.

**Етика бізнесу** – складова етики ділових відносин, яка досліджує особливості функціонування і розвитку моралі у сфері підприємницької діяльності і формулює для цієї сфери відповідні рекомендації.

**Етична освіта** – процес інтеріоризації людиною етичної теорії в особистісні знання і переконання.

**Жанр** — внутрішній підрозділ у більшості видів мистецтва. Принципи поділу на жанри специфічні для кожної з галузей художньої творчості. В живописі головні жанри визначаються перш за все за предметом зображення: пейзаж, портрет, побутовий жанр, історичний тощо. В літературі — поема, роман, повість, оповідання, трагедія, комедія. Кожному жанру притаманні тільки його специфічні засоби художньої виразності. Це насамперед



єдність таких його властивостей, як зміст і форма.

**Йога** – вчення і метод управління психікою і фізіологією людини, що має на меті досягнення стану „звільнення” свідомості від зовнішніх впливів, неспокою, страждань і досягнення нірвани, „блаженства самопізнання”.

**Заповідь** – повеління, що належить авторитетній особі або приписується їй.

**Звичай** – вид суспільної дисципліни, яка історично (і стихійно) склалася і поширилася в суспільстві чи колективі; загальний, звичний стиль дій і вчинків, якого повинні дотримуватися індивіди, групи, суспільство загалом.

**Ідеалізм** – напрям у філософії, який визнає первинність ідеї, духу.

**Ініціація (посвячення)** – передання племінних норм життя поколінню, що досягло повноліття.

**Інтеріоризація** – формування внутрішніх структур людської психіки через засвоєння зовнішньої соціальної поведінки.

**Каяття** – зумовлений роботою совісті акт глибокого перегляду особистістю засад власної поведінки й свідомості.

**Клінічна смерть** – стан організму людини, за якого в неї відсутні видимі ознаки життя (серцебиття, дихання) і згасають функції центральної нервової системи, але зберігаються обмінні процеси.

**Комічне** – одна з основних категорій естетики, яка свідчить про несумісність ідеалу і дійсності, але при цьому протиріччя вирішується за допомогою сміху. Комічне пов'язане зі свободою людини та суспільства, зі звільненням їх від різних вад, тобто також є утвердженням прекрасного, але через заперечення всього, що заважає вдосконаленню життя.

Головними засобами створення комічного ефекту є *гротеск* (контраст реального й химерного) та гіпербола (перебільшення).

Залежно від відношення до предмета комічного осміяння розрізняють форми комічного:

*гумор* – особлива форма комічного, яка відрізняється незлобливим відношенням до хиб життєвих явищ, поведінки людей, здатна викликати лише приязну усмішку. Гумор засновується на використанні засобів дотепності та гри слів і є „індикатором гнучкості мислення;

*іронія* – форма комічного, що являє собою прихований глум, вибухова сила якого замаскована серйозною формою. Вона виявляє конфлікт нікчемного змісту із зовнішньо пристойною, респектабельною формою;

*сатира*— форма комічного, сутність якої полягає у тому, що шляхом використання особливих засобів та прийомів досягається критика недоліків, вад, суперечностей соціальної дійсності як така, що знищує їх;

*сарказм* — форма комічного, що викликає дошкульний сміх, який містить у собі руйнівну оцінку різних негативних явищ особистого та суспільного життя. Сарказм близький до іронії, але це в'їдлива, зла іронія. Негативна оцінка тут втілена більш виразно та чітко, ніж в іронії.

**Конформізм** – пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

**Конфуціанство** – етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідали питання моральної природи людини, життя сім'ї й управління державою.

**Культура почуттів** – термін вживається в етиці й естетиці. Вказує на ступінь суспільної розвиненості, „олюдненості” почуттів, соціальну натхненність людини.

**Легізм** – давньокитайське етико-політичне вчення, згідно з яким управління людиною, суспільством і державою необхідно здійснювати на основі суворих законів, а не норм моралі.

**Локаята** – давньоіндійська система матеріалізму, що пояснювала світ

взаємодією чотирьох елементів (землі, води, вогню і повітря), проголошувала матеріальний світ не єдиною реальністю, а метою людського існування – насолоди.

**Магія** – сукупність уявлень та обрядів, заснованих на вірі у можливість впливу на навколишній світ через надприродне (фетишів, духів) завдяки чаклунським діям.

**Матеріалізм** – напрям у філософії, який виходить з того, що буття є первинним, а свідомість, мислення – вторинним, похідним, що світ є матеріальним і пізнавальним.

**Матерія** – об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості.

**Мета етика** – наука про об'єктивні підстави існування різних моральних і етичних систем.

**Мистецтва пластичні** — поняття, що об'єднує види мистецтва, твори яких існують у просторі, не змінюються в часі і сприймаються зором (іноді їх називають просторовими).

Пластичні мистецтва поділяються на образотворчі (живопис, скульптура, графіка, фотомистецтво) і необразотворчі (архітектура, декоративно-споживне мистецтво і художнє конструювання). Незважаючи на такий поділ, меж між ними не абсолютні.

**Мімесис** – естетична категорія, запропонована Аристотелем, яка визначає відношення між творцем і світом, що для нього є зовнішнім, який мистецтво не копіює, а успадковує.

**Міф** – наївно-символічне уявлення людей про світ.

**Мова етики** – дискурсивний (логічний, розсудковий) засіб інтерпретації мови моралі, завдяки якому у процесі з'ясування змісту термінів і висловлювань моралі відбувається осягнення природи, сутності і проявів моралі.

**Мова моралі** – засіб передавання людьми своєї моральної позиції, вираженої в оцінно-нормативних висловлюваннях, які мають не

дискурсивний, тобто інтуїтивний характер.

**Модальність** – характеристика або оцінка висловлювання, що відповідає тій чи іншій точці зору; певний спосіб ставлення людини до власного висловлювання.

**Модернізм** – загальна назва художньо-естетичної системи, яка склалась у 20-х роках ХХ ст. Відображала кризові явища в культурі того часу, відчуження особистості, зневіру в моральних цінностях, гуманізмі. Модернізм об'єднує багато відносно самостійних ідейно-художніх напрямків і течій, різних за соціальним масштабом і культурно-історичним значенням (експресіонізм, кубізм, конструктивізм, сюрреалізм, абстракціонізм).

**Моїзм** – філософське вчення, яке проповідувало загальну любов як невідмінну умову подолання суперечностей між людьми.

**Мораль** – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості.

**Моральна вимога** – найпростіший елемент моральних відносин індивідів, які підпорядковуються різним формам повинності.

**Моральна відповідальність** – характеристика особистості з точки зору виконання нею моральних вимог.

**Моральна діяльність** – особлива сфера діяльності, що має предметно-змістову визначеність і специфіку, подібно до виробничої, наукової, художньої.

**Моральна норма** – однаковою мірою адресоване всім людям повеління, яке слід неухильно виконувати за будь-якої ситуації; вияв моралі як форми суспільної свідомості.

**Моральна практика** – сфера індивідуально-масових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні вселюдські цінності.

**Моральна самооцінка** – результат морального оцінювання людиною своїх вчинків, їх мотивів і моральних якостей.

**Моральна свідомість** – вираження ідеального належного, на яке слід

орієнтуватись.

**Моральна справедливість** – співвідношення кількох явищ з точки зору розподілу блага і зла між людьми.

**Моральна якість** – відносно стійкі ознаки поведінки людини, які виявляються в однотипних вчинках, що відповідають критеріям добра (чесноти, доброчесності) чи суперечать їм (моральні вади, пороки).

**Моральне правило** – імперативне положення, яким керуються у співжитті, праці, поведінці.

**Моральний вибір** – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків.

**Моральний вчинок** – добровільна дія, що об'єктивно відповідає моральній вимозі.

**Моральний ідеал** – найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими доброчесностями, кожна з яких максимально досконала.

**Моральний кодекс** – звод моральні норм і правил, які необхідно виконувати.

**Моральний мотив** – внутрішня, суб'єктивно-особистісна спонука до дії, зацікавленість в її реалізації і орієнтація на моральні чинники.

**Моральний намір** – рішення людини зробити відповідну моральну дію і досягти очікуваного результату.

**Моральний сором** – збентеження, ніяковіння за недостойну поведінку.

**Моральні відносини** – ціннісні смислові аспекти всіх суспільних відносин, орієнтовані на найвищі вселюдські цінності.

**Моральність** – реальна поведінка людей і відповідна діяльність.

**Низьке** – категорія естетики, що відтворює гранично негативні явища дійсності й особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини співвідносну естетичну реакцію

(презирство і зневагу).

**Нірвана** – найвище блаженство.

**Неопозитивізм** – сучасний філософський напрям, у центрі уваги якого перебувають породжені розвитком сучасної науки актуальні філософсько-методологічні проблеми: роль знаково-символічних засобів наукового мислення; відношення теоретичного апарату й емпіричного базису науки; природа і функції математизації знання тощо.

**Образотворчі мистецтва** — розділ пластичних мистецтв, який об'єднує живопис, скульптуру, графіку.

**Образ художній** — категорія естетики; узагальнююче художнє відображення дійсності, втілене у форму конкретного індивідуального явища.

**Оптимізм** – світосприйняття, пройняте життєрадісністю, вірою у майбутнє.

**Песимізм** – пройняте зневірою, відчаєм світовідчуття; погляд, згідно з яким у світі переважає зло, а тому людина приречена на страждання нині і в майбутньому.

**Піднесене** – категорія естетики, що відбиває сукупність природних, соціальних та художніх явищ, які є винятковими за своїми кількісно-якісними характеристиками. Завдяки цьому вони виступають як джерело глибокого естетичного переживання.

**Прагматизм** – філософська течія, яка, ігноруючи об'єктивну основу понять, ідей, теорій, норм, оцінює їх, беручи до уваги лише їх практичну ефективність.

**Принцип** – основа певної сукупності (чи усіх) фактів або певної (чи будь-якої) системи знань.

**Прогрес моралі** – процес становлення людського в людині, формування гуманістичних стосунків між людьми.

**Професійна етика** – вчення про професійну мораль.

- Психоаналіз** – авангардна теорія, зосереджена на дослідженні психічного несвідомого (несвідомих психічних процесів і мотивацій).
- Рефлексія** – осмислення людиною власних дій та їх закономірностей, самопізнання, що розкриває духовний світ людини; у психології – самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні) про власний душевний стан.
- Самовладання** -- один із виявів самоконтролю, що полягає у здатності людини, контролюючи свої почуття, спрямовувати діяльність на розв'язання свідомо поставлених моральних завдань.
- Свобода** – здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, враховуючи знання законів об'єктивної необхідності.
- Синкретизм** — нерозчленованість, змінність, характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища. Наприклад, мистецтво на первісних стадіях людської культури, коли музика, спів, поезія, танок не були відокремлені одне від одного. В мистецтвознавстві цим терміном називають органічне поєднання елементів різних видів мистецтва.
- Синтез мистецтв** — органічне поєднання різних мистецтв чи видів мистецтва в художнє ціле, яке естетично організовує матеріальне та духовне середовище Людини. Це складний процес, і в різні історичні етапи він проходив по-різному. В історії світового мистецтва відомі три форми синтезу мистецтва: синтез пластичних мистецтв, театральний синтез мистецтв, кінематографічний синтез мистецтв.
- Скептицизм** – античне філософське вчення, яке забезпечувало можливість достовірного знання і раціональне обґрунтування норм поведінки.
- Смисл (сенс) життя** – морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, виправдовується перед собою та іншими.

- Совість (сумління)** – вияв моральної самосвідомості особистості, її здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати оцінку своїх вчинків.
- Справедливість** – загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний їх розподіл між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права.
- Стиль** — у літературі та мистецтві — єдність змісту, образної системи і художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам та епохам у розвитку літератури й мистецтва; сукупність головних художніх особливостей у творчості митця, які виявляються як у темі, ідеях, характерах, так і в образотворчо-виразних засобах, в технічній обробці матеріалу, у виконанні тощо.
- Стоїцизм** – філософське вчення, згідно з яким світ-космос перебуває у нескінченній пустоті, будучи живим сферичним тілом, розумною істотою, що організовує всі свої частини в доцільно упорядковане ціле.
- Теологія** – сукупність релігійних доктрин про сутність і діяння Бога, що ґрунтуються на текстах, які вважаються божественним одкровенням.
- Трагічне**— це категорія естетики, що відбиває діалектику свободи та необхідності, втілюючи найгостріші життєві протиріччя (колізії) насамперед між історичною необхідністю та практичною неможливістю її здійснення.
- Тотемізм** – віра у спорідненість груп людей (роду, племені) з конкретними видами тварин, рослин, явищами природи.
- Умовність** — властивість мистецтва, яка підкреслює відмінність художнього твору від відтворюваної ним реальності.



- Фаталізм** – визнання панування над суспільством і людиною невідворотних сил, які наперед визначають їх долю.
- Фетишизм** – віра в існування надприродних властивостей матеріальних об'єктів.
- Фрейдизм** – сукупність шкіл, представники яких витлумачували різноманітні процеси і явища, що стосуються людини і суспільства, на основі психоаналізу.
- Футурологія** – наука про майбутнє людства.
- Чесноти (доброчесності)** – окремі позитивні моральні якості людей; загальна моральна характеристика людей.
- Честь** – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні свого соціального статусу, роду діяльності й моральних заслуг, і відповідне ставлення до неї суспільства, яке рахується з її репутацією.
- Щастя** – стан найвищого внутрішнього вдоволення людини умовами свого буття, повнотою і осмисленістю життя, реалізацією свого людського призначення.